ไตรลักษณ์

พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต)

มงคลอายุครบ ๘๔ ปี

นางอบ พลกุล

๒ พฤษภาคม ๒๕๓๘

ไตรลักษณ์
(บทที่ ๓ ในหนังสือพุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ พิมพ์ครั้งที่ ๓ ๒๕๒๙)

© พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต)

ISBN 974-8574-76-8

พิมพ์เฉพาะบท ครั้งที่ ๔ - พฤษภาคม ๒๕๓๘
- ในโอกาสมงคลอายุครบ ๘๔ ปี ของนางอบ พลกุล ๒,๐๐๐ เล่ม

บุตรหลานผู้แจ้งความประสงค์ขออนุญาตพิมพ์หนังสือเป็นธรรมทาน
น.ส.รัชนี พลกุล
น.ส.ศิริพันธุ์ พลกุล
นายถิระพิทย์ เกษหอม
นางณัชชา เกษหอม
ด.ช.ฌาน เกษหอม

พิมพ์ที่ **บริษัท คอมฟอร์ม จำกัด**
212 หมู่ที่ 8 ถนนกรุงเทพกรีฑา เขตประเวศ กรุงเทพฯ 10250
โทร. 368-2942-7, 368-3840-4 แฟกซ์. 368-2962

อนุโมทนา

ในโอกาสมงคลอายุครบ ๘๔ ปี ของ **คุณโยมอบ พลกุล** ในวันที่ ๒ พฤษภาคม ๒๕๓๘ คุณถิระพิทย์ - ณัชชา เกษหอม ในนามของคณะลูกหลาน ระลึกถึงคุณูปการของท่าน และได้แจ้งความประสงค์ขอพิมพ์หนังสือ "*ไตรลักษณ์*" เผยแพร่เป็นธรรมทาน เพื่อแสดงออกซึ่งกตัญญูกตเวทิตาธรรม และส่งเสริมเชิดชูคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าให้เป็นประโยชน์แก่ประชาชนกว้างขวางออกไป อาตมภาพขออนุโมทนาตามความประสงค์ด้วยความเต็มใจ

การมีอายุยืนนั้น ถือว่าเป็นสิ่งน่าปรารถนาอันประเสริฐจัดเป็นพรประการหนึ่ง ยิ่งอายุที่ยืนนั้นยาวมาถึง ๘๔ ปี ก็เป็นสิ่งที่หาได้ยาก หากอายุยืนแล้ว ยังมีสุขภาพดี ผิวพรรณเอิบอิ่ม สุขสบายจิตใจสดชื่นร่าเริง และแข็งแรงมีกำลังช่วยเหลือตัวเองได้ดี ก็นับว่ามีพรครบทั้งสี่ประการ สมดังที่ท่านเรียกว่า จตุรพิธพร เป็นชัยมงคลแท้ทีเดียว นับว่าเป็นเหตุอันควรปรีดาปราโมทย์แก่บุตรหลานและญาติมิตร ที่คุณโยมอบ พลกุล เป็นผู้ที่สมบูรณ์ด้วยจตุรพิธพรอันเป็นชัยมงคลนี้

ไตรลักษณ์นั้น เป็นหลักธรรมที่สำคัญยิ่งในพระพุทธศาสนา เป็นเครื่องเจริญสติเจริญปัญญา อำนวยประโยชน์ในทุกระดับ ชาวบ้านอยู่ครองเรือนคำนึงเห็นโลกและชีวิตว่าเป็นสิ่งไม่เที่ยง คงตัวอยู่

มิได้ มิใช่เป็นตัวตนแล้ว ก็จะดำเนินชีวิตด้วยความไม่ประมาท ท่านผู้เจริญวิปัสสนาหยั่งเห็นความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แห่งสังขารทั้งหลายแจ่มชัดแล้ว ก็ทำลายสังสารจักรเสียได้ ลุถึงภาวะสงบเย็นเป็นอิสระปลอดพ้นจากสรรพกิเลส อยู่เหนือความทุกข์ทั้งปวง

ในการแยกบทว่าด้วยไตรลักษณ์ออกจากหนังสือพุทธธรรมมาพิมพ์เป็นเรื่องเฉพาะนี้มองเห็นว่าเรื่อง *"กรรมกับอัตตาขัดกันหรือไม่"* ในบทที่ ๕ อันว่าด้วยเรื่องกรรมก็ดี เรื่อง *"นิพพานกับอัตตา"* ในบทที่ ๑๐ บทสรุปเรื่องเกี่ยวกับนิพพานก็ดี ก็เป็นเรื่องเกี่ยวกับไตรลักษณ์ทั้งนั้น น่าจะนำมาพิมพ์รวมไว้ด้วยกัน จึงยกออกมาต่อไว้ตอนท้ายเป็นบทเสริมที่ ๑ และ ๒ ตามลำดับ นอกจากนี้ ยังได้เขียนคำอธิบายเนื้อความบางตอนแทรกเพิ่มเข้าอีกในบางแห่ง ทั้งในตัวบทใหญ่และในบทเสริม รวมประมาณ ๔ หน้า ทำให้ "ไตรลักษณ์" เล่มนี้มีความพิเศษออกไปกว่าไตรลักษณ์ที่เป็นบทหนึ่งในหนังสือพุทธธรรม

ขออนุโมทนากุศลจริยาของคณะลูกหลาน มีคุณถิระพิทย์และคุณณัชชา เกษหอม เป็นต้น ในการบำเพ็ญธรรมทานครั้งนี้ ขออานุภาพคุณพระรัตนตรัยกับทั้งอำนาจแห่งบุญกุศลที่ได้บำเพ็ญแล้ว จงอำนวยผลให้คุณโยมมอบ พลกุล และลูกหลานทุกคน เจริญด้วยจตุรพิธพรชัย ประสบสิริสวัสดิพิพัฒนมงคล ร่มเย็นงอกงามในธรรมตลอดกาลนาน

พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต)

๒๐ มีนาคม ๒๕๓๘

ชีวิตเป็นอย่างไร?

ไตรลักษณ์

ลักษณะโดยธรรมชาติ ๓ อย่างของสิ่งทั้งปวง

ตัวกฎหรือตัวสภาวะ

ตามหลักพุทธธรรมเบื้องต้นที่ว่า สิ่งทั้งหลายเกิดจากส่วนประกอบต่าง ๆ มาประชุมกันเข้า หรือมีอยู่ในรูปของการรวมตัวเข้าด้วยกันของส่วนประกอบต่าง ๆ นั้น มิใช่หมายความว่าเป็นการนำเอาส่วนประกอบที่เป็นชิ้น ๆ อัน ๆ อยู่แล้วมาประกอบเข้าด้วยกัน และเมื่อประกอบเข้าด้วยกันแล้ว ก็เกิดเป็นรูปเป็นร่างคุมกันอยู่เหมือนเมื่อเอาวัตถุต่าง ๆ มารวมกันเป็นเครื่องอุปกรณ์ต่าง ๆ ความจริงที่กล่าวว่าสิ่งทั้งหลายเกิดจากการประชุมกันของส่วนประกอบต่าง ๆ นั้น เป็นเพียงคำกล่าวเพื่อเข้าใจง่าย ๆ ในเบื้องต้นเท่านั้น แท้จริงแล้วสิ่งทั้งหลายมีอยู่ในรูปของกระแสส่วนประกอบแต่ละอย่าง ๆ ล้วนประกอบขึ้นจากส่วนประกอบอื่น ๆ ย่อยลงไป แต่ละอย่างไม่มีตัวตนของมันเองเป็นอิสระ ล้วนเกิดดับต่อกันไปเรื่อย ไม่เที่ยง ไม่คงที่ กระแสนี้ไหลเวียน

หรือดำเนินต่อไป อย่างที่ดูคล้ายกับรักษารูปแนวและลักษณะทั่วไปไว้ได้อย่างค่อยเป็นไป ก็เพราะส่วนประกอบทั้งหลายมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยซึ่งกันและกัน เป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันอย่างหนึ่ง และเพราะส่วนประกอบเหล่านั้นแต่ละอย่างล้วนไม่มีตัวตนของมันเอง และไม่เที่ยงแท้คงที่อย่างหนึ่ง

ความเป็นไปต่าง ๆ ทั้งหมดนี้เป็นไปตามธรรมชาติ อาศัยความสัมพันธ์และความเป็นปัจจัยเนื่องอาศัยกันของสิ่งทั้งหลายเอง ไม่มีตัวการอย่างอื่นที่นอกเหนือออกไปในฐานะผู้สร้างหรือผู้บันดาล จึงเรียกเพื่อเข้าใจง่าย ๆ ว่าเป็นกฎธรรมชาติ

มีหลักธรรมใหญ่อยู่ ๒ หมวด ที่ถือได้ว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงในรูปของกฎธรรมชาติ คือ **ไตรลักษณ์** และ **ปฏิจจสมุปบาท** ความจริงธรรมทั้ง 2 หมวดนี้ถือได้ว่าเป็นกฎเดียวกัน แต่แสดงในคนละแง่หรือคนละแนว เพื่อมองเห็นความจริงอย่างเดียวกัน คือ ไตรลักษณ์ มุ่งแสดงลักษณะของสิ่งทั้งหลาย ซึ่งปรากฏให้เห็นว่าเป็นอย่างนั้น ในเมื่อสิ่งเหล่านั้นเป็นไปโดยอาการที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันตามหลักปฏิจจสมุปบาท ส่วนหลักปฏิจจสมุปบาท ก็มุ่งแสดงถึงอาการที่สิ่งทั้งหลายมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันเป็นกระแส จนมองเห็นลักษณะได้ว่าเป็นไตรลักษณ์

กฎธรรมชาตินี้ เป็น *ธรรมธาตุ* คือภาวะที่ทรงตัวอยู่โดยธรรมดา เป็น *ธรรมฐิติ* คือภาวะที่ตั้งอยู่หรือยืนตัวเป็นหลักแน่นอนอยู่โดยธรรมดา เป็น *ธรรมนิยาม*[๑] คือกฎธรรมชาติ หรือกำหนด

[๑] ในคัมภีร์อภิธรรมรุ่นอรรถกถาแบ่ง *นิยาม* หรือกฎธรรมชาติเป็น ๕ อย่างคือ

แห่งธรรมดาไม่เกี่ยวกับผู้สร้างผู้บันดาล หรือการเกิดขึ้นของศาสนา หรือศาสดาใด ๆ กฎธรรมชาตินี้แสดงฐานะของศาสดาในความหมายของพุทธธรรมด้วยว่าเป็นผู้ค้นพบกฎเหล่านี้แล้วนำมาเปิดเผยชี้แจงแก่ชาวโลก

สำหรับไตรลักษณ์นั้น มีพุทธพจน์แสดงหลักไว้ในรูปของกฎธรรมชาติ ว่าดังนี้

"ตถาคต (พระพุทธเจ้า) ทั้งหลายจะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ธาตุ (หลัก) นั้นก็ยังคงมีอยู่ เป็นธรรมฐิติ เป็นธรรมนิยามว่า

๑. สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง.....

๒. สังขารทั้งปวง[๑] เป็นทุกข์.....

๓. ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา.....

ตถาคตตรัสรู้ เข้าถึงหลักนั้นแล้ว จึงบอก แสดง วางเป็นแบบ

---

๑. อุตุนิยาม (physical inorganic order) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับอุณหภูมิ โดยเฉพาะเรื่องลมฟ้าอากาศ ฤดูกาลทางอุตุนิยม อันเป็นสิ่งแวดล้อมสำหรับมนุษย์

๒. พีชนิยาม (physical organic order) กฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับการสืบพันธุ์ รวมทั้งพันธุกรรม

๓. กรรมนิยาม (order of act and result) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับพฤติกรรมมนุษย์ คือ กระบวนการให้ผลของการกระทำ

๔. ธรรมนิยาม (order of the norm) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับความสัมพันธ์ และความเป็นเหตุเป็นผลแก่กันของสิ่งทั้งหลาย

๕. จิตตนิยาม (psychic law) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับกระบวนการทำงานของจิต (ที.อ.๒/๓๔ ; สงฺคณี อ.๔๐๘)

[๑] คำว่า "สังขาร" ในไตรลักษณ์นี้ ต้องเข้าใจว่าต่างกับคำว่าสังขารในขันธ์ ๕; *ในขันธ์ ๕* สังขาร = ความดีความชั่วที่ปรุงแต่งจิตใจ เป็นนามธรรมอย่างเดียว *ส่วนในไตรลักษณ์ สังขาร* = สิ่งทั้งปวงที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง หรือที่เกิดจากส่วนประกอบต่าง ๆ ประชุมกันเข้า จะเป็นรูปธรรม หรือนามธรรมก็ตาม คือ เท่ากับขันธ์ ๕ ทั้งหมด

ตั้งเป็นหลัก เปิดเผยแจกแจง ทำให้เข้าใจง่ายว่า "สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง...สังขารทั้งปวง เป็นทุกข์...ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา ...."[๑]

ไตรลักษณ์นี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สามัญลักษณะ แปลว่าลักษณะที่ทั่วไป หรือเสมอเหมือนกันแก่สิ่งทั้งปวง ซึ่งได้ความหมายเท่ากัน

เพื่อความเข้าใจง่าย ๆ จะแสดงความหมายของไตรลักษณ์ (The Three Characteristics of Existence) โดยย่อดังนี้

๑. **อนิจจตา** (Impermanence) ความไม่เที่ยง ความไม่คงที่ ความไม่ยั่งยืน ภาวะที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมและสลายไป

๒. **ทุกขตา** (Stress and Conflict) ความเป็นทุกข์ ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายตัว ภาวะที่กดดันฝืนและขัดแย้งอยู่ในตัว เพราะปัจจัยที่ปรุงแต่งให้มีสภาพเป็นอย่างนั้นเปลี่ยนแปลงไป จะทำให้คงอยู่ในสภาพนั้นไม่ได้ ภาวะที่ไม่สมบูรณ์ มีความบกพร่องอยู่ในตัว ไม่ให้ความสมอยากแท้จริง หรือความพึงพอใจเต็มที่แก่ผู้อยากด้วยตัณหา และก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้เข้าไปอยากเข้าไปยึดด้วยตัณหาอุปาทาน

๓. **อนัตตตา** (Soullessness) หรือ (Non-Self) ความเป็นอนัตตา ความไม่ใช่ตัวตน ความไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมันเอง

สิ่งทั้งหลายหากจะกล่าวว่ามีก็ต้องว่ามีอยู่ในรูปของกระแสที่ประกอบด้วยปัจจัยต่าง ๆ อันสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน เกิดดับ

[๑] องฺ. ติก. ๒๐/๕๗๖/๓๖๘

สืบต่อกันไปอยู่ตลอดเวลาไม่ขาดสาย จึงเป็นภาวะที่ไม่เที่ยง เมื่อต้องเกิดดับไม่คงที่ และเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่อาศัย ก็ย่อมมีความบีบคั้น กดดัน ขัดแย้ง และแสดงถึงความบกพร่องไม่สมบูรณ์อยู่ในตัว และเมื่อทุกส่วนเป็นไปในรูปกระแสที่เกิดดับอยู่ตลอดเวลาขึ้นต่อเหตุปัจจัยเช่นนี้ ก็ย่อมไม่เป็นตัวของตัว มีตัวตนแท้จริงไม่ได้

ในกรณีของสัตว์บุคคล ให้แยกว่า สัตว์บุคคลนั้นประกอบด้วยขันธ์ ๕ เท่านั้น ไม่มีสิ่งใดอื่นอีกนอกเหนือจากขันธ์๕ เป็นอันตัดปัญหาเรื่องที่จะมีตัวตนเป็นอิสระอยู่ต่างหาก จากนั้นหันมาแยกขันธ์ ๕ ออกพิจารณาแต่ละอย่าง ๆ ก็จะเห็นว่า ขันธ์ทุกขันธ์ไม่เที่ยง เมื่อไม่เที่ยงก็เป็นทุกข์ เป็นสภาพบีบคั้นกดดันแก่ผู้เข้าไปยึด เมื่อเป็นทุกข์ ก็ไม่ใช่ตัวตน ที่ว่าไม่ใช่ตัวตน ก็เพราะแต่ละอย่าง ๆ ล้วนเกิดจากเหตุปัจจัย ไม่มีตัวตนของมันเอง อย่างหนึ่ง เพราะไม่อยู่ในอำนาจ ไม่เป็นของของสัตว์บุคคลนั้นแท้จริง (ถ้าสัตว์บุคคลนั้นเป็นเจ้าของขันธ์ ๕ แท้จริง ก็ย่อมต้องบังคับเอาเองให้เป็นไปตามความต้องการได้ และไม่ให้เปลี่ยนแปลงไปจากสภาพที่ต้องการได้ เช่น ไม่ให้แก่ ไม่ให้เจ็บป่วย เป็นต้น) อย่างหนึ่ง

พุทธพจน์แสดงไตรลักษณ์ในกรณีของขันธ์ ๕ มีตัวอย่างที่เด่น ดังนี้

"ภิกษุทั้งหลาย รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ เป็นอนัตตา หากรูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ จักเป็นอัตตา (ตัวตน) แล้วไซร้ มันก็จะไม่เป็นไปเพื่ออาพาธ ทั้งยังจะได้

ตามปรารถนาในรูป ฯลฯ ในวิญญาณว่า "ขอรูป...ขอเวทนา...ขอสัญญา....ขอสังขาร...ขอวิญญาณของเราจงเป็นอย่างนี้เถิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย" แต่เพราะเหตุที่รูป ฯลฯ วิญญาณ เป็นอนัตตา ฉะนั้น รูป ฯลฯ วิญญาณ จึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และใคร ๆ ไม่อาจได้ตามความปรารถนา ในรูป ฯลฯ วิญญาณ ว่า "ขอรูป...ขอเวทนา...ขอสัญญา...ขอสังขาร...ขอวิญญาณของเราจงเป็นอย่างนี้เถิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย"

"ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายมีความเห็นเป็นไฉน?"

"รูปเที่ยง หรือไม่เที่ยง?" (ตรัสถามทีละอย่าง จนถึงวิญญาณ)

"ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า"

"ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ หรือเป็นสุข?"

"เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า"

"ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะเฝ้าเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา?"

"ไม่ควรเห็นอย่างนั้น พระเจ้าข้า"

"ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนั้นแล รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ทั้งภายในและภายนอก หยาบหรือละเอียด เลว หรือประณีต ทั้งที่ไกลและที่ใกล้ทั้งหมดนั้น เธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันถูกต้อง ตามที่มันเป็นว่า "นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่นั่น นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา"[๑]

---

[๑] ส.ข.๑๗/๑๒๗-๑๒๙/๘๒-๘๔

มีปราชญ์ฝ่ายฮินดูและฝ่ายตะวันตกหลายท่าน พยายามแสดงเหตุผลว่า พระพุทธเจ้าไม่ได้ทรงปฏิเสธ อัตตา หรือ อาตมัน ในชั้นสูงสุด ทรงปฏิเสธแต่เพียงธรรมที่เป็นปรากฏการณ์ต่าง ๆ อย่างเช่นในพระสูตรนี้เป็นต้น ทรงปฏิเสธขันธ์ ๕ ทุกอย่างว่าไม่ใช่อัตตา เป็นการแสดงเพียงว่า ไม่ให้หลงผิดยึดเอาขันธ์ ๕ เป็นอัตตา เพราะอัตตาที่แท้จริงซึ่งมีอยู่นั้น ไม่ใช่ขันธ์ ๕ และยกพุทธพจน์อื่น ๆ มาประกอบอีกมากมายเพื่อแสดงว่าพระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธเฉพาะธรรมที่เป็นปรากฏการณ์ต่าง ๆ ว่าไม่ใช่อัตตา แต่ทรงยอมรับอัตตาในขั้นสูงสุด และพยายามอธิบายว่า นิพพานมีสภาวะอย่างเดียวกับอาตมัน หรือว่า นิพพานนั่นเอง คือ อัตตา เรื่องนี้ ถ้ามีโอกาสจะได้วิจารณ์ในตอนที่เกี่ยวกับนิพพาน ส่วนในที่นี้ขอกล่าวสั้น ๆ เพียงในแง่จริยธรรมว่า ปุถุชนโดยเฉพาะผู้ที่ได้รับการศึกษาอบรมมาในระบบความเชื่อถือเกี่ยวกับเรื่องอาตมัน ย่อมมีความโน้มเอียงในทางที่จะยึดถือหรือไขว่คว้าไว้ให้มีอัตตาในรูปหนึ่งรูปใดให้จงได้ เป็นการสนองความปรารถนาที่แฝงอยู่ในจิตส่วนลึกที่ไม่รู้ตัว เมื่อจะต้องสูญเสียความรู้สึกว่ามีตัวตนในรูปหนึ่ง (ชั้นขันธ์ ๕) ไปก็พยายามยึดหรือคิดสร้างเอาที่เกาะเกี่ยวอันใหม่ขึ้นไว้ แต่ตามหลักพุทธธรรมนั้น มิได้มุ่งให้ปล่อยอย่างหนึ่ง เพื่อไปยึดอีกอย่างหนึ่ง หรือพ้นอิสระจากที่หนึ่ง เพื่อตกไปเป็นทาสอีกที่หนึ่งอีกประการหนึ่ง สิ่งที่มีอัตตา ย่อมมีไม่ได้ และสิ่งที่มีได้ต้องไม่มีอัตตา

อาการที่สิ่งทั้งหลายมีอยู่ในรูปกระแส มีความสัมพันธ์เนื่อง

อาศัยเป็นปัจจัยสืบต่อกัน และมีลักษณะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อย่างไร ยังจะต้องอธิบายด้วยหลักปฏิจจสมุปบาท ต่อไปอีก ความจึงจะชัดยิ่งขึ้น

คำอธิบายไตรลักษณ์ ตามหลักวิชาในคัมภีร์

ขอยกเอาหลักธรรมนิยามที่แสดงไตรลักษณ์ หรือสามัญลักษณะ ๓ อย่าง มาตั้งเป็นหัวข้ออีกครั้งหนึ่งเพื่ออธิบายให้ลึกซึ้งยิ่งขึ้นไป ตามแนวหลักวิชาที่มีหลักฐานอยู่ในคัมภีร์ต่าง ๆ ดังนี้

๑. สังขารทั้งหลายทั้งปวง ไม่เที่ยง

๒. สังขารทั้งหลายทั้งปวง เป็นทุกข์

๓. ธรรมทั้งหลายทั้งปวง เป็นอนัตตา

สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เรียกตามคำบาลีว่า เป็นอนิจจ์ หรืออนิจจะ แต่ในภาษาไทยนิยมใช้คำว่าอนิจจัง, ความไม่เที่ยง ความเป็นสิ่งไม่เที่ยง หรือภาวะที่เป็นอนิจจ์หรืออนิจจัง นั้น เรียกเป็นคำศัพท์ตามบาลีว่า *อนิจจตา*, ลักษณะที่แสดงถึงความไม่เที่ยง เรียกเป็นศัพท์ว่า อนิจจลักษณะ

สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ ในภาษาไทย บางทีใช้อย่างภาษาพูดว่า ทุกขัง, ความเป็นทุกข์ ความเป็นของคงทนอยู่

มิได้ ความเป็นสภาวะมีความบีบคั้นขัดแย้ง หรือภาวะที่เป็นทุกข์นั้น เรียกเป็นคำศัพท์ตามบาลีว่า *ทุกขตา,* ลักษณะที่แสดงถึงความเป็นทุกข์ เรียกเป็นศัพท์ว่า ทุกขลักษณะ

ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา, ความเป็นอนัตตา ความเป็นของมิใช่ตัวตน หรือภาวะที่เป็นอนัตตานั้นเรียกเป็นคำศัพท์ตามบาลีว่า *อนัตตตา,* ลักษณะที่แสดงถึงความเป็นอนัตตา เรียกเป็นคำศัพท์ว่า อนัตตลักษณะ

ในหลักไตรลักษณ์ คือ อนิจจตา ทุกขตา และอนัตตตานั้น มีข้อที่ควรทำความเข้าใจ และอธิบายเพิ่มเติม ดังนี้

๑. *ความเข้าใจเกี่ยวกับศัพท์ที่เกี่ยวข้อง*

๑. สังขารทั้งปวง กับ ธรรมทั้งปวง

ผู้ศึกษาจะสังเกตเห็นว่า ในข้อ ๑ และข้อ ๒ ท่านกล่าวถึงสังขารทั้งปวงว่า ไม่เที่ยง และเป็นทุกข์ แต่ในข้อ ๓ ท่านกล่าวถึงธรรมทั้งปวงว่า เป็นอนัตตา คือไร้ตัวหรือมิใช่ตน การใช้คำที่ต่างกันเช่นนี้ แสดงว่ามีความแตกต่างกันบางอย่างระหว่างหลักที่ ๑ และที่ ๒ คือ อนิจจตา และ ทุกขตา กับหลักที่ ๓ คือ อนัตตตา และความแตกต่างกันนี้จะเห็นได้ชัด ต่อเมื่อเข้าใจความหมายของคำว่าสังขาร และคำว่า ธรรม

"ธรรม" เป็นคำที่มีความหมายกว้างที่สุด กินความครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่างบรรดามี ทั้งที่มีได้และได้มี ตลอดกระทั่งความไม่มีที่เป็นคู่กับความมีนั้น ทุกสิ่งทุกอย่างที่ใครก็ตามกล่าวถึง คิดถึง หรือรู้ถึง ทั้งเรื่องทางวัตถุและทางจิตใจ ทั้งที่ดีและที่ชั่ว

ทั้งที่เป็นสามัญวิสัยและเหนือสามัญวิสัย รวมอยู่ในคำว่าธรรมทั้งสิ้น ถ้าจะให้มีความหมายแคบเข้า หรือจำเพาะอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็เติมคำขยายประกอบลงไปเพื่อจำกัดความให้อยู่ในขอบเขตที่ต้องการ หรือจำแนกแยกธรรมนั้นแบ่งประเภทออกไป แล้วเลือกเอาส่วนหรือแง่ด้านแห่งความหมายที่ต้องการหรือมิฉะนั้นก็ใช้คำว่าธรรมคำเดียวเดี่ยวโดดเต็มรูปของมันตามเดิมนั่นแหละ แต่ตกลงหรือหมายรู้ร่วมกันไว้ว่า เมื่อใช้ในลักษณะนั้น ๆ ในกรณีนั้นหรือในความแวดล้อมอย่างนั้น ๆ จะให้มีความหมายเฉพาะในแนวความ หรือในขอบเขตว่าอย่างนั้น ๆ เช่น เมื่อมาคู่กับอธรรม หรือใช้เกี่ยวกับความประพฤติที่ดีที่ชั่วของบุคคล หมายถึง บุญ หรือคุณธรรมคือความดี เมื่อมากับคำว่า อัตถะ หรืออรรถ หมายถึงตัวหลัก หลักการ หรือเหตุ เมื่อใช้สำหรับการเล่าเรียน หมายถึง ปริยัติ พุทธพจน์ หรือคำสั่งสอน ดังนี้เป็นต้น

"ธรรม" ที่กล่าวถึงในหลักอนัตตตา แห่งไตรลักษณ์นี้ ท่านใช้ในความหมายที่กว้างที่สุดเต็มที่ สุดขอบเขตของศัพท์ คือ หมายถึง สภาวะหรือสภาพทุกอย่าง ไม่มีขีดขั้นจำกัด ธรรมในความหมายเช่นนี้จะเข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้น เมื่อแยกแยะแจกแจงแบ่งประเภทออกไป เช่น จำแนกเป็นรูปธรรม และนามธรรม บ้าง โลกียธรรม และโลกุตตรธรรม บ้าง สังขตธรรมและอสังขตธรรม บ้าง กุศลธรรม อกุศลธรรม และอัพยากฤตธรรม (สภาวะที่เป็นกลาง ๆ) บ้าง ธรรมที่จำแนกเป็นชุดเหล่านี้ แต่ละชุดครอบคลุมความหมายของธรรมได้หมดสิ้นทั้งนั้น แต่ชุด

ที่ตรงกับแง่ที่ควรศึกษาในที่นี้คือ ชุด สังขตธรรม และอสังขตธรรม

ธรรมทั้งหลายทั้งปวง แยกประเภทได้เป็น ๒ อย่างคือ[๑]

๑. *สังขตธรรม* ธรรมที่ถูกปรุงแต่ง ได้แก่ ธรรมที่มีปัจจัย สภาวะที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่งขึ้น สภาวะที่ปัจจัยทั้งหลายมาร่วมกันแต่งสรรค์ขึ้น สิ่งที่ปัจจัยประกอบเข้า หรือสิ่งที่ปรากฏและเป็นไปตามเงื่อนไขของปัจจัย เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สังขาร ซึ่งมีรากศัพท์และคำแปลเหมือนกัน หมายถึง สภาวะทุกอย่างทั้งทางวัตถุและทางจิตใจ ทั้งรูปธรรมและนามธรรม ทั้งที่เป็นโลกียะและโลกุตตระ ทั้งที่ดีที่ชั่วและที่เป็นกลาง ๆ ทั้งหมด เว้นแต่นิพพาน

๒. *อสังขตธรรม* ธรรมที่ไม่ถูกปรุงแต่ง ได้แก่ ธรรมที่ไม่มีปัจจัย หรือสภาวะที่ไม่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง ไม่เป็นไปตามเงื่อนไขของปัจจัย เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วิสังขาร ซึ่งแปลว่า สภาวะปลอดสังขาร หรือสภาวะที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง หมายถึง นิพพาน

โดยนัยนี้ จะเห็นชัดว่า สังขารคือสังขตธรรม เป็นเพียงส่วนหนึ่งของธรรม แต่ธรรมกินความหมายกว้างกว่า มีทั้งสังขารและนอกเหนือจากสังขาร คือทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม ทั้งสังขารและวิสังขาร หรือทั้งสังขารและนิพพาน เมื่อนำเอาหลักนี้มาช่วยในการทำความเข้าใจเกี่ยวกับไตรลักษณ์

---

[๑] ดู สงฺคณี อ. ๓๔/๓/๒; ๗๐๒/๒๗๗; ๙๐๗/๓๕๔; ธ.อ.๕/๑๑๒; ฯลฯ. (*สังขตธรรม* มีคำจำกัดความแบบอภิธรรมนัยหนึ่ง ตามที่มาที่อ้างไว้ข้างต้นนั้นว่า ได้แก่ กุศลในภูมิ ๔, อกุศล, วิบากในภูมิ ๔, กิริยาอัพยากฤตในภูมิ ๓, และรูปทั้งปวง)

จึงสามารถมองเห็นขอบเขตความหมายในหลักสองข้อต้นคือ อนิจจตาและทุกขตา ว่าต่างจากข้อสุดท้ายคืออนัตตตาอย่างไร โดยสรุปได้ดังนี้

สังขารคือสังขตธรรมทั้งปวง ไม่เที่ยง และเป็นทุกข์ ตามหลักข้อ ๑ และข้อ ๒ แห่งไตรลักษณ์ (และเป็นอนัตตาด้วยตามหลักข้อ ๓) แต่อสังขตธรรมหรือวิสังขาร คือนิพพาน ไม่ขึ้นต่อภาวะเช่นนี้

ธรรมทั้งปวง คือ ทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม ทั้งสังขารและมิใช่สังขาร คือสภาวะทุกอย่างทั้งหมดทั้งสิ้น รวมทั้งนิพพาน เป็นอนัตตา คือไร้ตัวมิใช่ตน

อนัตตตาเท่านั้น เป็นลักษณะร่วมที่มีทั้งในสังขตธรรมและอสังขตธรรม ส่วนอนิจจตาและทุกขตาเป็นลักษณะที่มีเฉพาะในสังขตธรรม ซึ่งทำให้ต่างจากอสังขตธรรม ในพระบาลีบางแห่งจึงมีพุทธพจน์แสดงลักษณะของสังขตธรรมและอสังขตธรรมไว้ เรียกว่า สังขตลักษณะ และอสังขตลักษณะ ใจความว่า[๑]

สังขตลักษณะ คือ เครื่องหมายที่ทำให้กำหนดรู้ หรือเครื่องกำหนดหมายให้รู้ว่าเป็นสังขตะ (ว่าเป็นสภาวะที่มีปัจจัยทั้งหลายมาร่วมกันแต่งสรรค์ขึ้น) ของสังขตธรรม มี ๓ อย่าง คือ

๑. ความเกิดขึ้น ปรากฏ

๒. ความแตกดับหรือความสลาย ปรากฏ

---

[๑]องฺ.ติก.๒๐/๔๘๖-๗/๑๙๒.

๓. เมื่อดำรงอยู่ ความผันแปร ปรากฏ

ส่วน *อสังขตลักษณะ* คือ เครื่องหมายที่ทำให้กำหนดรู้หรือเครื่องกำหนดหมายให้รู้ว่าเป็นอสังขตะ (ว่ามิใช่สภาวะที่ปัจจัยทั้งหลายมาร่วมกันทำขึ้นแต่งขึ้น) ของอสังขตธรรมก็มี ๓ อย่าง คือ

๑. ไม่ปรากฏความเกิด

๒. ไม่ปรากฏความสลาย

๓. เมื่อดำรงอยู่ ไม่ปรากฏความผันแปร

รวมความมาย้ำอีกครั้งหนึ่งให้ชัดขึ้นอีกว่า อสังขตธรรมหรือวิสังขาร คือนิพพาน พ้นจากภาวะไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ แต่ก็เป็นอนัตตา ไร้ตัวมิใช่ตน ส่วนธรรมอื่นนอกจากนั้นคือสังขารหรือสังขตธรรมทั้งหมด ทั้งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ดังความในบาลีแห่งวินัยปิฎกผูกเป็นคาถายืนยันไว้ว่า "สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขตธรรมทั้งปวงเป็นทุกข์และเป็นอนัตตา นิพพานและบัญญัติเป็นอนัตตา วินิจฉัยมีอยู่ดังนี้"[๑]

๒. สังขารในขันธ์ ๕ กับ สังขารในไตรลักษณ์

ในภาษาไทย มีตัวอย่างมากมายที่คำพูดหรือคำศัพท์เดียวกัน แต่มีความหมายต่างกันหลายอย่าง ที่ต่างกันเล็กน้อยยังมีเค้าความหรือลักษณะบางอย่างคล้ายคลึงหรือพอเทียบเคียง

---

[๑] วินย.๘/๘๒๖/๒๒๔; ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา พึงอ้างหลักฐานเช่น "อมตบท (นิพพาน) ว่างจากอัตตา" (อตฺตสุญฺญมตปทำ, วิสุทฺธิ. ๓/๑๐๒) "นิพพานธรรมชื่อว่าว่างจากอัตตา เพราะไม่มีตัวตนนั่นเอง" (นิพฺพานธมฺโม อตฺตสุเญฺ อภาวโต อตฺตสุญฺโญ, ปฏิสํ.อ.๒/๓๕๖)

กันได้ ก็มี ที่ต่างกันห่างไกลจนไม่มีอะไรเทียบหรือโยงถึงกันเลย ก็มี เช่น กลอน หมายถึงคำประพันธ์ประเภทหนึ่ง ก็ได้ หมายถึง ไม้ขัดหรือลูกสลักประตูหน้าต่าง ก็ได้ หมายถึง ลูกตุ้มที่ใช้เป็นอาวุธ ก็ได้ เขาที่หมายถึงเนินอันสูงขึ้นไปบนพื้นดิน และ เขาที่หมายถึง ส่วนของกายมีลักษณะแข็งที่งอกออกมาจากหัวสัตว์บางพวก กล่าวได้ว่ามีลักษณะคล้ายกันอยู่บ้าง แต่เขา ที่เป็นสรรพนาม บุรุษที่สาม กับเขาที่เป็นชื่อนกพวกหนึ่ง คงพูดได้ยากว่ามีอะไร ใกล้เคียงหรือเทียบคล้ายกันได้ อย่างไรก็ตาม สำหรับผู้ที่เข้าใจ ความหมายนัยต่าง ๆ ของถ้อยคำดีแล้ว และได้ยินได้ฟังได้ใช้อยู่ จนเคยชิน เมื่อพบคำเช่นนั้นที่มีผู้ใช้พูดใช้เขียนในข้อความต่าง ๆ ตามปกติจะแยกได้ไม่ยากว่า คำนั้นที่ใช้ในข้อความนั้น มีความ หมายอย่างไร โดยมากจะเข้าใจได้ทันที ตัวอย่างเช่น "จะเย็บผ้า ได้ ก็ต้องใช้เข็ม จะสร้างบ้านใหญ่ ท่านให้ลงเข็ม" "เขาขึ้น เขาตามล่ากวางเพื่อเอาเขา" "หญิงชราไปในเรือเดินทะเล พอ ได้ยินว่าจะพบลมใหญ่ ก็จะเป็นลม" "เขาหักพวงมาลัยหลบ เด็กขายพวงมาลัย" "อย่าทำล้อเล่น รถนี้มีแค่สองล้อ" "พอ หนังจบ เขาก็รีบคว้ากระเป๋าหนังรูดไปที่ทำงาน" "ตายังตาดี แต่ฟันไม่ดี" "กาน้ำนั้นหากินในน้ำ กาน้ำนี้คนขายกาแฟใช้ หากิน" "เพราะเสียดสี จึงเสียสี" "ร่วงโรจไม่ร่วงโรย" ดังนี้ เป็นต้น

ในภาษาบาลีก็เช่นเดียวกัน มีศัพท์มากมายที่มีความหมาย หลายนัย ผู้ได้เล่าเรียนดีแล้ว แม้พบศัพท์เหล่านั้นที่ใช้ในความ หมายหลายอย่างปะปนกันอยู่ ก็สามารถจับแยกและเข้าใจได้

ทันที แต่ผู้ไม่คุ้นเคยหรือผู้แรกศึกษาอาจสับสนงุนงงหรือถึงกับเข้าใจผิดได้ ตัวอย่างคำจำพวกนี้ที่มาจากภาษาบาลี เช่น นาค อาจหมายถึงสัตว์คล้ายงูแต่ตัวใหญ่มาก ก็ได้ หมายถึงช้างใหญ่เจนศึก ก็ได้ หมายถึงบุคคลผู้ประเสริฐ ก็ได้ นิมิต ในทางพระวินัย หมายถึง วัตถุที่เป็นเครื่องหมายเขตที่ประชุมสงฆ์บ้าง หมายถึงอาการแสวงหาลาภในทางที่ผิดด้วยวิธีขอเขาแบบเชิญชวนโดยนัย บ้าง แต่ในทางธรรมปฏิบัติ หมายถึงภาพที่เห็นในใจในการเจริญกรรมฐาน นิกาย หมายถึง หมวดตอนในพระไตรปิฎกส่วนพระสูตร ก็ได้ หมายถึง คณะนักบวชหรือกลุ่มศาสนิกที่แบ่งกันเป็นพวก ๆ ก็ได้ ปัจจัย ในทางพระวินัย หมายถึงเครื่องอาศัยของชีวิต เช่น อาหาร แต่ในทางธรรมหมายถึง เหตุ หรือเครื่องสนับสนุนให้ธรรมอื่นเกิดขึ้น ขอให้พิจารณาความหมายของคำศัพท์เดียวกัน ที่ต่างนัยกันออกไปเมื่อใช้ในข้อความต่าง ๆ ดังตัวอย่างต่อไปนี้ “ภิกษุรู้รสด้วยลิ้น อร่อยก็ตาม ไม่อร่อยก็ตาม เธอไม่ปล่อยให้ความติดใจหรือความขัดใจเข้าครอบงำจิต ภิกษุนี้ชื่อว่าสำรวมอินทรีย์คือลิ้น” “อินทรีย์คือศรัทธา มีการยังธรรมทั้งหลายที่ประกอบอยู่ด้วยให้เข้าถึงภาวะผ่องใสเป็นรส ประดุจดังสารส้ม หรือมีการวิ่งแล่นไปหาอารมณ์เป็นรส ภิกษุพึงเจริญอินทรีย์คือศรัทธานั้น” คำว่า รส ก็ดี อินทรีย์ก็ดี ในข้อความ ๒ ท่อนนี้ มีความหมายต่างกัน ในข้อความแรก รส หมายถึงสิ่งที่รู้ด้วยลิ้น หรือสิ่งที่เป็นอารมณ์ของชิวหาวิญญาณ อินทรีย์หมายถึงสิ่งที่เป็นเจ้าการในการรับรู้อารมณ์ กล่าวคืออายตนะภายใน ส่วนในข้อความหลัง

รส หมายถึงกิจหรือหน้าที่ อินทรีย์หมายถึงกุศลธรรมที่เป็นเจ้าการในการกำราบอกุศลธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ "ภิกษุพึงกระทำโยคะ เพื่อบรรลุธรรมเป็นที่ปลอดภัยจากโยคะ" โยคะคำต้นหมายถึงการประกอบความเพียรในการเจริญภาวนาคือฝึกฝนพัฒนาจิตปัญญา โยคะคำหลัง หมายถึงธรรมคือกิเลสที่ประกอบคือเทียมหรือผูกมัดสัตว์ไว้กับทุกข์ในภพ "ปุถุชนมองเห็นรูปบ้าง เวทนาบ้าง สัญญาบ้าง สังขารบ้าง วิญญาณบ้าง ว่าเป็นตน แต่ขันธ์ทั้ง ๕ นั้น จะเป็นตนหาได้ไม่ เพราะสังขารทั้งหลายทั้งปวงล้วนไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาคือไร้ตัวมิใช่ตนทั้งสิ้น" สังขาร คำแรกหมายถึงเพียงขันธ์หนึ่งในบรรดาขันธ์ ๕ แต่สังขารคำหลังครอบคลุมความหมายของสังขตธรรมทั้งหมดที่เป็นไปตามไตรลักษณ์

คำเกี่ยวข้องที่ต้องการอธิบายในที่นี้คือ "สังขาร" แต่ที่ได้ยกตัวอย่างคำอื่น ๆ มาแสดงไว้มากมาย และได้บรรยายมาอย่างยืดยาว ก็เพื่อให้เห็นว่า คำพูดในภาษาไทยก็ตามในภาษาบาลีก็ตาม ที่เป็นคำเดียวกัน แต่มีความหมายต่างกันเป็นสองอย่างบ้าง หลายอย่างบ้าง กว้างแคบกว่ากันบ้าง เป็นคนละเรื่องไม่เกี่ยวกันบ้าง ตลอดจนตรงข้ามกันก็มีนั้น มีอยู่มากมายและเป็นของสามัญ เมื่อเข้าใจเช่นนี้แล้ว มาเห็นคำว่าสังขารที่ท่านใช้ในความหมายต่าง ๆ หลายนัย ก็จะไม่เห็นเป็นของแปลกและจะเข้าใจมองเห็นตามได้ง่าย

คำว่า "สังขาร" นั้น มีที่ใช้ในความหมายต่าง ๆ กันไม่น้อยกว่า ๔ นัย แต่เฉพาะที่ต้องการให้เข้าใจในที่นี้ มี ๒ นัยคือ

สังขารที่เป็นข้อหนึ่งในขันธ์ ๕ กับสังขารที่กล่าวถึงในไตรลักษณ์ เพราะสังขาร ๒ นัยนี้มาในหลักธรรมสำคัญ กล่าวอ้างกันบ่อย และมีความหมายคล้ายจะซ้อนกันอยู่ ทำให้ผู้ศึกษาสับสนได้ง่าย อีกทั้งเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับหลักธรรมที่กำลังอธิบายอยู่โดยตรง เบื้องแรกขอยกคำมาดูให้เห็นชัด

๑. *สังขาร ในขันธ์ ๕*: รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ

๒. *สังขาร ในไตรลักษณ์*: สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา

ขอนำความหมายทั้ง ๒ นัยนั้นมาทบทวน โดยเข้าคู่เทียบให้เปรียบกันดู ดังนี้

๑. สังขาร ซึ่งเป็นข้อที่ ๔ ในขันธ์ ๕ หมายถึง สภาวะที่ปรุงแต่งจิต ให้ดี ให้ชั่ว ให้เป็นกลาง ได้แก่คุณสมบัติต่าง ๆ ของจิต มีเจตนาเป็นตัวนำ ที่ปรุงแปรการตริตรึกนึกคิดในใจ และการแสดงออกทางกาย วาจา ให้เป็นไปต่าง ๆ เป็นตัวการของการทำกรรม เรียกง่าย ๆ ว่า เครื่องปรุงของจิต เช่น ศรัทธา สติ หิริ โอตตัปปะ เมตตา กรุณา ปัญญา โมหะ โลภะ โทสะ เป็นต้น (คัมภีร์อภิธรรมจำแนกไว้ ๕๐ อย่าง เรียกว่าเจตสิก ๕๐ ในจำนวนทั้งหมด ๕๒) ซึ่งทั้งหมดนั้นล้วนเป็นนามธรรมมีอยู่ในใจทั้งสิ้น นอกเหนือจาก เวทนา สัญญา และวิญญาณ

๒. สังขาร ที่กล่าวถึงในไตรลักษณ์ หมายถึง สภาวะที่ถูกปรุงแต่ง คือ สภาวะที่เกิดจากเหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้นทุกอย่างประดามี ไม่ว่าจะเป็นรูปธรรมหรือนามธรรมก็ตาม เป็นด้านร่างกายหรือจิตใจก็ตาม มีชีวิตหรือไร้ชีวิตก็ตาม อยู่ในจิตใจ

หรือเป็นวัตถุภายนอกก็ตาม เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สังขตธรรม คือทุกสิ่งทุกอย่าง เว้นแต่นิพพาน

จะเห็นว่า "สังขาร" ในขันธ์ ๕ มีความหมายแคบกว่า "สังขาร" ในไตรลักษณ์ หรือเป็นส่วนหนึ่งของสังขารในไตรลักษณ์นั่นเอง ความต่างกันและแคบกว่ากันนี้ เห็นได้ชัดทั้งโดยความหมายของศัพท์ (สัททัตถะ) และโดยองค์ธรรม

ก. โดยความหมายของศัพท์: "สังขาร" ในขันธ์ ๕ หมายถึงสภาวะที่ปรุงแต่งจิต ตัวปรุงแต่งจิตใจ และการกระทำ ให้มีคุณภาพต่าง ๆ เครื่องปรุงของจิต หรือแปลกันง่าย ๆ ว่า ความคิดปรุงแต่ง ส่วน "สังขาร" ในไตรลักษณ์ หมายถึงสภาวะที่ถูกปรุงแต่ง คือ ถูกปัจจัยของมันปรุงแต่งขึ้นมา แปลง่าย ๆ ว่า สิ่งที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง สิ่งปรุงแต่งหรือของปรุงแต่ง นอกจากความหมายจะต่างกันอย่างที่พอสังเกตเห็นได้อย่างนี้แล้ว ความหมายนั้นยังแคบกว่ากันด้วย กล่าวคือ สภาวะที่ปรุงแต่งจิต เครื่องปรุงของจิต หรือความคิดปรุงแต่ง (สังขารในขันธ์ ๕) นั้น ตัวของมันเอง ก็เป็นสภาวะที่ถูกปรุงแต่ง เป็นสิ่งปรุงแต่ง หรือเป็นของปรุงแต่ง เพราะเกิดจากปัจจัยอย่างอื่นปรุงแต่งขึ้นมาอีกต่อหนึ่ง ทยอยกันไปเป็นทอด ๆ จึงไม่พ้นที่จะเป็นส่วนหนึ่งของสังขารในความหมายอย่างหลัง (ในไตรลักษณ์) คือ เป็นสภาวะที่ถูกปรุงแต่ง หรือเป็นของปรุงแต่งนั่นเอง "สังขาร" ในขันธ์ ๕ จึงกินความหมายแคบกว่า เป็นเพียงส่วนหนึ่ง ส่วน "สังขาร" ในไตรลักษณ์กินความหมายครอบคลุมทั้งหมด

ข. โดยองค์ธรรม : ถ้าแบ่งธรรมหรือสิ่งต่าง ๆ ออกเป็น

๒ อย่างคือ รูปธรรม กับ นามธรรม และแบ่งนามธรรมซอยออกไปอีกเป็น ๔ อย่างคือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ จะเห็นว่า "สังขาร" ในขันธ์ ๕ เป็นนามธรรมอย่างเดียว และเป็นเพียงส่วนหนึ่งในสี่ส่วนของนามธรรมเท่านั้น แต่ "สังขาร" ในไตรลักษณ์ ครอบคลุมทั้งรูปธรรมและนามธรรม อนึ่ง รูปธรรมและนามธรรมที่กล่าวถึงนี้ เมื่อแยกออกไปก็คือขันธ์ ๕ นั่นเอง จะเห็นว่า สังขารในขันธ์ ๕ เป็นเพียงขันธ์หนึ่งในขันธ์ ๕ (เป็นลำดับที่สี่) แต่สังขารในไตรลักษณ์ครอบคลุมขันธ์ ๕ ทั้งหมด กล่าวคือ สังขาร (ในขันธ์ ๕) เป็นสังขารอย่างหนึ่ง (ในไตรลักษณ์) เช่นเดียวกับขันธ์อื่น ๆ ทั้งสี่ขันธ์ นอกจากนั้น ธรรมหรือสิ่งต่าง ๆ ที่นำมาแบ่งในที่นี้ ก็คือสังขตธรรม ซึ่งก็เป็นไวพจน์คืออีกชื่อหนึ่งของสังขาร (ในไตรลักษณ์) นั่นเอง จึงเห็นชัดเจนว่าสังขาร (ในขันธ์ ๕) เป็นเพียงส่วนย่อยอย่างหนึ่งฝ่ายนามธรรมที่รวมอยู่ด้วยกันทั้งหมดภายในสังขาร (ในไตรลักษณ์) เท่านั้นเอง

ฉะนั้น คำกล่าวที่ว่า รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง กับข้อความว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง จึงมีความหมายเท่า ๆ กัน หรือพูดอีกนัยหนึ่ง ข้อความว่าสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เมื่อจะขยายออกไปให้ละเอียดก็พูดใหม่ได้ว่า รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง

เพื่อกันความสับสน บางทีท่านใช้คำว่า "สังขารขันธ์" สำหรับคำว่าสังขารในขันธ์ ๕ ที่เป็นเพียงส่วนหนึ่งในนาม

ธรรม และใช้คำว่า สังขารที่เป็นสังขตธรรม หรือ "สังขตสังขาร" หรือ "สังขาร" เดี่ยว ๆ สำหรับสังขารในไตรลักษณ์ที่มีความหมายครอบคลุมทั้งรูปธรรมและนามธรรม หรือขันธ์ ๕ ทั้งหมด

การที่ข้อธรรม ๒ อย่างนี้มาลงเป็นคำศัพท์เดียวกันว่า "สังขาร" ก็เพราะมีความหมายเหมือนกันว่า "ปรุงแต่ง" แต่มาต่างกันตรงที่ว่า อย่างแรกเป็น "ความคิดปรุงแต่ง" อย่างหลังเป็น "สิ่งปรุงแต่ง หรือของปรุงแต่ง"

๒. *สิ่งที่ปิดบังไตรลักษณ์*

ทั้งที่ความเป็นอนิจจัง ทุกข์ และอนัตตา นี้ เป็นลักษณะสามัญของสิ่งทั้งหลาย เป็นความจริงที่แสดงตัวของมันเองอยู่ตามธรรมดาตลอดทุกเวลา แต่คนทั่วไปก็มองไม่เห็น ทั้งนี้เพราะเป็นเหมือนมีสิ่งปิดบังคอยซ่อนคลุมไว้ ถ้าไม่มนสิการ คือไม่ใส่ใจพิจารณาอย่างถูกต้อง ก็มองไม่เห็น สิ่งที่เป็นเหมือนเครื่องปิดบังซ่อนคลุมเหล่านี้คือ[๑]

๑. *สันตติ* บังอนิจจลักษณะ

๒. *อิริยาบถ* บังทุกขลักษณะ

๓. *ฆนะ* บังอนัตตลักษณะ

๑. ท่านกล่าวว่า เพราะมิได้มนสิการความเกิดและความดับ หรือความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไป ก็ถูก *สันตติ* คือ ความสืบต่อหรือความเป็นไปอย่างต่อเนื่อง ปิดบังไว้ อนิจจลักษณะ

---

[๑] วิสุทธิ.๓/๒๗๕; วิภงฺค.อ.๖๕; วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๕๒๒

จึงไม่ปรากฏ, สิ่งทั้งหลายที่เรารู้เราเห็นนั้นล้วนแต่มีความเกิดขึ้นและความแตกสลายอยู่ภายในตลอดเวลา แต่ความเกิดดับนั้นเป็นไปอย่างหนุนเนื่องติดต่อกันรวดเร็วมาก คือ เกิด-ดับ-เกิด-ดับ-เกิด-ดับ ฯลฯ ความเป็นไปต่อเนื่องอย่างรวดเร็วยิ่งนั้น ทำให้เรามองเห็นเป็นว่า สิ่งนั้นคงที่ถาวร เป็นอย่างหนึ่งอย่างเดิมไม่มีความเปลี่ยนแปลง เหมือนอย่างตัวเราเองหรือคนใกล้เคียงอยู่ด้วยกัน มองเห็นกันเสมือนว่าเป็นอย่างเดิมไม่เปลี่ยนแปลง แต่เมื่อเวลาผ่านไปนาน สังเกตดู หรือไม่เห็นกันนาน ๆ เมื่อพบกันอีกจึงรู้ว่าได้มีความเปลี่ยนแปลงไปแล้วจากเดิม แต่ตามความเป็นจริง ความเปลี่ยนแปลงนั้นเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลาทีละน้อยและต่อเนื่องจนไม่เห็นช่องว่าง ตัวอย่างเปรียบเทียบพอให้เห็นง่ายขึ้น เช่น ใบพัดที่กำลังหมุนอยู่อย่างเร็วยิ่ง มองเห็นเป็นแผ่นกลมแผ่นเดียวนิ่ง เมื่อทำให้หมุนช้าลง ก็เห็นเป็นใบพัดกำลังเคลื่อนไหวแยกเป็นใบ ๆ เมื่อจับหยุดมองดูก็เห็นชัดว่าเป็นใบพัดต่างหากกัน ๒ ใบ ๓ ใบ หรือ ๔ ใบ หรือเหมือนคนเอามือจับก้านธูปที่จุดไฟติดอยู่แล้วแกว่งหมุนอย่างรวดเร็วเป็นรูปวงกลม มองดูเหมือนเป็นไฟรูปวงกลม แต่ความจริงเป็นเพียงธูปก้านเดียวที่ทำให้เกิดรูปต่อเนื่องติดเป็นพืดไป หรือเหมือนหลอดไฟฟ้าที่ติดไฟอยู่สว่างจ้า มองเห็นเป็นดวงไฟที่สว่างคงที่ แต่ความจริงเป็นกระแสไฟฟ้าที่เกิดดับไหลเนื่องผ่านไปอย่างรวดเร็ว หรือเหมือนมวลน้ำในแม่น้ำที่มองดูเป็นผืนหนึ่งผืนเดียว แต่ความจริงเป็นกระแสน้ำที่ไหลผ่านไป ๆ เกิดจากน้ำหยดน้อย ๆ มากมายมารวมกันและไหลเนื่อง สิ่งทั้งหลาย

เช่นดังตัวอย่างเหล่านี้ เมื่อใช้เครื่องมือหรือวิธีการที่ถูกต้องมากำหนดแยกมนสิการเห็นความเกิดขึ้น และความดับไป จึงจะประจักษ์ความไม่เที่ยงแท้ ไม่คงที่ เป็นอนิจจัง

๒. ท่านกล่าวว่า เพราะมิได้มนสิการความบีบคั้นกดดันที่มีอยู่ตลอดเวลา ก็ถูก *อิริยาบถ* คือความยักย้ายเคลื่อนไหวปิดบังไว้ ทุกขลักษณะจึงไม่ปรากฏ, ภาวะที่ทนอยู่มิได้ หรือภาวะที่คงสภาพเดิมอยู่มิได้ หรือภาวะที่ไม่อาจคงอยู่ในสภาพเดิมได้ ด้วยมีแรงบีบคั้นกดดันขัดแย้งเร้าอยู่ภายในส่วนประกอบต่าง ๆ นั้นจะถึงระดับที่ปรากฏแก่สายตาหรือความรู้สึกของมนุษย์ มักจะต้องกินเวลาระยะหนึ่ง แต่ในระหว่างนั้น ถ้ามีการคืบเคลื่อนยักย้ายหรือทำให้แปรรูปเป็นอย่างอื่นไปเสียก่อนก็ดี สิ่งที่ถูกสังเกตเคลื่อนย้ายพ้นจากผู้สังเกตไปเสียก่อน หรือผู้สังเกตแยกพรากจากสิ่งที่ถูกสังเกตไปเสียก่อน ก็ดี ภาวะที่บีบคั้นกดดันขัดแย้งนั้น ก็ไม่ทันปรากฏให้เห็น ปรากฏการณ์ส่วนใหญ่มักเป็นไปเช่นนี้ ทุกขลักษณะจึงไม่ปรากฏ ตัวอย่างง่าย ๆ ก็คือ ในร่างกายของมนุษย์นี้แหละ ไม่ต้องรอให้ถึงขั้นชีวิตแตกดับดอก แม้ในชีวิตประจำวันนี้เอง ความบีบคั้นกดดันขัดแย้งก็มีอยู่ตลอดเวลาทั่วองคาพยพ จนทำให้มนุษย์ไม่อาจอยู่นิ่งเฉยในท่าเดียวได้ ถ้าเราอยู่หรือต้องอยู่ในท่าเดียวนานมาก ๆ เช่น ยืนอย่างเดียว นั่งอย่างเดียว เดินอย่างเดียว นอนอย่างเดียว ความบีบคั้นกดดันตามสภาวะจะค่อย ๆ เพิ่มมากขึ้น ๆ จนถึงระดับที่เกิดเป็นความรู้สึกบีบคั้นกดดันที่คนทั่วไปเรียกว่าเป็นทุกข์ เช่น เจ็บปวดเมื่อย จนในที่สุดก็จะทนไม่ไหว และต้อง

ยักย้ายเปลี่ยนไปสู่ท่าอื่นที่เรียกว่าอิริยาบถอื่น เมื่อความบีบคั้นกดดันอันเป็นทุกข์ตามสภาวะนั้นสิ้นสุดลง ความรู้สึกบีบคั้นกดดันที่เรียกว่า ความรู้สึกทุกข์ (ทุกขเวทนา) ก็หายไปด้วย (ในตอนที่ความรู้สึกทุกข์หายไปนี้ มักจะมีความรู้สึกสบายที่เรียกว่าความสุขเกิดขึ้นมาแทนด้วย แต่อันนี้เป็นเพียงความรู้สึกเท่านั้น ว่าโดยสภาวะแล้ว มีแต่ความทุกข์หมดไปอย่างเดียว เข้าสู่ภาวะปราศจากทุกข์) ในความเป็นอยู่ประจำวันนั้น เมื่อเราอยู่ในท่าหนึ่งหรืออิริยาบถหนึ่งนาน ๆ พอจะรู้สึกปวดเมื่อยเป็นทุกข์ เราก็ขยับเคลื่อนไหวเปลี่ยนไปสู่ท่าอื่นหรืออิริยาบถอื่นเสีย หรือเรามักจะเคลื่อนไหวเปลี่ยนท่าเปลี่ยนอิริยาบถอยู่เสมอ จึงหนีรอดจากความรู้สึกทุกข์ไปได้ เมื่อไม่รู้สึกทุกข์ ก็เลยพลอยมองข้ามไม่เห็นความทุกข์ที่เป็นความจริงตามสภาวะไปเสียด้วย ท่านจึงว่า อิริยาบถบังทุกขลักษณะ

๓. ท่านกล่าวว่า เพราะมิได้มนสิการความแยกย่อยออกเป็นธาตุต่าง ๆ ก็ถูก *ฆนะ* คือความเป็นแท่งเป็นก้อนเป็นชิ้นเป็นอันเป็นมวลหรือเป็นหน่วยรวม ปิดบังไว้ อนัตตลักษณะจึงไม่ปรากฏ, สิ่งทั้งหลายที่เรียกชื่อว่าอย่างนั้นอย่างนี้ ล้วนเกิดจากเอาส่วนประกอบทั้งหลายมารวบรวมปรุงแต่งขึ้น เมื่อแยกย่อยส่วนประกอบเหล่านั้นออกไปแล้ว สิ่งที่เป็นหน่วยรวมซึ่งเรียกชื่อว่าอย่างนั้น ๆ ก็ไม่มี โดยทั่วไป มนุษย์มองไม่เห็นความจริงนี้ เพราะถูกฆนสัญญาคือความจำหมายหรือความสำคัญหมายเป็นหน่วยรวมคอยปิดบังไว้ เข้ากับคำกล่าวอย่างชาวบ้านว่า เห็นเสื้อแต่ไม่เห็นผ้า เห็นแต่ตุ๊กตามองไม่เห็นเนื้อ

ยาง คือคนที่ไม่ได้คิดไม่ได้พิจารณาบางทีก็ถูกภาพตัวตนของเสื้อปิดบังตาหลอกไว้ ไม่ได้มองเห็นเนื้อผ้าที่ปรุงแต่งขึ้นเป็นรูปเสื้อนั้น ซึ่งว่าที่จริงผ้านั้นเองก็ไม่มี มีแต่เส้นด้ายมากมายที่มาเรียงกันเข้าตามระเบียบ ถ้าแยกด้ายทั้งหมดออกจากกัน ผ้านั้นเองก็ไม่มี หรือเด็กที่มองเห็นแต่รูปตุ๊กตา เพราะถูกภาพตัวตนของตุ๊กตาปิดบังหลอกตาไว้ ไม่ได้มองถึงเนื้อยางซึ่งเป็นสาระที่แท้จริงของตัวตุ๊กตานั้น เมื่อจับเอาแต่ตัวจริง ก็มีแต่เนื้อยาง หามีตุ๊กตาไม่ แม้เนื้อยางนั้นเองก็เกิดจากส่วนผสมต่าง ๆ มาปรุงแต่งขึ้นต่อ ๆ กันมา ฆนสัญญา ย่อมบังอนัตตลักษณะไว้ในทำนองแห่งตัวอย่างง่าย ๆ ที่ได้ยกมากล่าวไว้นี้ เมื่อใช้อุปกรณ์หรือวิธีการที่ถูกต้องมาวิเคราะห์มนสิการเห็นความแยกย่อยออกเป็นส่วนประกอบต่าง ๆ จึงจะประจักษ์ในความมิใช่ตัวตน มองเห็นว่าเป็นอนัตตา

๓. วิเคราะห์ความหมายของไตรลักษณ์

พึงสังเกตว่า หลักขันธ์ ๕ (เบญจขันธ์)[๑] ก็ดี หลักอายตนะ ๖ (สฬายตนะ)[๒] ก็ดี แสดงเนื้อหาของชีวิต เน้นการศึกษาพิจารณาเกี่ยวกับชีวิต คือ ว่าด้วยขันธ์ ๕ ที่เป็นภายใน และอายตนะภายในเป็นสำคัญ ส่วนหลักไตรลักษณ์ที่บรรยาย ณ ที่นี้ ขยายขอบเขตการพิจารณาออกไปอย่างกว้างขวางครอบคลุมทั้งขันธ์ ๕ ที่เป็นภายใน และขันธ์ ๕ ที่เป็นภายนอก ทั้ง

---

[๑] ดู *พุทธธรรม* บทที่ ๑

[๒] ดู *พุทธธรรม* บทที่ ๒

อายตนะภายในและอายตนะภายนอก เป็นการมองทั้งชีวิตและสิ่งทั้งปวงที่ชีวิตเกี่ยวข้อง คือว่าด้วยชีวิตและโลกทั่วไปทั้งหมดทั้งสิ้น

ความหมายของไตรลักษณ์แต่ละข้อ ได้แสดงไว้พอเห็นเค้าในเบื้องต้นแล้ว ในที่นี้จะวิเคราะห์ความหมายของไตรลักษณ์เหล่านั้นให้ละเอียดลึกซึ้งลงไปอีก โดยทางหลักวิชาตามหลักฐานในคัมภีร์

๑. อนิจจตา และอนิจจลักษณะ

คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคแสดงอรรถ (ความหมาย) ของอนิจจตาไว้อย่างเดียวว่า "ชื่อว่าเป็นอนิจจังโดยความหมายว่า เป็นของสิ้นไป ๆ (ขยฏเจน)"[๑] หมายความว่า เกิดขึ้นที่ไหน เมื่อใด ก็ดับไปที่นั่น เมื่อนั้น เช่น รูปธรรมในอดีต ก็ดับไปในอดีต ไม่มาถึงขณะนี้ รูปในขณะนี้ ก็ดับไปที่นี่ ไม่ไปถึงข้างหน้า รูปในอนาคตจะเกิดถัดต่อไป ก็จะดับ ณ ที่นั้นเอง ไม่ยืนอยู่ถึงเวลาต่อไปอีก ดังนี้เป็นต้น ต่อมาในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาท่านต้องการให้ผู้ศึกษาเข้าใจง่ายขึ้น จึงได้ขยายความหมายออกไปโดยนัยต่าง ๆ ยักย้ายคำอธิบายออกไปให้เห็นความหมายในหลาย ๆ แง่ และหลาย ๆ ระดับ ตั้งแต่ระดับคร่าว ๆ หยาบ ๆ ลงมาจนถึงความเป็นไปในแต่ละขณะ ๆ เช่น เมื่อมองชีวิตของคน เบื้องต้นก็มองอย่างง่าย ๆ ดูช่วงชีวิตทั้งหมด ก็จะเห็นว่าชีวิตมีการเกิดและการแตกดับ เริ่มต้นด้วยการเกิดและสิ้นสุดลงด้วย

---

[๑] ขุ.ปฏิ.๓๑/๘๙/๕๓; อ้างใน วิสุทธิ. ๓/๒๓๕.

ความตาย เมื่อซอยลงไปอีก ก็ยิ่งเห็นความเกิดและความดับหรือการเริ่มต้นและการแตกสลายกระชั้นถี่เข้ามา เป็นช่วงวัยหนึ่ง ๆ ช่วงระยะสิบปีหนึ่ง ๆ ช่วงปีหนึ่ง ๆ ช่วงฤดูหนึ่ง ๆ ช่วงเดือนหนึ่ง ๆ ฯลฯ ช่วงยามหนึ่ง ๆ ตลอดถึงชั่วเวลาขยับเขยื้อนเคลื่อนไหวแต่ละครั้งแต่ละหน จนกระทั่งมองเห็นความเกิดดับที่เป็นไปในทุก ๆ ขณะ ซึ่งเป็นของมองเห็นได้ยากสำหรับคนทั่วไป อย่างไรก็ตามในสมัยปัจจุบันนี้ ที่วิทยาศาสตร์เจริญก้าวหน้ามากแล้ว อนิจจตาหรือความไม่เที่ยง โดยเฉพาะในด้านรูปธรรม เป็นสิ่งที่เข้าใจได้ง่ายขึ้นมาก จนเกือบจะกลายเป็นของสามัญไปแล้ว ทฤษฎีต่าง ๆ ตั้งแต่ทฤษฎีว่าด้วยการเกิดดับของดาว ลงมาจนถึงทฤษฎีว่าด้วยการสลายตัวของปรมาณู ล้วนใช้ช่วยอธิบายหลักอนิจจตาได้ทั้งสิ้น

ที่ว่าคัมภีร์ชั้นอรรถกถายักเยื้องคำอธิบายออกไปหลาย ๆ แง่ ขยายความหมายออกไปโดยนัยต่าง ๆ นั้น เช่น บางแห่งท่านอธิบายว่า "ที่ชื่อว่าเป็นอนิจจัง ก็เพราะเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงแท้ยั่งยืนคงอยู่ตลอดไป (อนจฺจนฺติกตาย) และเพราะเป็นสิ่งที่มีความเริ่มต้นและความสิ้นสุด (มีจุดเริ่มและมีจุดจบ, อาทิอนฺตวนฺตตาย)"[๑] แต่คำอธิบายอย่างง่าย ๆ ที่ใช้บ่อยก็คือข้อความว่า "ชื่อว่าเป็นอนิจจัง โดยความหมายว่าเป็นสิ่งที่มีแล้ว ก็ไม่มี (คือมีหรือปรากฏขึ้นแล้ว ก็หมดหรือหายไป, หุตฺวา อภาวฏฺเจน)"[๒] บางแห่งก็นำข้อความอื่นมาอธิบายเสริมเข้ากับข้อความนี้อีก

[๑] วิสุทธิ.๓/๒๓๗.

[๒] เช่น วิสุทธิ. ๓/๒๖๐

เช่นว่า "ชื่อว่าเป็นอนิจจัง เพราะเกิดขึ้น เสื่อมสลายและกลายเป็นอย่างอื่น หรือเพราะมีแล้ว ก็ไม่มี (อุปฺปาทวยญฺญถตฺตภาวา หุตฺวา อภาวโต วา)"[๑] แต่ที่ถือว่าท่านประมวลความหมายต่าง ๆ มาแสดงไว้โดยครบถ้วน ก็คือ การแสดงอรรถแห่งอนิจจตาเป็น ๔ นัย หมายความว่าเป็นอนิจจังด้วยเหตุผล ๔ อย่างคือ[๒]

๑. **อุปฺปาทวยปฺปวตฺติโต** เพราะเป็นไปโดยการเกิดและการสลาย คือ เกิดดับ ๆ มีแล้วก็ไม่มี

๒. **วิปริณามโต** เพราะเป็นของแปรปรวน คือ เปลี่ยนแปลงแปรสภาพไปเรื่อย ๆ

๓. **ตาวกาลิกโต** เพราะเป็นของชั่วคราว อยู่ได้ชั่วขณะ ๆ

๔. **นิจฺจปฏิกฺเขปโต** เพราะแย้งต่อความเที่ยง คือ สภาวะของมันที่เป็นสิ่งไม่เที่ยงนั้น ขัดกันอยู่เองในตัวกับความเที่ยง หรือโดยสภาวะของมันเองก็ปฏิเสธความเที่ยงอยู่ในตัว เมื่อมองดูรู้เห็นตรงตามสภาวะของมันแล้ว ก็จะหาไม่พบความเที่ยงเลย ถึงคนจะพยายามมองให้เห็นเป็นเที่ยง มันก็ไม่ยอมเที่ยงตามที่คนอยาก จึงเรียกว่ามันปฏิเสธความเที่ยง

๒. ทุกขตา และทุกขลักษณะ

คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค แสดงอรรถของทุกขตาไว้อย่างเดียวว่า "ชื่อว่าเป็นทุกข์ โดยความหมายว่าเป็นของมีภัย

---

[๑] วิสุทธิ. ๓/๒๗๕

[๒] วิสุทธิ. ๓/๒๔๖; ม.อ.๒/๑๕๐; วิภงฺค.อ.๖๒; วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๔๗๙ ว่า เหตุผล ๔ อย่างนี้เป็นวิธีพิจารณาที่ใช้สำหรับสังขาร ฝ่ายรูปธรรม แต่ความในอรรถกถาวิภังค์ แสดงให้เห็นว่า ใช้ได้สำหรับสังขารทุกอย่าง, ดู วินย.ฎีกา ๓/๘๐ ด้วย

(ภยฏฺเจน)"[๑] ที่ว่า "มีภัย" นั้น จะแปลว่า เป็นภัย หรือ น่ากลัว ก็ได้ ทั้งนี้โดยเหตุผลว่าสังขารทั้งปวง เป็นสภาพที่ผุพังแตกสลายได้ จะต้องย่อยยับมลายสิ้นไป จึงไม่มีความปลอดภัย ไม่ให้ความปลอดโปร่งโล่งใจ หรือความเบาใจอย่างเต็มที่แท้จริง หมายความว่า ตัวมันเองก็มีภัยที่จะต้องเสื่อมโทรมสิ้นสลายไป มันจึงก่อให้เกิดภัย คือความกลัวและความน่ากลัวแก่ใครก็ตามที่เข้าไปยึดถือเกี่ยวข้อง ส่วนคัมภีร์ชั้นอรรถกถาขยายความหมายออกไปโดยนัยต่าง ๆ คำอธิบายที่ท่านใช้บ่อยมีอยู่ ๒ นัย คือ "ชื่อว่าเป็นทุกข์โดยความหมายว่า มีความบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา ด้วยความเกิดขึ้นและความเสื่อมสลาย (อุปฺปาทวยปฏิปีฬนฏฺเจน[๒] หรือ อุปฺปาทวยปฏิปีฬนตาย[๓])" ทั้งบีบคั้นขัดแย้งต่อประดาสิ่งที่ประกอบอยู่กับมัน และทั้งมันเองก็ถูกสิ่งที่ประกอบอยู่ด้วยนั้นบีบคั้นขัดแย้ง[๔] "และ (ชื่อว่าเป็นทุกข์) เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ (ทุกฺขวตฺถุตาย[๕] หรือ ทุกฺขวตฺถุโต[๖])" คือ เป็นที่รองรับของความทุกข์ หรือทำให้เกิดทุกข์ เช่น ก่อให้เกิดความรู้สึกทุกข์ พูดให้ง่ายเข้าว่า ที่เรียกว่าเป็นทุกข์ ก็เพราะทำให้เกิดความรู้สึกทุกข์ เป็นต้น หรือที่เรียกว่าบีบคั้น ก็เพราะทำให้เกิดความรู้สึกบีบคั้นเป็นต้น ความหมายที่ท่านประมวล

---

๑ ขุ.ปฏิ.๓๑/๗๙/๕๓; อ้างใน วิสุทธิ.๓/๒๓๕

๒ วิสุทธิ. ๓/๒๖๐

๓ วิสุทธิ. ๓/๒๓๗

๔ วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๔๖๒

๕ วิสุทธิ.๓/๒๓๗

๖ เช่น วิสุทธิ.๓/๘๗

ไว้ครบถ้วนที่สุดมี ๔ นัยคือ เป็นทุกข์ด้วยอรรถ ๔ อย่าง ดังนี้[๑]

๑. **อภิณฺหสมฺปฺปีฬนโต** เพราะมีความบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา คือ ถูกบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา ด้วยความเกิดขึ้น ความเสื่อมโทรม และความแตกสลาย และบีบคั้นขัดแย้งอยู่ตลอดเวลา กับสิ่งที่ประกอบอยู่ด้วยหรือสิ่งที่เกี่ยวข้อง ด้วยต่างก็เกิดขึ้น ต่างก็โทรมไป ต่างก็แตกสลาย

๒. **ทุกฺขมโต** เพราะเป็นสภาพที่ทนได้ยาก คือคงทนอยู่ไม่ไหว หมายความว่า คงอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ จะต้องเปลี่ยน จะต้องกลาย จะต้องหมดสภาพไป เพราะความเกิดขึ้นและความโทรมสลายนั้น[๒]

๓. **ทุกฺขวตฺถุโต** เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ คือเป็นที่รองรับของความทุกข์ หรือเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดทุกข์ หมายความว่า ทำให้เกิดความทุกข์ต่าง ๆ เช่น ทุกขเวทนา คือความรู้สึกทุกข์ หรือความรู้สึกบีบคั้นเป็นต้น (อรรถกถาและฎีกา อธิบายว่าเป็นที่ตั้งแห่งทุกขตาทั้ง ๓ และแห่งสังสารทุกข์[๓])

๔. **สุขปฏิกฺเขปโต** เพราะแย้งต่อความสุข คือ โดยสภาวะ

---

[๑] วิสุทธิ.๓/๒๔๖; ม.อ.๒/๑๕๑ (ข้อแรกเป็น สนฺตาป); วิภงฺค.อ.๖๒

[๒] ความหมายในภาษาไทยที่แปลตามตัวอักษรว่า ทนได้ยาก อาจให้รู้สึกว่าเข้ากันดีกับทุกขเวทนา เช่น ความเจ็บปวด ซึ่งอาจอธิบายได้ว่าเป็นสิ่งที่คนทนได้ยาก แต่นั่นเป็นเพียงถ้อยคำแสดงความหมายที่พอดีมาตรงกับความรู้สึก ความเจริง ความหมายนั้นเป็นสำนวนในภาษาบาลี ซึ่งหมายถึงคงทนอยู่ไม่ได้ หรือคงสภาพอยู่ไม่ได้ ซึ่งเป็นลักษณะของสังขารทั้งหมดทุกอย่างดังได้อธิบายข้างบนนั้น

[๓] เช่น วินย.ฎีกา ๓/๘๑; วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๔๖๒,๔๘๐

ของมันเอง ก็ปฏิเสธความสุขหรือกีดกั้นความสุขอยู่ในตัว หมายความว่า เมื่อพูดตามความจริงแท้ ๆ แล้ว ความสุขที่เป็นตัวสภาวะจริง ๆ ก็มีแต่เพียงความรู้สึกสุขเท่านั้น อธิบายว่า ตัวสภาวะที่มีเป็นพื้นได้แก่ ทุกข์ คือ ความบีบคั้นกดดันขัดแย้งที่เป็นลักษณะอย่างหนึ่งของสังขารทั้งหลาย ความบีบคั้นกดดันขัดแย้งนี้ ก่อให้เกิดความรู้สึกบีบคั้นกดดันขัดแย้ง ที่เรียกว่าความรู้สึกทุกข์ (ทุกขเวทนา) ด้วย เมื่อใดทุกข์คือความบีบคั้นกดดันนั้นผ่อนคลายหายไป หรือคนปลอดพ้นจากทุกข์นั้น ก็เรียกว่ามีความสุขหรือรู้สึกสุข ยิ่งทำให้เกิดทุกข์คือบีบคั้นกดดันทำให้รู้สึก ขาด พร่อง กระหาย หิวมากเท่าใด ในเวลาที่ทำให้ผ่อนหายปลอดพ้นจากทุกข์หรือความบีบกดนั้น ก็ยิ่งรู้สึกสุขมากขึ้นเท่านั้น เหมือนคนที่ถูกทำให้ร้อนมาก เช่น เดินมาในกลางแดด พอเข้ามาในที่ร้อนน้อยลงหรืออุ่นลง ก็รู้สึกเย็น ยิ่งได้เข้าไปในที่ที่เย็นตามปกติก็จะรู้สึกเย็นสบายมาก ในทางตรงข้าม ถ้าทำให้ได้รับความรู้สึกสุข (สุขเวทนา) แรงมาก พอเกิดความทุกข์ ก็จะรู้สึกทุกข์ (ทุกขเวทนา) รุนแรงมากด้วยเช่นกัน แม้แต่ทุกข์เพียงเล็กน้อยที่ตามปกติจะไม่รู้สึกทุกข์ เขาก็อาจจะรู้สึกทุกข์ได้มาก เหมือนคนอยู่ในที่ที่เย็นสบายมาก พอออกไปสู่ที่ร้อนก็รู้สึกร้อนมาก แม้แต่สภาวะที่คนอื่น ๆ หรือตัวเขาเองเคยรู้สึกเฉย ๆ เขาก็อาจจะกลับรู้สึกเป็นร้อนไป

พูดลึกลงไปอีกให้ตรงความจริงโดยสมบูรณ์ว่า ที่ว่าเป็นสุขหรือรู้สึกสุข (สุขเวทนา) นั้น ตามที่แท้จริงก็ไม่ใช่ปลอดพ้นหรือหายทุกข์ดอก แต่เป็นเพียงระดับหนึ่งหรือขีดขั้นหนึ่งของทุกข์

เท่านั้น กล่าวคือ ความบีบคั้นกดดันขัดแย้งที่ผ่อนหรือเพิ่มถึงระดับหนึ่งหรือในอัตราหนึ่งเราเรียกว่าเป็นสุข เพราะทำให้เกิดความรู้สึกสุข แต่ถ้าเกินกว่านั้นไป ก็กลายเป็นต้องทนหรือเหลือทน เรียกว่าเป็นทุกข์ คือรู้สึกทุกข์ (ทุกขเวทนา) ว่าที่แท้จริงก็มีแต่ทุกข์ คือแรงบีบคั้นกดดันขัดแย้งเท่านั้นที่เพิ่มขึ้นหรือลดลง เหมือนกับเรื่องความร้อนและความเย็น ว่าที่จริงความเย็นไม่มี มีแต่ความรู้สึกเย็น สภาวะที่เป็นพื้นก็คือ ความร้อนที่เพิ่มขึ้นหรือลดลง จนถึงไม่มีความร้อน ที่คนเราพูดว่าเย็นสบายนั้น ก็เป็นเพียงความรู้สึก ซึ่งที่แท้แล้วเป็นความร้อนในระดับหนึ่งเท่านั้น ถ้าร้อนน้อยหรือมากเกินกว่าระดับนั้นแล้ว ก็หารู้สึกสบายไม่ โดยนัยนี้ความสุขหรือพูดให้เต็มว่าความรู้สึกสุขคือสุขเวทนาก็เป็นทุกข์ทั้งในความหมายว่าเป็นทุกข์ระดับหนึ่ง มีสภาวะเพียงความรู้สึก และในความหมายว่าเป็นสิ่งที่ขึ้นต่อความบีบคั้นกดดัน ขัดแย้ง จะต้องกลาย จะต้องผันแปร จะต้องหมดไป เหมือนกับว่าทุกข์ที่เป็นตัวสภาวะนั้น ไม่ยอมให้สุขยืนยงคงอยู่ได้ยั่งยืนตลอดไป

อนึ่ง ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคที่อ้างถึงข้างต้นว่า ท่านแสดงอรรถคือความหมายของ "ทุกข์" ซึ่งเป็นข้อที่ ๒ ในไตรลักษณ์ไว้อย่างเดียวว่า เป็นสิ่งมีภัย (ภยฏฺเจน) นั้น เมื่อถึงตอนที่อธิบายเรื่องอริยสัจ ท่านได้แสดงอรรถของทุกข์ ซึ่งเป็นข้อที่ ๑ ในอริยสัจว่ามี ๔ อย่างคือ มีความหมายว่าบีบคั้น (ปีฬนฏฺจ) มีความหมายว่า เป็นสังขตะ (สงฺขตฏฺจ) มีความหมายว่า แผดเผา (สนฺตาปฏฺจ) และมีความหมายว่าผันแปร (วิปริณามฏฺจ)[๑] เห็นว่า

---

[๑] ขุ.ปฏิ.๓๑/๔๕/๒๘; ๕๔๕/๔๔๙; อ้างใน วิสุทธิ.๓/๗๖; วิภงฺค.อ.๑๐๗; อนึ่ง ม.อ.๒/๑๕๑ จัด สนฺตาป เป็นข้อที่ ๑ ในอรรถ ๔ ข้างต้น

ความหมาย ๔ นัยนี้ใช้กับทุกข์ในไตรลักษณ์ได้ด้วย จึงขอนำมาเพิ่มไว้ ณ ที่นี้ โดยตัดข้อซ้ำคือ ข้อที่ ๑ และข้อที่ ๔ (ปีฬนฏฺฐ และ วิปริณามฏฺฐ) ออกไป คงได้เพิ่มอีก ๒ ข้อ คือ

๕. **สงฺขตฏฺฐ** โดยความหมายว่าเป็นของปรุงแต่ง คือ ถูกปัจจัยต่าง ๆ รุมกันหรือมาชุมนุมกันปรุงแต่งเอา มีสภาพที่ขึ้นต่อปัจจัย ไม่เป็นของคงตัว

๖. **สนฺตาปฏฺฐ** โดยความหมายว่าแผดเผา คือ ในตัวของมันเองก็มีสภาพที่แผดเผาให้กร่อนโทรมย่อยยับสลายไป และทั้งแผดเผาผู้มีกิเลสที่เข้าไปยึดติดถือมั่นมันให้เร่าร้อนกระวนกระวายไปด้วย[๑]

ในเรื่องทุกข์นี้ มีข้อควรเข้าใจที่สำคัญอีก ๒ อย่างคือ

ก. ทุกข์ในไตรลักษณ์ กับ ทุกข์ในอริยสัจ ๔: "ทุกข์" ปรากฏในหมวดธรรมสำคัญ ๓ หมวด คือ ในเวทนา (เวทนา ๓ คือ ทุกข์ สุข อทุกขมสุข หรืออุเบกขา, เวทนา ๕ คือ ทุกข์ สุข โทมนัส โสมนัส และอุเบกขา) เรียกเต็มว่า *ทุกขเวทนา*, ในไตรลักษณ์ (อนิจจัง ทุกข์ อนัตตา) เรียกเต็มว่า *ทุกขลักษณะ*, และในอริยสัจ ๔ (ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค) เรียกเต็มว่า *ทุกขอริยสัจ*, ทุกข์ในหมวดธรรมทั้งสามนั้นมีความหมายเกี่ยวโยงเนื่องอยู่ด้วยกัน แต่มีขอบเขตกว้างแคบกว่ากัน เป็นบางแง่บางส่วน หรือเป็นผลสืบต่อจากกัน ดังนี้

---

[๑] คำอธิบายในที่นี้ หนักข้างอัตโนมัติ ผู้ต้องการคำอธิบายในอรรถกถาและฎีกา พึงดู ปฏิสं.อ.๑๑๙,๑๒๓; วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๑๗๑

ทุกข์ ที่มีความหมายกว้างที่สุดครอบคลุมทั้งหมด คือ ทุกข์ในไตรลักษณ์ หรือ *ทุกขลักษณะ* หรือทุกขตา ได้แก่ ภาวะที่ไม่คงตัว คงอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ เพราะมีความบีบคั้นกดดันขัดแย้งที่เกิดจากความเกิดขึ้นและความเสื่อมสลาย ดังได้อธิบายมาแล้วข้างต้น ซึ่งเป็นลักษณะของสังขารทั้งหลายทั้งปวง (สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา) กินขอบเขตเท่ากันกับความไม่เที่ยง คือ สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นก็เป็นทุกข์ (ยทนิจฺจํ ตํ ทุกฺขํ)

ทุกข์ ที่มีความหมายแคบที่สุด เป็นเพียงอาการสืบเนื่องด้านหนึ่งเท่านั้น ก็คือ ทุกข์ที่เป็นเวทนา เรียกชื่อเต็มว่า *ทุกขเวทนา* หรือความรู้สึกทุกข์ ได้แก่ อาการสืบเนื่องจากทุกข์ในไตรลักษณ์ หรือความรู้สึกที่เกิดขึ้นในบุคคลเนื่องมาจากทุกข์ในไตรลักษณ์นั้น กล่าวคือ ความรู้สึกบีบคั้นกดดันข้องขัดของคน ซึ่งเกิดขึ้นเมื่อความบีบคั้นกดดันขัดแย้งที่เป็นสภาพสามัญของสิ่งทั้งหลาย เป็นไปในระดับหนึ่ง หรือในอัตราส่วนหนึ่งโดยสัมพันธ์กับสภาพกายและสภาพจิตของเขา ดังได้อธิบายมาแล้วในข้อความบางตอนข้างต้น[๑] ทุกขเวทนานี้ก็เป็นทุกข์ตามความหมายในไตรลักษณ์ด้วย เช่นเดียวกับเวทนาอื่น ๆ ทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นสุขเวทนา หรือ อทุกขมสุขเวทนา ก็ตาม หมายความว่า เวทนาทุกอย่างจะเป็นทุกขเวทนาก็ดี สุขเวทนาก็ดี อทุกขมสุขเวทนา (ความรู้สึกไม่ทุกข์ไม่สุขคือเฉย ๆ) หรืออุเบกขาเวทนา ก็ดี ล้วนเป็นทุกข์

---

[๑] ดู ข้อ ๔. สุขปฏิกฺเขปโต

ในความหมายที่เป็นลักษณะสามัญนั้นทั้งสิ้น

ทุกข์ในอริยสัจ หรือ *ทุกขอริยสัจ* ก็คือ สภาวะที่เป็นทุกข์ในไตรลักษณ์นั่นเอง แต่จำกัดขอบเขตเฉพาะเท่าที่จะเกิดเป็นปัญหาแก่มนุษย์ ซึ่งเกี่ยวข้องกระทบต่อชีวิต ขยายความว่า สังขารทั้งหลายถูกบีบคั้นตามธรรมดาของมัน โดยเป็นทุกข์ในไตรลักษณ์ และสังขารเหล่านั้นนั่นแหละ (ไม่ทั้งหมดและไม่เสมอไป) ก็ก่อความบีบคั้นขึ้นแก่คน โดยเป็นทุกข์ในอริยสัจ (แต่การที่มันจะกลายเป็นของบีบคั้นคนขึ้นมาได้ ก็เพราะมันเองถูกบีบคั้นโดยเป็นทุกข์ในไตรลักษณ์) พูดง่าย ๆ ว่า ทุกขอริยสัจหมายเฉพาะเรื่องของเบญจขันธ์หรืออุปาทานขันธ์ เรียกเป็นศัพท์ว่า ได้แก่ ทุกข์เฉพาะส่วนที่เป็นอินทรียพัทธ์ คือ เนื่องด้วยอินทรีย์ ไม่รวมถึงทุกข์ที่เป็นอนินทรียพัทธ์ (ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์) ซึ่งเป็นทุกข์ในไตรลักษณ์ แต่ไม่จัดเป็นทุกข์ในอริยสัจ (พึงสังเกตว่า ทุกขอริยสัจเป็นทุกข์ในไตรลักษณ์ด้วย สมุทัย และมรรค ก็เป็นทุกข์ในไตรลักษณ์ด้วย แต่ไม่เป็นทุกขอริยสัจ)

ข้อสังเกตบางอย่างที่จะช่วยให้กำหนดขอบเขตของทุกข์ในอริยสัจง่ายขึ้น พอประมวลได้ดังนี้

๑) เป็นอินทรียพัทธ์ คือ เนื่องด้วยอินทรีย์ เกี่ยวข้องกับชีวิต เป็นปัญหาสำหรับมนุษย์ ไม่รวมถึงอนินทรียพัทธ์ ไม่ใช่ทุกข์ในข้อความว่า "สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์ (สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา)" หรือในข้อความว่า

"สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ (ยทนิจฺจํ ตํ ทุกฺขํ)" ซึ่งหมายถึงทุกข์ในไตรลักษณ์ ที่กินความกว้างขวางครอบคลุมทั้งหมด

๒) เป็นเรื่องที่เกิดจากกรรมกิเลส คือ เป็นทุกข์ที่เป็นปัญหาของมนุษย์ เกิดจากกิเลสและกรรมของคน (ใช้ศัพท์ตามพระบาลีว่า เกิดจากทุกขสมุทัย คือ เกิดจากตัณหา)

๓) เป็นเรื่องที่เกี่ยวกับปริญญากิจ คือ ตรงกับกิจในอริยสัจข้อที่ ๑ อันได้แก่ ปริญญา อธิบายว่าปริญญาคือการกำหนดรู้ หรือการรู้จักตามสภาพที่มันเป็น เป็นกิจที่มนุษย์จะต้องกระทำต่อทุกข์ในอริยสัจ คือการทำความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับปัญหาของตน ทุกข์ในอริยสัจ จำกัดเฉพาะทุกข์ที่เกี่ยวกับกิจคือปริญญานี้เท่านั้น

๔) เน้นความหมายในแง่ที่ว่าเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์หรือเป็นที่รองรับของทุกข์ (ทุกฺขวตฺถุตาย) ไม่เพ่งความหมายในแง่ว่ามีความบีบคั้นกดดันขัดแย้งด้วยการเกิดขึ้นและการเสื่อมสลาย(อุทยพฺพยปฏิปีฬนฏฺเจน)ซึ่งเป็นความหมายที่เต็มเนื้อหาของทุกข์ในไตรลักษณ์[๑]

ข. ประเภทของทุกข์ : ทุกข์ที่ท่านจำแนกไว้ ส่วนใหญ่เป็นทุกข์ในอริยสัจ เพราะเป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับคน เป็นปัญหาที่

---

[๑] แหล่งสำคัญที่พึงค้นสำหรับเรื่องนี้คือ อภิ.ยมก.๓๔/๔๒๕/๒๗๖; ปญฺจ.อ.๓๓๖-๗; วิสุทธิ.๓/๑๐๑; วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๒๑๐

จะต้องแก้ไข เป็นสิ่งควรคำนึงเพื่อปลดเปลื้องเสียด้วยการปฏิบัติ ส่วนทุกข์ที่ครอบคลุมความทั้งหมดอย่างในไตรลักษณ์ ท่านแสดงไว้แต่พอเป็นหลักเพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจเท่าทันตามความเป็นจริง ในที่นี้จะยกเอามาแสดงเฉพาะชุดสำคัญ ๆ หรือที่ท่านกล่าวถึงกันบ่อย ๆ ดังนี้

ชุดที่ ๑ ทุกขตา ๓ หรือ ทุกข์ ๓[๑] เป็นชุดสำคัญซึ่งมีพุทธพจน์แสดงไว้เป็นหลัก ครอบคลุมความหมายทั้งหมดของทุกข์ในไตรลักษณ์ คือ

๑) *ทุกขทุกขตา* หรือ *ทุกขทุกข์* ทุกข์ที่เป็นความรู้สึกทุกข์ ได้แก่ความทุกข์ทางกายและความทุกข์ทางใจ อย่างที่เข้าใจกันโดยสามัญ ตรงตามชื่อและตามสภาพ เช่น ความเจ็บปวด ไม่สบาย เมื่อยขบ เป็นต้น หมายถึง ทุกขเวทนานั่นเอง

๒) *วิปริณามทุกขตา* หรือ *วิปริณามทุกข์* ทุกข์เนื่องด้วยความผันแปร หรือทุกข์ที่แฝงอยู่ในความแปรปรวน ได้แก่ ความรู้สึกสุขหรือสุขเวทนา ซึ่งเมื่อว่าโดยสภาวะที่แท้จริง ก็เป็นเพียงทุกข์ในระดับหนึ่งหรือในอัตราส่วนหนึ่ง สุขเวทนานั้น จึงเท่ากับเป็นทุกข์แฝง หรือมีทุกข์ตามแฝงอยู่ด้วยตลอดเวลา ซึ่งจะถลายเป็นความรู้สึกทุกข์ หรือก่อให้เกิดทุกข์ขึ้นได้ในทันทีที่เมื่อใดก็ตามสุขเวทนานั้นแปรปรวนไป พูดอีกอย่างหนึ่ง

---

[๑] ที.ปา.๑๑/๒๒๘/๒๒๙; ส.สฬ.๑๘/๕๑๐/๓๑๘; ส.ม.๑๙/๓๑๙/๘๕; วิสุทธิ.๓/๘๓; วิภงฺค.อ.๑๒๑; วินย.ฏีกา ๔/๖๓; วิสุทธิ.ฏีกา ๓/๑๘๑

ว่า สุขเวทนานั้น ก่อให้เกิดทุกข์เพราะความไม่จริงจัง ไม่คงเส้นคงวาของมันเอง (อธิบายอีกนัยหนึ่งว่า สุขเวทนา ก็คือ ทุกข์ที่ผันแปรไปในระดับหนึ่งหรืออัตราส่วนหนึ่ง)

๓) *สังขารทุกขตา* หรือ *สังขารทุกข์* ทุกข์ตามสภาพสังขาร คือสภาวะของสังขารทุกสิ่งทุกอย่าง หรือสิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่เกิดจากเหตุปัจจัย ได้แก่ขันธ์ ๕ ทั้งหมด เป็นทุกข์ คือ เป็นสภาพที่ถูกบีบคั้นกดดันด้วยการเกิดขึ้น และการเสื่อมสลายของปัจจัยต่าง ๆ ที่ขัดแย้งทำให้คงอยู่ในสภาพเดิมมิได้ ไม่คงตัว ทุกข์ข้อที่สามนี้คลุมความของทุกข์ในไตรลักษณ์

ชุดที่ ๒ ทุกข์ ๑๒[๑] เป็นชุดไขความสำหรับแสดงความหมายของทุกข์ในอริยสัจ ๔ มีดังนี้

๑) *ชาติ* ความเกิดเป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์ต่าง ๆ อเนกประการ ท่านแบ่งซอยออกเป็น

ก. คัพโภกกันติมูลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากการเกิดอยู่ในครรภ์ อยู่ในที่อันแสนจะคับแคบอึดอัด มืดตื้อ แออัดด้วยสิ่งที่น่ารังเกียจ ดุจหนอนในของเน่าหรือในน้ำคร่ำ

ข. คัพภปริหรณมูลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากการบริหารครรภ์ มารดาจะขยับเขยื้อนเคลื่อนไหว ลุกนั่ง

---

[๑] เช่น ที.ม.๑๐/๒๙๔/๓๔๐; ส.ม.๑๙/๑๖๖๕/๕๒๘; วิสุทธิ.๓/๘๒-๙๓; วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๑๗๙-๑๘๗ (ข้อย่อยของชาติทุกข์คือ ๑) ก.-ช. มาในอรรถกถา)

เดินวิ่งแรงหรือเบา กินดื่มของร้อนเย็นเปรี้ยวเผ็ด เป็นต้น มีผลกระทบต่อเด็กในครรภ์ทั้งสิ้น

ค. คัพภวิปัตติมูลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากการวิบัติของครรภ์ เช่น ท้องนอกมดลูก เด็กตายในครรภ์ต้องผ่าตัดออก เป็นต้น

ง. วิชายนมูลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากการคลอด ทั้งถูกกระทุ้งกระแทกพลิกหัน ทั้งถูกกดถูกบีบถูกอัดกว่าจะผ่านช่องอันแสนแคบออกมาได้ เจ็บปวดแสนสาหัส

จ. พหินิกขมนมูลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากการออกมาภายนอก เด็กแรกคลอดมีร่างกายและผิวละเอียดอ่อนดังแผลใหม่ ถูกสัมผัสจับต้องเช็ดล้างแสนเจ็บแสบ

ฉ. อัตตุปักกมมูลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากทำตัวเอง เช่น ฆ่าตัวตายบ้าง ประพฤติวัตรบำเพ็ญตบะทรมานตนบ้าง โกรธเคืองเขาแล้วไม่กินข้าว หรือทำร้ายตัวเองบ้าง เป็นต้น

ช. ปรุปักกมมูลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากคนอื่นทำให้ เช่น ถูกฆ่า ถูกจองจำ ถูกทำร้าย เป็นต้น

๒) *ชรา* ความแก่ ทำให้อวัยวะทั้งหลายย่อหย่อนอ่อนแอ อินทรีย์ คือตาหูจมูกลิ้นเป็นต้น ทำหน้าที่บกพร่องผิดเพี้ยน กำลังวังชาเสื่อมถอย หมดความแคล่วคล่องว่องไว ผิวพรรณไม่งดงามผ่องใส หนังเหี่ยวย่น ความ

จำเลอะเลือนเผลอไผล เสื่อมอำนาจและความเป็นเสรี ทั้งภายนอกและภายในเกิดทุกข์กายและทุกข์ใจได้มาก

๓) *มรณะ* ความตาย ยามจะสิ้นชีพ เคยทำชั่วไว้ ก็เห็นนิมิตของบาปกรรม มีคนหรือของรักก็ต้องพลัดพรากจากไป ส่วนประกอบในร่างกายก็พากันหยุดทำหน้าที่ ทุกข์ทางกายก็อาจมีมาก จะทำอะไรจะแก้ไขอะไรก็ทำไม่ได้แก้ไขไม่ได้

๔) *โสกะ* ความเศร้าโศก ได้แก่ความแห้งใจ เช่น เมื่อสูญเสียญาติ เป็นต้น

๕) *ปริเทวะ* ความคร่ำครวญหรือร่ำไร ได้แก่บ่นเพ้อไปต่าง ๆ เช่น เมื่อสูญเสียญาติ เป็นต้น

๖) *ทุกข์* ความทุกข์กาย ได้แก่ เจ็บปวด เช่น กายบาดเจ็บ ถูกบีบคั้น เป็นโรค เป็นต้น[๑]

๗) *โทมนัส* ความทุกข์ใจ ได้แก่ เจ็บปวดรวดร้าวใจ ที่ทำให้ร้องไห้ ตีอกชกหัว ลงดิ้น เชือดตัวเอง กินยาพิษ ผูกคอตาย เป็นต้น

๘) *อุปายาส* ความคับแค้น หรือสิ้นหวัง ได้แก่ เร่าร้อน ทอดถอนใจ ในเมื่อความโศกเศร้าเพิ่มทวี เป็นต้น

๙) *อัปปิยสัมปโยค* การประสบคนหรือสิ่งซึ่งไม่เป็นที่รัก

---

[๑] พึงสังเกตว่า ในทุกข์ชุดนี้ ไม่มีพยาธิ ซึ่งตามปกติจะต่อจากชรา ที่เป็นเช่นนี้ท่านอธิบายว่า เพราะพยาธินั้นเป็นทุกข์ที่ไม่แน่นอนตายตัว คือหลายคนมี แต่บางคนก็อาจจะไม่มี และอีกประการหนึ่ง พยาธินั้นจัดเข้าในข้อทุกข์กายนี้แล้ว (วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๑๗๙) อย่างไรก็ดี ในบาลีบางแห่งก็พบว่ามีพยาธิอยู่ในทุกข์ชุดนี้ด้วย ในกรณีเช่นนั้น ขอให้ดูอธิบายใน วินย.ฎีกา ๔/๖๕.

เช่น ต้องพบต้องเกี่ยวข้องกับคนที่ไม่ชอบหรือชิงชัง เป็นต้น

๑๐) *ปิยวิปโยค* การพลัดพรากจากคนหรือสิ่งอันเป็นที่รัก เช่น จากญาติ จากคนรัก สูญเสียทรัพย์สิน เป็นต้น

๑๑) *อิจฉิตาลาภ* การไม่ได้สิ่งที่ปรารถนา คือปรารถนาสิ่งใดแล้วไม่ได้สมหวัง

๑๒) *อุปาทานขันธ์* ขันธ์ทั้งห้าซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน กล่าวคือ ทุกข์ที่กล่าวมาทั้งหมดนั้นเป็นทุกข์ของอุปาทานขันธ์ทั้งห้า เมื่อว่าโดยสรุปหรือโดยรวบยอดก็คือ อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์

ชุดที่ ๓ ทุกข์ ๒[๑] เป็นเพียงการสรุปทุกข์ชนิดต่าง ๆ ในแนวหนึ่ง ได้แก่

๑) *ปฏิจฉันนทุกข์* ทุกข์ปิดบัง หรือทุกข์ซ่อนเร้น ไม่ปรากฏออกมาให้เห็นชัด ๆ เช่น ปวดหู ปวดฟัน ใจเร่าร้อนเพราะไฟราคะและไฟโทสะ เป็นต้น

๒) *อัปปฏิจฉันนทุกข์* ทุกข์ไม่ปิดบังหรือทุกข์เปิดเผย เช่น ถูกหนามตำ ถูกเฆี่ยน ถูกมีดฟัน เป็นต้น

ชุดที่ ๔ ทุกข์ ๒[๒] เป็นเพียงการสรุปทุกข์ชนิดต่าง ๆ อีกแนวหนึ่ง ได้แก่

๑) *ปริยายทุกข์* ทุกข์โดยปริยาย หรือทุกข์โดยอ้อม ได้แก่ ทุกข์ทุกอย่างที่กล่าวถึงข้างต้น นอกจากทุกขเวทนา

๑,๒ วิสุทธิ.๓/๘๓-๘๔; วิภงฺค.อ. ๑๒๐; ปญฺจ.อ.๓๓๖; วินย.ฏีกา ๔/๖๓; วิสุทธิ.ฏีกา ๓/๑๘๑

๒) *นิปปริยายทุกข์* ทุกข์โดยนิปริยาย หรือทุกข์โดยตรง ได้แก่ ความรู้สึกทุกข์ ที่เรียกว่าทุกขทุกข์ หรือทุกขเวทนา นั่นเอง

ในคัมภีร์มหานิทเทส และจูฬนิทเทส บางแห่งแสดงชื่อทุกข์ไว้อีกเป็นอันมาก[๑] มีทั้งที่ซ้ำกับที่แสดงไว้แล้วข้างต้น และที่แปลกออกไป ขอยกมาจัดเป็นกลุ่ม ๆ ให้ดูง่าย ดังนี้

ก) ชาติทุกข์ ชราทุกข์ พยาธิทุกข์ มรณทุกข์ โสก-ปริเทว-ทุกข-โทมนัสส-อุปายาสทุกข์

ข) เนรยิกทุกข์ ติรัจฉานโยนิกทุกข์ ปิตติวิสยิกทุกข์ มานุสกทุกข์ (ทุกข์ของสัตว์นรก ทุกข์ของสัตว์ดิรัจฉาน ทุกข์ของสัตว์ในแดนเปรต ทุกข์ของมนุษย์)

ค) คัพโภกกันติมูลกทุกข์ (ทุกข์เกิดจากการลงเกิดในครรภ์) คัพเภฐิติมูลกทุกข์ (ทุกข์เกิดจากการอยู่ในครรภ์) คัพภวุฏฐานมูลกทุกข์ (ทุกข์เกิดจากการออกจากครรภ์) ชาตัสสูปนิพันธิกทุกข์ (ทุกข์ติดพันตัวของผู้ที่เกิดแล้ว) ชาตัสสปราเธยยกทุกข์ (ทุกข์เนื่องจากต้องขึ้นต่อผู้อื่นของผู้ที่เกิดแล้ว) อัตตูปักกมทุกข์ (ทุกข์ที่ตัวทำแก่ตัวเอง) ปรูปักกมทุกข์ (ทุกข์จากคนอื่นทำให้)

ง) ทุกขทุกข์ สังขารทุกข์ วิปริณามทุกข์

จ) โรคต่าง ๆ เช่น โรคตา โรคหู เป็นต้น รวม ๓๕ ชื่อ

ฉ) อาพาธ คือ ความเจ็บไข้ที่เกิดจากสมุฏฐาน ๘ อย่างคือ

---

[๑] ขุ.ม.๒๙/๒๓/๑๙;๕๑/๕๒; ขุ.จู.๓๐/๖๘/๑๓; ๑๔๙/๗๔;๖๔๐/๓๐๖

ดี เสมหะ ลม สมุฏฐานต่าง ๆ ประชุมกัน อุตุแปรปรวน บริหารร่างกายไม่สม่ำเสมอ ถูกเขาทำ เช่น ฆ่าและจองจำ เป็นต้น และผลกรรม

ช) หนาว ร้อน หิว กระหาย อุจจาระ ปัสสาวะ ทุกข์จากสัมผัสแห่งเหลือบยุงลมแดดและสัตว์เลื้อยคลาน

ญ) ทุกข์เพราะความตายของมารดา ความตายของบิดา ความตายของพี่น้องชาย ความตายของพี่น้องหญิง ความตายของบุตร ความตายของธิดา

ฎ) ทุกข์เพราะความสูญเสียญาติ ความสูญเสียโภคะ ความสูญเสียด้วยโรค ความสูญเสียศีล ความสูญเสียทิฏฐิ

ในมหาทุกขักขันธสูตร และจูฬทุกขักขันธสูตร[๑] พระพุทธเจ้าตรัสถึงทุกขขันธ์ คือกองทุกข์ต่าง ๆ มากมาย ซึ่งเป็นปัญหาแก่มนุษย์สืบเนื่องมาจากกาม โดยสรุป ทุกขขันธ์ หรือกองทุกข์เหล่านั้น ได้แก่

ก) ความลำบากตรากตรำเดือดร้อน ตลอดกระทั่งการสูญเสียชีวิต เนื่องมาจากการประกอบการงานหาเลี้ยงชีพ

ข) ความเศร้าโศกเสียใจ ในเมื่อเพียรพยายามในการอาชีพแล้ว โภคะไม่สำเร็จผล

ค) แม้เมื่อโภคะสำเร็จผลแล้ว ก็เกิดความทุกข์ยากลำบากใจ ในการที่ต้องคอยอารักขาโภคทรัพย์

---

[๑] ม.มู.๑๒/๑๙๘/๑๖๙; ๒๑๓/๑๘๑

ง) ความเศร้าโศกเสียใจ เมื่อสูญเสียโภคทรัพย์นั้นไป อารักขาไว้ไม่สำเร็จผล เช่น ถูกโจรปล้น ไฟไหม้ เป็นต้น

จ) การทะเลาะวิวาทแก่งแย่ง ทำร้ายกัน ถึงตายบ้าง ถึงทุกข์ปางตายบ้าง ระหว่างราชากับราชาบ้าง คฤหบดีกับคฤหบดีบ้าง แม้กระทั่งระหว่างมารดาบิดากับบุตร พี่กับน้อง และเพื่อนกับเพื่อน

ฉ) การทำสงครามประหัตประหารกันระหว่างหมู่ชน ๒ ฝ่าย ในสมรภูมิ ซึ่งต่างพากันล้มตายและได้รับความทุกข์แสนสาหัสเพราะถูกอาวุธหรือเนื่องมาจากการต่อสู้กันนั้น

ช) การทำสงครามที่ฝ่ายหนึ่งรุกรานโจมตีบ้านเมืองของอีกฝ่ายหนึ่ง และจากการต่อสู้กันก็ต้องบาดเจ็บล้มตาย ได้รับทุกข์เป็นอันมาก

ญ) การทำทุจริตก่ออาชญากรรมต่าง ๆ เช่น ปล้นทรัพย์ ทำความผิดทางเพศ เป็นต้น แล้วถูกจับกุมลงโทษต่าง ๆ ถึงตายบ้าง ไม่ถึงตายบ้าง

ฎ) การประกอบกรรมทุจริตทางกาย วาจา ใจ ครั้นตายแล้วก็ไปได้รับทุกข์ในอบาย ทุคติ วินิบาต นรก

ในพระบาลีและอรรถกถา ยังกล่าวถึงทุกข์ชื่ออื่น ๆ กระจายกันอยู่แห่งละเล็กละน้อยอีกหลายแห่ง บางแห่งมีเพียงคำบรรยายอาการของความทุกข์ (เหมือนอย่างในมหาทุกขักขันธสูตร และจูฬทุกขักขันธสูตรข้างบนนี้) โดยไม่เรียกชื่อทุกข์

ไว้โดยเฉพาะ บางแห่งก็ระบุชื่อทุกข์เฉพาะอย่างลงไป เช่น สังสารทุกข์[๑] อบายทุกข์ วัฏฏมูลกทุกข์ อาหารปริเยฏฐิทุกข์[๒] เป็นต้น[๓] อย่างไรก็ดี เรื่องทุกข์นี้เราสามารถพรรณนาแสดงรายชื่อขยายรายการออกไปได้อีกเป็นอันมาก เพราะปัญหาของ

---

[๑] เช่น วิสุทธิ.๓/๑๒๖; วิภงฺค.อ.๑๘๘,๑๙๓; บางแห่งในจูฬนิทเทส เช่น ๓๐/๖๘/๑๔ ฉบับอักษรไทย มี สังสารทุกฺขํ แต่ความจริงเป็นปาฐะที่คลาดเคลื่อน ที่ถูกต้องเป็น สงฺขารทุกฺขํ

[๒] ทุกข์ ๓ ชื่อหลังนี้ กล่าวถึงบ่อย ๆ ในสังเวควัตถุ (เรื่องน่าสังเวช หรือสิ่งที่เป็นที่ตั้งแห่งความสังเวช) ๘ ประการ (เช่น วิสุทธิ.๑/๑๗๑; ที.อ.๒/๒๕๓; ม.อ.๑/๔๐๘; สํ.อ.๓/๒๕๐; ฯลฯ); อาหารปริเยฏฐิทุกข์ (ทุกข์ในการแสวงหาอาหาร หรือทุกข์เกิดจากการหากิน) ก็ตรงกับเนื้อความในข้อ ก) ข้างบนนี้ ส่วนทุกข์ชื่ออื่น ๆ ก็รวมอยู่แล้วในคำบรรยายข้างต้น ไม่โดยตรงก็โดยอ้อม

[๓] ในหนังสือธรรมวิจารณ์ ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, พิมพ์ครั้งที่ ๒๐ พ.ศ. ๒๕๐๑) หน้า ๑๓-๑๗ ทรงประมวลทุกข์ชื่อต่าง ๆ จากหลายแหล่งมารวมไว้ ๑๐ อย่าง บางอย่างทรงตั้งชื่อเรียกใหม่ให้เป็นพวก ๆ กัน มีดังนี้ ๑. สภาวทุกข์ หรือทุกข์ประจำสังขาร คือชาติ ชรา มรณะ ๒. ปกิรณกทุกข์ หรือทุกข์จร คือ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส (รวมทั้ง อัปปิยสัมปโยค ปิยวิปโยค และอิจฉิตาลาภ) ๓. นิพัทธทุกข์ คือ ทุกข์เนืองนิตย์ หรือทุกข์เจ้าเรือน ได้แก่หนาว ร้อน หิว กระหาย ปวดอุจจาระ ปวดปัสสาวะ ๔. พยาธิทุกข์ หรือทุกขเวทนา ๕. สันตาปทุกข์ ทุกข์คือความเร้าร้อน หรือทุกข์ร้อน ได้แก่ความกระวนกระวายใจเพราะไฟกิเลส ๖. วิปากทุกข์หรือผลกรรม ได้แก่วิปฏิสาร การถูกลงอาชญา การตกอบาย ๗. สหคตทุกข์ ทุกข์ไปด้วยกันหรือทุกข์กำกับกัน คือทุกข์ที่พ่วงมากับโลกธรรมที่เป็นอิฏฐารมณ์ เช่นได้ลาภแล้วทุกข์เพราะระวังรักษา ๘. อาหารปริเยฏฐิทุกข์ คือทุกข์ในการหากิน ได้แก่อาชีวทุกข์ คือ ทุกข์เนื่องด้วยการหาเลี้ยงชีวิต ๙. วิวาทมูลกทุกข์ คือทุกข์มีวิวาทเป็นมูล เช่น กลัวแพ้ หวั่นหวาดในการรบกัน สู้คดีกัน ๑๐. ทุกขขันธ์ หรือทุกข์รวบยอด คือ โดยย่ออุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์

มนุษย์มีมากมาย ทั้งทุกข์ที่เป็นสามัญแก่ชีวิตโดยทั่วไป และทุกข์ที่แปลกกันออกไปตามสภาพแวดล้อมของยุคสมัย ถิ่นฐาน และสถานการณ์ แต่ไม่จำเป็นที่จะต้องบรรยายในที่นี้ให้เยิ่นเย้อเนิ่นนาน ข้อสำคัญอยู่ที่จะต้องรู้ความมุ่งหมาย การที่ท่านแสดงชื่อทุกข์ต่าง ๆ ไว้มากมายนั้น ก็เพื่อให้เรารู้จักมันตามสภาพคือตามที่เป็นจริง (ปริญญากิจ) เพื่อปฏิบัติต่อทุกข์นั้น ๆ อย่างถูกต้องด้วยการยอมรับรู้สู้หน้าสิ่งที่มีอยู่ซึ่งตนจะต้องเกี่ยวข้อง ไม่ใช่เลี่ยงหนีอำพรางปิดตาหลอกตัวเอง หรือแม้กระทั่งปลอบใจตนประดุจดังว่าทุกข์เหล่านั้นไม่มีอยู่หรือตนเองหลีกหลบไปได้แล้ว และกลายเป็นสร้างปมปัญหา เสริมทุกข์ให้หนักหนาซับซ้อนและรุนแรงยิ่งขึ้น แต่เข้าเผชิญหน้า ทำความรู้จัก แล้วเอาชนะอยู่เหนือมัน ทำตนให้ปลอดพ้นได้จากทุกข์เหล่านั้น ปฏิบัติต่อทุกข์โดยทางที่จะทำให้ทุกข์ไม่อาจเกิดขึ้นได้ ตั้งแต่อย่างชั่วคราวจนถึงโดยถาวร

๓. อนัตตตา และอนัตตลักษณะ

คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคแสดงอรรถของอนัตตาไว้อย่างเดียวว่า "ชื่อว่าเป็น อนัตตา โดยความหมายว่าไม่มีสาระ (อสารกฏฺเฐน)"[๑] ที่ว่าไม่มีสาระ ก็คือ ไม่มีแก่นสาร ไม่มีแก่นหรือไม่มีแกน หมายความว่าไม่มีสิ่งซึ่งเป็นตัวแท้ที่ยืนยงคงตัวอยู่ตลอดไป ดังคำอธิบายว่า "โดยความหมายว่าไม่มีสาระ หมายความว่าไม่มีสาระคือตัวตน (อัตตสาระ = ตัวตนที่เป็นแก่น หรือตัวตนที่เป็นแกน) ที่คาดคิดกันเอาว่าเป็นอาตมัน (อัตตา = ตัวตน)

[๑] ขุ.ปฏิ.๓๑/๗๙/๕๓;๑๐๐/๗๗;๖๗๕/๕๘๔; อ้างใน วิสุทธิ.๓/๒๓๕

เป็นผู้สิงอยู่หรือครองอยู่ (นิวาสี) เป็นผู้สร้างหรือผู้สร้างสรรค์บันดาล (การกะ) เป็นผู้เสวย (เวทกะ) เป็นผู้มีอำนาจในตัว (สยังวสี) เพราะว่า สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นย่อมเป็นทุกข์ (คงตัวอยู่ไม่ได้) มันไม่สามารถห้ามความไม่เที่ยง หรือความบีบคั้นด้วยความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไป แม้ของตัวมันเองได้ แล้วความเป็นผู้สร้างผู้บันดาลเป็นต้นของมัน จะมีมาจากที่ไหน เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ก็ถ้ารูปนี้จักได้เป็นอัตตาแล้วไซร้ รูปนี้ก็ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ (มีความบีบคั้นขัดแย้งข้องขัดต่าง ๆ) ดังนี้เป็นอาทิ"[๑] จะสังเกตเห็นว่าความหมายที่ว่าไม่มีสาระคือตัวตนนี้ ท่านกล่าวไว้โดยสัมพันธ์กับความหมายว่า ดลบันดาลไม่ได้หรือไม่มีอำนาจในตัว ทั้งนี้เพราะถ้ามีตัวตนคงที่ยั่งยืนอยู่เป็นแก่นเป็นแกนจริงแล้ว ก็ย่อมขืนย่อมฝืนความเปลี่ยนแปลงได้ ไม่ต้องเป็นไปตามความเปลี่ยนแปลงนั้น ยิ่งถ้าเป็นผู้ครอบครอง ก็ย่อมต้องมีอำนาจบังคับสิ่งที่ถูกครอบครองให้เป็นไปอย่างไร ๆ ก็ได้ตามปรารถนา แต่ตามความเป็นจริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ ความไม่เป็นตัวตนและความไม่มีตัวตนสิงสู่อยู่ครองจึงมีความหมายเด่นในแง่ที่ว่าไม่มีอำนาจบังคับ ไม่เป็นไปในอำนาจ ขัดแย้งต่อความปรารถนา และโดยนัยนี้ คัมภีร์รุ่นอรรถกถาจึงนิยมแสดงความหมายของอนัตตาว่า "ชื่อว่าเป็นอนัตตา โดยความหมายว่า ไม่เป็นไปในอำนาจ (อวสวตฺตนฏฺเฉน หรือ อวสวตฺตนโต = เพราะไม่เป็นไปใน

---

[๑] วิสุทธิ.๓/๒๓๕-๖

อำนาจ)"[๑] และอธิบายในทำนองว่า ไม่มีใครมีอำนาจบังคับ (ตามใจปรารถนาโดยไม่ทำตามเหตุปัจจัย) ต่อสังขารทั้งหลายว่า สังขารที่เกิดขึ้นแล้ว จงอย่าถึงความทรงอยู่ ที่ถึงความทรงอยู่แล้ว อย่าชรา ที่ถึงชราแล้วจงอย่าแตกดับ จงอย่าบอบโทรมด้วยการเกิดขึ้นและการเสื่อมสลาย[๒] ตลอดจนอ้างพุทธพจน์ที่ตรัสว่า "บุคคลย่อมไม่ได้ (ตามปรารถนา) ในรูป (และในขันธ์อื่น ๆ) ว่า รูปของเราจงเป็นอย่างนี้ รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนี้"[๓]

ขยายความว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่ปรากฏเป็นต่าง ๆ นั้น เมื่อวิเคราะห์ตามสภาวะถึงที่สุดแล้วหาใช่มีตัวแท้ตัวจริงที่คงที่คงตัวยั่งยืนอยู่ยงดังที่เรียกชื่อกันว่าอย่างนั้นอย่างนี้ไม่ แต่เป็นเพียงกระบวนธรรม *(ธรรมปวัตติ)* คือกระบวนการแห่งสังขารธรรมทั้งหลาย หรือกระบวนแห่งรูปธรรมและนามธรรม *(ขันธปวัตติ)* ที่เกิดจากองค์ประกอบต่าง ๆ มาประชุมหรือประมวลกันเข้า และองค์ประกอบเหล่านั้นแต่ละอย่าง ๆ ล้วนมีการเกิดขึ้น และความเสื่อมสลาย เป็นไปโดยอาการที่สัมพันธ์สืบเนื่องส่งทอดเป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่กัน ทั้งภายในกระบวนธรรมที่กำหนดแยกว่าเป็นกระบวนหนึ่ง ๆ และระหว่างกระบวนธรรมต่างกระบวนทั้งหลาย ในสภาวะเช่นนี้ มีสิ่งที่ควรกำหนดเป็นข้อเด่นอยู่ ๔ ประการคือ

๑) ไม่มีตัวตนที่แท้จริงของสิ่งนั้นยืนตัวเป็นแก่นเป็นแกนอยู่

---

[๑] วิสุทธิ.๓/๒๖๐,๒๗๖

[๒] วิสุทธิ.๓/๒๔๖-๗; วินย.ฎีกา ๔/๗๙

[๓] วิภงฺค.อ.๖๓-๖๔; วินย.ฎีกา ๔/๘๐ อ้างพุทธพจน์ในอนัตตลักขณสูตร,ส.ข.๑๗/๑๒๗/๘๒

๒) สภาพที่ปรากฏนั้นเกิดจากองค์ประกอบต่าง ๆ มาประชุมกันปรุงแต่งขึ้น

๓) องค์ประกอบเหล่านั้นเกิดขึ้นแล้วเสื่อมสลายอยู่ตลอดเวลา และสัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กันประมวลขึ้นเป็นกระบวนธรรม

๔) ถ้ากำหนดแยกออกเป็นกระบวนธรรมย่อย ๆ มากหลาย ก็มีความสัมพันธ์เป็นปัจจัยต่อกันระหว่างต่างกระบวนธรรมด้วย

กระบวนธรรมที่องค์ประกอบต่าง ๆ ซึ่งเกิดสลายและสัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กันประมวลขึ้นนี้ดำเนินไปเรื่อย ๆ ปรากฏภาพและกลายไปต่าง ๆ ทั้งนี้จะปรากฏภาพและกลายไปอย่างไรก็สุดแต่องค์ประกอบและความเป็นเหตุปัจจัยแก่กันนั้นนั่นเอง เป็นเรื่องที่สำเร็จเสร็จสิ้นครบถ้วนในกระบวนการโดยไม่มีตัวตนอะไรอื่นอีกที่จะเข้ามาแทรกแซงหรือทำให้เป็นไปอย่างอื่นได้ คือไม่มีตัวตนต่างหากจากกระบวนการนั้น ไม่ว่าจะในความหมายว่า เป็นตัวแกนภายในที่ยืนยงคงที่ฝืนความเป็นไปตามเหตุปัจจัยสามารถทำให้เป็นไปโดยลำพังความปรารถนาของตนได้ หรือในความหมายว่าเป็นตัวการภายนอกที่สามารถสร้างสรรค์ดลบันดาลให้เป็นไปอย่างอื่น โดยไม่ต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัย

เมื่อองค์ประกอบต่าง ๆ ประชุมกันเข้าและสัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กันปรากฏเป็นภาพรวมอย่างหนึ่ง ๆ ขึ้น มนุษย์มักตั้งชื่อเรียกภาพรวมนั้นเช่นว่า คน ม้า แมว มด รถ ร้าน บ้าน นาฬิกา ปากกา นาย ก. เด็กหญิง ข. เป็นต้น แต่ชื่อเหล่านั้นเป็นเพียงคำ

เรียกขานที่สมมติกันขึ้นใช้ เพื่อให้เกิดความสะดวกในการสื่อสาร สำหรับความเป็นอยู่ในชีวิตประจำวันของมนุษย์เท่านั้น มันหาใช่เป็นสภาวะที่มีอยู่แท้จริงไม่ คือมันไม่มีตัวตนอยู่จริงต่างหากจากส่วนประกอบที่มารวมกันเข้านั้น ถ้าแยกส่วนประกอบทั้งหลายออกจากกัน ก็จะมีเพียงส่วนประกอบแต่ละหน่วยที่มีชื่อเรียกเฉพาะอย่าง ๆ ของมันอยู่แล้ว หาตัวตนของภาพรวมที่ตั้งชื่อให้นั้นไม่พบ จะชี้ตัวลงไปที่ไหนก็ไม่มี ชื่อที่ตั้งให้แก่ภาพรวมนั้น เป็นตัวตนสมมติที่สร้างขึ้นซ้อนสภาวะที่เป็นจริง ซ้อนอยู่ลอย ๆ ไม่มีความสัมพันธ์โดยตรง ไม่มีอำนาจ ไม่มีผลกระทบกระเทือนต่อกระบวนธรรมที่กำลังเป็นไปอยู่นั้นเลย นอกจากโดยความยึดถือ (ซึ่งก็เป็นองค์ประกอบอย่างหนึ่งอยู่ในกระบวนธรรมเอง) ในเมื่อเป็นเพียงของสมมติ และเป็นของซ้อนอยู่ลอย ๆ ก็เป็นธรรมดาอยู่เองที่มันจะไม่มีอำนาจหรือไม่มีทางที่จะไปบังคับกระบวนธรรมหรือองค์ประกอบใด ๆ ในกระบวนธรรมให้เป็นไปอย่างหนึ่งอย่างใดได้ กระบวนธรรม หรือ กระบวนแห่งสังขารธรรม ก็เป็นไปของมันตามเหตุปัจจัย ไม่เป็นไปตามความปรารถนา ไม่ขึ้นต่อตัวตนที่ซ้อนลอยนั้น ที่ว่าไม่เป็นไปตามความปรารถนา ก็เพราะเมื่อว่าตามความเป็นจริงแล้ว ความปรารถนานั้นก็หาใช่เป็นความปรารถนาของตัวตนไม่ แต่เป็นเพียงองค์ประกอบอย่างหนึ่งอยู่ในกระบวนธรรม และเป็นองค์ประกอบที่ไม่ใช่ตัวให้สำเร็จกิจ มันจะให้สำเร็จผลได้ก็ต่อเมื่อมันเป็นตัวผลักดันให้เกิดปัจจัยขั้นต่อไป คือการลงมือทำหรือปฏิบัติการ ซึ่งก็คือเป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยนั่นเอง การที่จะมีตัวตนซ้อนลอย เป็นตัวตนต่าง

หากอยู่จริง ๆ ย่อมเป็นไปไม่ได้ เพราะถ้าเป็นไปได้ ความเป็นไปตามเหตุปัจจัยก็ย่อมเป็นไปไม่ได้ เพราะตัวคงที่ ซึ่งไม่เป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้นขวางขืนกระแสอยู่ พาให้องค์ประกอบต่าง ๆ เรรวนไปหมด ไม่เป็นกระบวนธรรม ยิ่งกว่านั้น ตัวตนซ้อนนั้นก็อาจจะขัดขวางแทรกแซงและบิดผันธรรมทั้งหลายให้เป็นไปอย่างอื่นจากความเป็นไปตามเหตุปัจจัยอีกด้วย แต่ความเป็นไปที่จริงแท้ก็คือ สังขารธรรมทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย ดังนั้น ตัวตนต่างหากจากกระบวนธรรม จึงไม่มีอยู่จริง ไม่ว่าจะภายในหรือภายนอกกระบวนธรรมนั้นก็ตาม

เมื่อส่วนประกอบทั้งหลายรวมกันเข้า ปรากฏรูปเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็มีการบัญญัติเรียกชื่อเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ อันยอมรับกันโดยสมมติ เมื่อองค์ประกอบทั้งหลายพร้อมอยู่ ปัจจัยต่าง ๆ ค้ำจุนหล่อเลี้ยงอำนวย ก็คงรูปร่างหรือคงสภาพอยู่ตามที่สมมติเป็นตัวตนอย่างนั้น แต่เมื่อใดองค์ประกอบทั้งหลายแยกพรากจากกันหรือปัจจัยแวดล้อมไม่เกื้อกูล สภาพตัวตนนั้นก็หายไป เหมือนดังเมื่ออุณหภูมิสูงขึ้นถึงระดับหนึ่งน้ำแข็งก็ละลาย ตัวตนที่ชื่อว่าน้ำแข็งหายไปเหลืออยู่แต่น้ำเหลว เมื่อความร้อนเพิ่มขึ้นถึงระดับหนึ่งโดยสัมพันธ์กับความกดอากาศ น้ำเหลวก็ระเหยกลายเป็นไอน้ำ สภาพตัวตนของน้ำเหลวก็สิ้นไป หรือเมื่อกระดาษถูกเผาไฟไหม้หมดแล้วเหลือแต่ฝุ่นเถ้าไฟ ก็หาตัวตนที่จะเรียกว่ากระดาษไม่ได้อีกต่อไป

ความหมายของอนัตตตาที่ว่า สิ่งทั้งหลายเกิดจากองค์ประกอบต่าง ๆ มาประชุมกันเข้า สัมพันธ์กันเป็นไปตามเหตุ

ปัจจัย ว่างเปล่าจากตัวตนที่เป็นแกนอันยืนยงคงตัว ปราศจากตัวการที่สร้างสรรค์บันดาลนี้ เป็นความหมายพื้นฐานที่อาจจะอ้างความในคัมภีร์มาช่วยเสริมความเข้าใจได้หลายแห่ง เช่น พระบาลีว่า

"อาศัยเครื่องไม้ เถาเชือก ดินฉาบ และหญ้ามุง มีช่องว่างแวดล้อม ย่อมเรียกกันว่าเป็นเรือนฉันใด อาศัยกระดูก เส้นเอ็น เนื้อ หนัง มีช่องว่างแวดล้อม ย่อมเรียกกันว่าเป็นตัวคน (รูป) ฉันนั้น"[๑]

มารถามพระวชิราภิกษุณีว่า

"สัตว์นี้ (ตัวบุคคลนี้) ใครสร้าง ผู้สร้างสัตว์อยู่ที่ไหน สัตว์เกิดที่ไหน สัตว์ดับที่ไหน?"

พระวชิราภิกษุณีตอบว่า

"นี่แน่ะมาร ท่านเชื่อหรือว่าเป็นสัตว์ (เป็นตัวบุคคล) ท่านมีความเห็น (อย่างนั้น) หรือ? นี้คือกองแห่งสังขารล้วน ๆ จะหาตัวสัตว์ในนี้ไม่ได้เลย เพราะประชุมส่วนประกอบเข้าด้วยกัน ย่อมมีศัพท์เรียกว่า รถ ฉันใด เมื่อขันธ์ (กองแห่งรูปธรรมและนามธรรม) ทั้งหลายมีอยู่ ก็มีสมมติเรียกว่า สัตว์ ฉันนั้น แท้จริงทุกข์ (สภาพไม่คงตัว) เท่านั้นเกิดมี และทุกข์ก็ตั้งอยู่และเสื่อมสลายไป นอกจากทุกข์ (สภาพไม่คงตัว) ไม่มีอะไรเกิด นอกจากทุกข์ ไม่มีอะไรดับ"[๒]

พระเสลาภิกษุณีตอบว่า

"ร่างนี้ ไม่มีใครสร้าง ตัวนี้ไม่มีใครบันดาล, อาศัยเหตุมันก็

---

[๑] ม.มู.๑๒/๓๔๖/๓๕๘

[๒] สํ.ส.๑๕/๕๕๓/๑๙๘

เกิดมี, เพราะเหตุสลายมันก็ดับ. เม็ดพืชอย่างใดอย่างหนึ่งที่เขาหว่านในนา อาศัยรสในแผ่นดินและยางในเมล็ดพืชทั้งสองอย่างนี้ ก็ย่อมงอกงามขึ้นได้ฉันใด ฉันนั้นเหมือนกัน ประดาขันธ์ ธาตุทั้งหลาย และอายตนะทั้ง ๖ เหล่านี้ อาศัยเหตุย่อมเกิดมี เพราะเหตุสลาย ก็ย่อมดับไป"[๑]

ช้างม้าเหล่าทหารและยานรบทั้งหลายรวม ๆ เข้าด้วยกัน ก็เรียกว่ากองทัพ ตึกรามบ้านเรือนผู้คนและกิจการต่าง ๆ มากหลายชุมนุมกันอยู่ ก็เรียกว่าเมือง มือกับนิ้วรวบเข้าด้วยกันในท่าหนึ่ง เขาเรียกว่ากำปั้น หรือหมัด กำปั้นหรือหมัดไม่มีอยู่จริง มีแต่มือและนิ้ว มือและนิ้วเมื่อแยกส่วนประกอบย่อย ๆ ออกไป ก็ไม่มีเช่นเดียวกัน วิเคราะห์กระจายส่วนออกไปได้โดยลำดับ จนหาตัวตนอะไรเป็นชิ้นเป็นอันไม่ได้ พระสูตรทั้งหลายมากมายแสดงแต่เรื่องนามรูป หรือนามธรรมและรูปธรรม ไม่กล่าวถึงสัตว์หรือบุคคลเลย[๒]

เมื่อว่าโดยสรุป พระอรรถกถาจารย์ประมวลความหมายของอนัตตาแสดงไว้เป็นหมวดรวม ๔ นัย คือ[๓]

๑. **สุญฺญโต** เพราะเป็นสภาพว่างเปล่าคือ ปราศจากตัวตนที่เป็นแก่นเป็นแกน (อัตตสาระ = สาระ คือตัวตน) หรือว่างจากความเป็นสัตว์บุคคลตัวตนเราเขาที่แท้จริง ไม่มีตัวผู้สิงสู่อยู่ครอง ไม่มีตัวผู้สร้างสรรค์บันดาล ไม่มี

---

[๑] สํ.ส.๑๕/๕๕๑/๑๙๗

[๒] ดู วิสุทธิ.๓/๒๑๔-๕

[๓] วิสุทธิ.๓/๒๔๗;ม.อ.๒/๑๕๑; วิภงฺค.อ.๖๓; และดูประกอบที่ วินย.ฎีกา ๔/๗๙-๘๐; วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๔๘๐

ตัวผู้เสวย นอกเหนือจากกระบวนธรรมแห่งองค์ประกอบทั้งหลายที่เป็นไปตามเหตุปัจจัยและนอกจากโดยการสมมติ พูดง่าย ๆ ว่า ว่างเปล่าจากความเป็นสัตว์บุคคลตัวตน เรา เขา จากความเป็นนั่นเป็นนี่ ที่กำหนดหมายกันขึ้น

๒. **อสฺสามิกโต** เพราะเป็นสภาพไร้เจ้าของ คือไม่เป็นตัวตนของใคร และไม่เป็นของของตัวตนใด ๆ ไม่มีตัวตนอยู่ต่างหากที่จะเป็นเจ้าของครอบครองสังขารธรรมทั้งหลาย มันเป็นแต่เพียงกระบวนธรรมเองล้วน ๆ เป็นไปโดยลำพังตามเหตุปัจจัย (ไม่มีใครเป็นเจ้าของ ไม่เป็นของใครจริง ไม่เป็นตัวตนของใคร)

๓. **อวสวตฺตนโต** เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ คือ ไม่อยู่ในอำนาจของใคร ไม่ขึ้นต่อผู้ใด ไม่มีใครมีอำนาจบังคับมันจะเรียกร้องหรือปรารถนาให้มันเป็นอย่างใด ๆ ไม่ได้ นอกจากทำการตามเหตุปัจจัย ใช้ศัพท์อีกอย่างหนึ่งว่า **อนิสฺสรโต** แปลว่า เพราะไม่เป็นเจ้าใหญ่ หรือไม่เป็นใหญ่ในตัว คือจะบงการหรือใช้อำนาจบังคับเอาไม่ได้ มีแต่จะต้องให้เป็นไปตามเหตุปัจจัย บางแห่งใช้ว่า **อกามกริยโต** แปลว่า เพราะเป็นสภาพที่ไม่อาจทำได้ตามความอยาก คือ จะให้เป็นไปตามความอยากความปรารถนามิได้ หรือ จะเอาใจอยากเข้าว่าไม่ได้ แต่เป็นเรื่องของความเป็นไปตามเหตุปัจจัย จะให้เป็นอย่างไรก็ต้องทำเอาตามเหตุปัจจัย หรือต้องทำเหตุทำปัจจัยเอา

หรือต้องทำให้เป็นเหตุเป็นปัจจัยขึ้นมา รวมความว่า ไม่อยู่ในอำนาจ หรือไม่มีใครเป็นใหญ่ คือใครจะสั่งบังคับให้เป็นไปตามปรารถนาไม่ได้ มันขึ้นต่อเหตุปัจจัย ไม่ได้ขึ้นต่ออำนาจหรือความปรารถนาของใคร เช่น มันเกิดขึ้นแล้วจะสั่งว่าอย่าตั้งอยู่ มันตั้งอยู่แล้วจะสั่งว่าอย่าโทรม มันโทรมแล้วจะสั่งว่าอย่าสลาย ไม่ได้ทั้งนั้น

๔. **อตฺตปฏิกฺเขปโต** เพราะแย้งต่ออัตตา คือ โดยสภาวะของมันเองก็ปฏิเสธอัตตาอยู่ในตัว หมายความว่า ความเป็นกระบวนธรรม คือการที่องค์ประกอบทั้งหลายสัมพันธ์กันดำเนินไปโดยความเป็นไปตามเหตุปัจจัยนั่นเอง เป็นการปฏิเสธอยู่ในตัวว่า ไม่มีตัวตนต่างหากซ้อนอยู่ที่จะมาแทรกแซงบงการหรือแม้แต่ขวางขืนความเป็นไปตามเหตุปัจจัย และตัวตนต่างหากเช่นนั้นมีไม่ได้ เพราะถ้ามีก็ไม่อาจมีความเป็นไปตามเหตุปัจจัย แต่จะกลับกลายเป็นว่าต้องเป็นไปตามความบังคับบงการของตัวตนนั้น อีกอย่างหนึ่ง กระบวนธรรมที่เป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้นมีความสำเร็จเสร็จสิ้นสมบูรณ์พร้อมในตัวอยู่แล้ว ไม่จำเป็นและไม่อาจจะมีตัวการอย่างอื่นที่จะเข้ามาแทรกแซงสั่งการอีกได้

มีความหมายอีก ๒ อย่าง ซึ่งแม้จะรวมอยู่ในความหมาย ๔ ข้อต้นแล้ว แต่เห็นว่ามีความสำคัญเป็นพิเศษควรนับเป็นข้อต่างหากไว้ เพราะเป็นลักษณะของความเป็นกระบวนธรรมอันจะเห็นเด่นชัดเมื่อวิเคราะห์กระบวนธรรมออกไป จึงขอนำมา

เพิ่มต่อไว้ด้วย คือ

๕. **สุทฺธสงฺขารปุญฺชโต** หรือ **สุทฺธธมฺมปุญฺชโต** เพราะเป็นกองแห่งสังขารทั้งหลายล้วน ๆ หรือเป็นกองแห่งธรรมทั้งหลาย (รูปธรรมและ/หรือนามธรรม) ล้วน ๆ หรือ **องฺคสมฺภารโต** เพราะเป็นการประกอบกันขึ้นของส่วนย่อยต่าง ๆ คือเกิดจาก ส่วนประกอบย่อย ๆ ทั้งหลายมาประชุมหรือประมวลกันขึ้น ไม่เป็นตัวตนชิ้นอันที่สมบูรณ์ในตัว ที่จะยั่งยืนคงตัวอยู่ได้ ไม่มีสัตว์บุคคลตัวตนที่แท้จริงนอกเหนือจากส่วนประกอบเหล่านั้น (ความหมายข้อนี้ เน้นอยู่แล้วในความหมายข้อที่ ๑. ข้างต้น)

๖. **ยถาปจฺจยปวตฺติโต** เพราะความเป็นไปตามเหตุปัจจัย คือ องค์ประกอบทั้งหลายที่ประมวลหรือประชุมกันเข้านั้น ต่างสัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กัน เรียกรวม ๆ ว่า กระบวนธรรมนั้นเป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่เป็นไปตามความปรารถนาของใคร และไม่อาจมีตัวตน ไม่ว่าจะเป็นตัวแกนภายใน หรือตัวการภายนอก ที่จะขวางขืนหรือบงการบังคับมันได้ (ความหมายข้อนี้ แทรกอยู่ทั่วไปในความหมายทั้ง ๔ ข้อข้างต้น โดยเฉพาะข้อที่ ๓. และ ๔.)

รวมความก็คือ สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัยของมันเองตามธรรมดา เหตุปัจจัยมี (ที่จะให้เป็นอย่างนั้น) มันก็เกิด (เป็นอย่างนั้น) เหตุปัจจัย (ที่จะให้เป็นอย่างนั้น) หมด มันก็ดับ (จาก

สภาพอย่างนั้น) มันหาฟังเสียงเราอ้อนวอนขอร้องหรือปรารถนาไม่ มันไม่เป็นตัว เป็นอะไร ๆ (อย่างที่ว่ากัน) หรือเป็นของใครทั้งนั้น

ความหมายของอนัตตาเท่าที่กล่าวมานี้ เน้นในแง่ที่เป็นลักษณะของสังขารหรือสังขตธรรม แต่ความเป็นอนัตตาของอสังขตธรรมคือนิพพาน ยังมีข้อที่พึงทำความเข้าใจเพิ่มเติมอีก ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า

จุดสำคัญที่มีความเข้าใจไขว้เขวและหลงผิดกันมาก ก็คือ ความรู้สึกว่า มีตัวผู้คิด ต่างหากจากความคิด (= ผู้คิดความคิด) มีผู้จงใจหรือเจตนา ต่างหากจากเจตนา มีผู้เสพเสวยเวทนา ต่างหากจากเวทนา ตลอดจนมีตัวผู้ทำกรรม ต่างหากจากกรรม หรือต่างหากจากการกระทำ แม้แต่นักปราชญ์ใหญ่ ๆ มากมาย ก็พากันติดอยู่ในกับดักของความหลงผิดอันนี้ จึงไม่สามารถเข้าถึงความจริงที่ล้วน ๆ บริสุทธิ์ปราศจากการเคลือบคลุมของความรู้สึกที่เป็นอัตตวิสัย ดังเช่น นักปรัชญาชาวฝรั่งเศสผู้มีชื่อเสียงมากท่านหนึ่ง พิจารณาไตร่ตรองเป็นนักหนาเกี่ยวกับความสงสัย ครุ่นคิดไปมาแล้วก็ลงข้อสรุปว่า "ฉันคิด เพราะฉะนั้นฉันจึงมี"[๑] ความรู้สึกในตัวตน คืออัตตาหรืออาตมันที่แยกออกมาอย่างนี้ เป็นความรู้สึกสามัญของปุถุชนโดยทั่วไป เป็นความรู้สึกที่นึกน่าสมจริงและคล้ายจะสมเหตุสมผลโดยสามัญสำนึก แต่เมื่อสืบสาวลึกลงไปให้ตลอดสาย จะมีความขัดแย้งในตัวเอง คำถามทำนองนี้ได้มีผู้ยกขึ้นทูลถามพระพุทธเจ้ามาแล้ว

---

[๑] "Cogito, ergo sum" (วาทะของ René Descartes, ๑๕๙๖-๑๖๕๐)

ตั้งแต่ครั้งพุทธกาล เช่นว่า "ใครหนอผัสสะ (ใครรับรู้)? ใครเสวยเวทนา? ใครอยาก? ใครยึด?" พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า คำถามเช่นนั้นใช้ไม่ได้ เป็นคำถามที่ตั้งขึ้นตามความรู้สึก ไม่สอดคล้องกับสภาวะ เข้ากับสภาพความเป็นจริงที่แท้ไม่ได้ ถ้าจะให้ถูก ต้องถามว่า อะไรเป็นปัจจัยให้มีการรับรู้? อะไรเป็นปัจจัยให้มีเวทนา? อะไรเป็นปัจจัยให้มีการอยาก การยึด?[๑] อธิบายว่า การคิดก็ดี ความจงใจเจตนาก็ดี การอยากการปรารถนาก็ดี การเสวยเวทนาก็ดี เป็นองค์ประกอบอยู่ในกระบวนการแห่งรูปธรรมและนามธรรม ฉันใด ความรู้สึกถึงตัวผู้คิด หรือตัวผู้เจตนาเป็นต้น ก็เป็นองค์ประกอบอยู่ในกระบวนธรรมนั้น ฉันนั้น และองค์ประกอบเหล่านั้นก็สัมพันธ์โดยอาการเป็นเหตุเป็นปัจจัยสืบทอดต่อกัน มีแต่การคิดและความรู้สึกถึงตัวผู้คิด (คือความหลงผิดว่ามีตัวผู้คิด ไม่ใช่มีตัวผู้คิดเอง) เป็นต้น ที่เกิดสืบต่อกันอยู่ในกระบวนธรรมเดียวกัน ว่าที่จริงความรู้สึกว่ามีตัวผู้คิดก็เป็นอาการคิดอย่างหนึ่ง พูดอย่างง่าย ๆ ว่าเป็นขณะหนึ่งในกระบวนการคิด การที่เกิดความหลงผิด (คิดผิด) รู้สึกว่ามีตัวผู้คิด ก็เพราะไม่รู้จักแยกองค์ประกอบต่าง ๆ ที่สัมพันธ์สืบต่อกันอยู่ในกระบวนธรรม และไม่สามารถกำหนดแยกความเป็นไปแต่ละขณะ ๆ ในขณะกำลังคิด ย่อมไม่มีความรู้สึกถึงตัวผู้คิด และในขณะกำลังรู้สึกถึงตัวผู้คิด ก็ไม่มีการคิด กล่าวคือ ในขณะกำลังคิดเรื่องที่พิจารณา ย่อมไม่มีการคิดถึงตัวผู้คิด และในขณะกำลังคิดถึงตัวผู้คิด ก็ย่อมไม่มีการคิดเรื่องที่กำลังพิจารณา

---

[๑] สำนิ. ๑๖/๓๓-๓๖/๑๖-๑๗ (ดู *พุทธธรรม* หน้า ๑๓๔)

แท้จริงแล้ว การคิดเรื่องก็ดี ความรู้สึกถึงตัวผู้คิดหรือความคิดว่ามีตัวผู้คิดก็ดี ต่างก็เป็นความคิดต่างขณะกันที่อยู่ในกระบวนธรรมเดียวกัน ส่วนตัวผู้คิดก็เป็นเพียงความคิดปรุงแต่งที่กลับมาเป็นอารมณ์ (ส่วนประกอบอย่างหนึ่ง) ของความคิดอีกขณะหนึ่งเท่านั้นเอง

ความเข้าใจเขวหรือหลงผิดที่กล่าวมานี้ เกิดจากการพิจารณาโดยไม่แยบคาย (อโยนิโสมนสิการ) เข้าหลักทิฏฐิ ๖ อย่างใดอย่างหนึ่ง ในพุทธพจน์ที่ว่า

"เมื่อปุถุชนนั้น มนสิการโดยไม่แยบคายอย่างนี้ ทิฏฐิอย่างใดอย่างหนึ่งในทิฏฐิ ๖ อย่าง ย่อมเกิดขึ้น คือ เขาย่อมเกิดทิฏฐิ (ยึดถือ) เอาเป็นจริงเป็นแท้ว่า เรามีอัตตา,... เราไม่มีอัตตา,... เรากำหนดรู้อัตตาด้วยอัตตา,...เรากำหนดรู้สภาวะที่มิใช่อัตตาด้วยอัตตา,...เรากำหนดรู้อัตตาด้วยสภาวะที่มิใช่อัตตา, หรือมิฉะนั้น ก็จะมีทิฏฐิดังนี้ว่า อัตตาของเรานี้แหละที่เป็นตัวบงการเป็นผู้เสวย ประสบวิบากแห่งกรรมที่ดีและชั่ว ณ ที่นั้น ๆ"[๑]

ที่กล่าวไว้ข้างต้นว่า ชื่อที่ตั้งให้แก่ภาพรวม เป็นตัวตนสมมติที่ซ้อนอยู่ลอย ๆ ไม่มีความสัมพันธ์หรือมีผลกระทบกระเทือนต่อกระบวนธรรมเลย นอกจากโดยความยึดถือนั้น ขอขยายความเสริมเข้าอีกว่า ถึงแม้ตัวตนจะไม่มีอยู่จริงก็ตาม แต่ความยึดถือในตัวตนนั้นก็ก่อให้เกิดปัญหาได้ เพราะความยึดถือนั้นเมื่อเกิดขึ้น

---

๑ ม.มู. ๑๒/๑๒/๑๔ ; ดูคำอธิบายเพิ่มเติมในบทเสริม "กรรมกับอนัตตา ขัดกันหรือไม่?" หน้า ๑๗๓

แล้ว ก็เป็นองค์ประกอบอย่างหนึ่งในกระบวนธรรม เมื่อเป็นองค์ประกอบอย่างหนึ่งมันก็เป็นปัจจัยแก่องค์ประกอบอย่างอื่น และทำให้เกิดผลกระทบแก่กระบวนธรรมได้ แต่มันเป็นปัจจัยฝ่ายอกุศลคือไม่เกื้อกูล เพราะเกิดจากอวิชชาความไม่รู้ตามเป็นจริง และเกิดขึ้นโดยอาการแทรกแซงเข้ามาขวางขืนกระแส คือ ทั้งที่ไม่แก้ไขเหตุปัจจัย ก็จะไม่ยอมให้เป็นไปตามเหตุปัจจัย จึงก่อให้เกิดผลทางร้าย ในด้านหนึ่ง ก็ก่อให้เกิดความขัดแย้งภายในกระบวนธรรม จนออกผลเป็นความรู้สึกบีบคั้นที่เรียกว่า ทุกขเวทนา ดังนั้น ผู้ไม่รู้เท่าทันตามเป็นจริง หลงยึดติดในสมมติถือมั่นตัวตนที่สมมติขึ้นเป็นจริงจัง ก็จะถูกความยึดติดถือมั่นนั้นแหละบีบคั้นกระทบกระแทกเอา ทำให้ได้รับความรู้สึกทุกข์เป็นอันมาก ส่วนผู้รู้เท่าทันสมมติ ไม่ยึดติดถือมั่นในตัวตนนั้น ก็มองเห็นแต่กระบวนธรรมที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย เขาสมมติเรียกขานกระบวนธรรมนั้นกันอย่างไร ก็รู้เข้าใจเรียกขานไปตามนั้น แต่เมื่อต้องการอย่างไรก็แก้ไขและทำการไปตามเหตุปัจจัย ไม่หลงให้ความอยากความยึดมาเป็นเครื่องบีบคั้นตัว ก็ไม่ต้องได้รับความทุกข์จากความยึดติดถือมั่นนั้น เรียกว่า รู้จักใช้สมมติให้เป็นประโยชน์ และไม่ต้องประสบโทษจากความยึดติดในสมมติ อีกด้านหนึ่ง ความยึดถือในตัวตนจะก่อผลทางร้าย หนุนให้เกิดองค์ประกอบฝ่ายอกุศลที่เรียกว่า กิเลส ขึ้นในกระบวนธรรมตามติดมาอีกหลายอย่าง โดยเฉพาะ *ตัณหา* คือความเห็นแก่ตัว ทะยานอยากแส่หาเครื่องบำรุงบำเรอปรนเปรอตน *มานะ* คือความถือตัว สำคัญตนเป็นนั่นเป็นนี่ ใฝ่แสวงอำนาจมาเชิดชูตน และ *ทิฏฐิ*

คือ ความยึดติดในความเห็นของตน ถือรั้นเอาความเห็นของตนเป็นความจริง หรือถือมั่นให้ความจริงจะต้องเป็นอย่างที่ตนเห็น ซึ่งล้วนเป็นปัจจัยก่อให้เกิดความบีบคั้นขัดแย้งขยายเพิ่มพูนและกว้างขวางออกไปทั้งภายในและภายนอก ผู้ไม่รู้เท่าทันสมมติหลงยึดติดถือมั่นตัวตนเป็นจริงจัง จะปล่อยให้กิเลสเหล่านี้เป็นตัวบงการบัญชาการดำเนินชีวิตและพฤติกรรมของตน ทำให้ความทุกข์แพร่หลายและเพิ่มทวีทั้งแก่ตนเองและแก่ผู้อื่นที่เกี่ยวข้อง ส่วนผู้รู้เท่าทันสมมติ ไม่หลงยึดติดถือมั่นในตัวตนนั้น ย่อมปลอดพ้นจากอำนาจบงการของกิเลสเหล่านี้ ไม่ยึดถือด้วยความหลงว่านี่ของฉัน ฉันเป็นนี่ นี่เป็นตัวของฉัน ครองชีวิตอยู่ด้วยปัญญาที่รู้เท่าทันสมมติและให้ทำการตามเหตุปัจจัย เป็นฐานที่ตั้งและที่แพร่ขยายแห่งความปลอดภัยไร้ทุกข์ทั้งแก่ตนเองและแก่ผู้อื่น

ความหลงผิดอีกอย่างหนึ่งที่มักชักพาคนให้เข้าไปติด ก็คือการแล่นจากสุดโต่งแห่งความคิดเห็นด้านหนึ่งไปยังสุดโต่งอีกด้านหนึ่ง กล่าวคือ คนพวกหนึ่งยึดติดถือมั่นในตัวตนว่าเป็นของจริงแท้คงที่ถาวร สัตว์บุคคล เป็นตัวตนอย่างนั้น ซึ่งมีจริง มิใช่สิ่งสมมติ สัตว์ บุคคล มีตัวจริงตัวแท้ที่ยั่งยืนคงอยู่ตลอดไป ไม่ว่าคนจะตาย ชีวิตจะสิ้นสุด ตัวสัตว์ ตัวบุคคล ตัวตน ดวงชีวะ อาตมัน หรืออัตตา (soul) นี้ ก็จะคงอยู่อย่างเดิม ไม่เปลี่ยนแปลง ไม่สูญสลายไปด้วย บ้างก็ว่าอัตตาตัวนี้ไปเวียนว่ายตายเกิด บ้างก็ว่าอัตตาตัวนี้รออยู่เพื่อไปสู่นรกหรือสวรรค์นิรันดรสุด แต่คำตัดสินของเทพสูงสุด ความเห็นของคนพวกนี้เรียกว่า *สัสสตทิฏฐิ* หรือ *สัสสตวาท* แปลว่า ความเห็นว่าเที่ยง คือเห็นว่า

สัตว์บุคคลตัวตนหรืออัตตาเที่ยงแท้ยั่งยืนตลอดไป ส่วนคนอีกพวกหนึ่งก็เห็นว่ามีตัวตนเช่นนั้นอยู่ คือยึดถือสัตว์ บุคคล เป็นตัวแท้ตัวจริง แต่สัตว์ บุคคลนั้นไม่เที่ยงแท้ถาวร สูญสลายไปได้เมื่อคนตาย ชีวิตจบสิ้น สัตว์บุคคล ก็ขาดสูญ ตัวตนก็หมดไป ความเห็นของคนพวกนี้ เรียกว่า *อุจเฉททิฏฐิ* หรือ *อุจเฉทวาท* แปลว่า ความเห็นว่าขาดสูญ คือเห็นว่าสัตว์บุคคลตัวตนหรืออัตตาไม่เที่ยงแท้ถาวร ดำรงอยู่ชั่วคราวแล้วก็สูญสิ้นไป แม้แต่ผู้ศึกษาพระพุทธศาสนา ถ้าเข้าใจไม่ชัดเจนถ่องแท้ ก็อาจตกไปในทิฏฐิ ๒ อย่างนี้อย่างใดอย่างหนึ่ง โดยเฉพาะผู้ที่ศึกษาหลักกรรมในแง่สังสารวัฏ (เวียนตายเวียนเกิด) ถ้าเข้าใจพลาดก็อาจกลายเป็นสัสสตทิฏฐิ คือเห็นว่าเที่ยง ผู้ที่ศึกษาหลักอนัตตา ถ้าเข้าใจพลาด ก็อาจกลายเป็นอุจเฉททิฏฐิ คือเห็นว่าขาดสูญ จุดพลาดที่เหมือนกันของทิฏฐิสุดโต่งทั้งสองอย่าง ก็คือ ความเห็นว่า หรือยึดถือว่า มีสัตว์ บุคคลที่เป็นตัวแท้ตัวจริง แต่พวกหนึ่งยึดถือว่าสัตว์ บุคคล ตัวตนนั้นคงอยู่ยั่งยืนตลอดไป ส่วนอีกพวกหนึ่งเห็นไปว่า สัตว์ บุคคล ตัวตนที่มีอยู่นั้นมาถึงจุดหนึ่งตอนหนึ่ง โดยเฉพาะเมื่อกายแตกสลาย ชีวิตนี้สิ้นสุด สัตว์ บุคคล ตัวตน หรืออัตตา ก็ถูกตัดขาดสูญสิ้นไปด้วย นอกจากนี้ ยังมีอีกพวกหนึ่งที่เห็นเลยเถิดไปอีกทางหนึ่งว่า ความไม่มีตัวตนก็คือ ไม่มีอะไรเลย ความไม่มีสัตว์ บุคคล ก็คือไม่มีผู้รับผล เมื่อไม่มีใครรับผล การกระทำใด ๆ ก็ไม่มีผล ทำก็ไม่เป็นอันทำ ไม่มีความรับผิดชอบต่อกรรม หรือพูดง่าย ๆ ว่าภรรมไม่มีนั่นเอง ความเห็นและความยึดถือแนวนี้ ถ้าแยกละเอียดออกไปก็มี ๓ ทิฏฐิ คือ พวกหนึ่งเห็น

ว่าทำก็ไม่เป็นอันทำ หรือว่าการกระทำไม่มีผล เรียกชื่อว่า *อกิริยทิฏฐิ* หรือ *อกิริยวาท* พวกหนึ่งเห็นว่าสิ่งทั้งหลายเป็นไปอย่างเลื่อนลอย สุดแต่ความบังเอิญไม่มีเหตุปัจจัย พูดง่าย ๆ ว่าเห็นว่าไม่มีเหตุ เรียกชื่อว่า *อเหตุกทิฏฐิ* หรือ *อเหตุวาท* และพวกหนึ่งเห็นว่าหรือถือว่า ไม่มีอะไรเลย ไม่มีสภาวะที่จะกำหนดเอาเป็นหลักเป็นสาระได้ เรียกชื่อว่า *นัตถิกทิฏฐิ* หรือ *นัตถิกวาท*

ในเมื่อสิ่งทั้งหลายเป็นกระบวนธรรม เกิดจากส่วนประกอบต่าง ๆ ประมวลกันขึ้น และเป็นไปตามเหตุปัจจัย ก็ย่อมไม่มีทั้งตัวตนที่จะเที่ยงแท้ยั่งยืน และทั้งตัวตนที่จะดับสิ้นขาดสูญ คือแม้แต่ในขณะที่เป็นอยู่นี้ ก็ไม่มีสัตว์บุคคลตัวตนอยู่แล้ว จะเอาตัวตนที่ไหนมายั่งยืน จะเอาตัวตนที่ไหนมาขาดสูญ เป็นอันปฏิเสธทั้งสัสสตทิฏฐิ และอุจเฉททิฏฐิ, ในเมื่อกระบวนธรรมดำเนินไปอยู่โดยองค์ประกอบทั้งหลายสัมพันธ์เป็นเหตุปัจจัยแก่กัน เป็นไปตามเหตุปัจจัย จะว่าไม่มีอะไรได้อย่างไร และจะว่าสิ่งทั้งหลายเป็นไปอย่างเลื่อนลอยตามความบังเอิญ ไม่มีเหตุปัจจัยได้อย่างไร เป็นอันปฏิเสธทั้งนัตถิกทิฏฐิและอเหตุกทิฏฐิ, ในเมื่อกระบวนธรรมดำเนินไปตามเหตุปัจจัย แปรเปลี่ยนเป็นไปตามเหตุและผลที่เกิดขึ้นในกระบวนธรรมนั้น การกระทำทุกอย่างที่เกิดขึ้นเป็นเหตุอยู่ในกระบวนธรรมนั้น จึงย่อมจะต้องมีผล ไม่มีทางสูญเปล่า และเป็นการมีผลโดยไม่ต้องมีผู้รับผล คือผลเกิดขึ้นในกระบวนธรรมเอง (เช่น สุขเวทนา ทุกขเวทนา และความแปรเปลี่ยนหรือเสริมย้ำคุณสมบัติของจิตใจหรือบุคลิกภาพ เป็นต้น จะเรียกอย่างกึ่งสมมติก็ว่ากระบวนธรรมนั้นแหละเป็นผู้รับผล) ซึ่งเป็นการเกิด

ผลที่แน่นอนยิ่งกว่าการมีตัวตนเป็นผู้รับผลเสียอีก (เพราะถ้ามีตัวตนที่เที่ยงแท้คงตัว ตัวตนนั้นอาจปฏิเสธไม่ยอมรับผลก็ได้) ในเมื่อความเป็นไปตามเหตุปัจจัยมีอยู่ เหตุและผลเกิดขึ้นในกระบวนธรรม กระบวนธรรมก็แปรเปลี่ยนไป จะว่าทำไม่เป็นอันทำหรือการกระทำไม่มีผลได้อย่างไร เป็นอันปฏิเสธอกิริยทิฏฐิหรืออกิริยวาท

ข้อความต่อไปนี้ จากคัมภีร์วิสุทธิมรรค อาจช่วยเสริมความที่กล่าวมาข้างต้นนี้ได้ จึงขอยกคำแปลมาแสดงไว้ ณ ที่นี้

"ว่าโดยความจริงแท้ (สัจจะ) ในโลกนี้มีแต่นามและรูป (นามธรรมและรูปธรรม) ก็แล ในนามและรูปนั้น สัตว์หรือคนก็หามีไม่ นามและรูปนี้ว่างเปล่า ถูก (ปัจจัย) ปรุงแต่งขึ้น เหมือนดังเครื่องยนต์ เป็นกองแห่งทุกข์ (สิ่งไม่คงตัว) เช่นกับหญ้าและฟืน"[๑]

"ทุกข์นั่นแหละมีอยู่ แต่ผู้ทุกข์หามีไม่, การกระทำมีอยู่ แต่ผู้ทำไม่มี, นิพพานมีอยู่ แต่คนผู้นิพพานไม่มี, ทางก็มีอยู่ แต่ผู้เดินทางไม่มี"[๒]

"ผู้ทำกรรมก็ไม่มี ผู้เสวยผลก็ไม่มี มีแต่ธรรมทั้งหลายล้วน ๆ เป็นไป (กระบวนธรรม), อย่างนี้นี่เป็นความเห็นที่ถูกต้อง เมื่อกรรมและวิบาก (ผลของกรรม) พร้อมทั้งเหตุ เป็นไปอยู่อย่างนี้ ต้นปลาย ก็ไม่เป็นที่รู้ได้ เหมือนดังก่อนหรือหลังแห่งเมล็ดพืชกับต้นไม้เป็นต้น แม้ในอนาคต เมื่อสังสาระยังมีอยู่ก็ยังมองไม่เห็นการ

---

[๑] วิสุทธิ.๓/๒๑๖

[๒] วิสุทธิ.๓/๑๐๑

ที่จะไม่เป็นไป (ของกรรมและวิบาก)"

"พวกเดียรถีย์ ไม่รู้ความข้อนี้ จึงไม่เป็นอิสระ (อสย์วสี = ไม่มีอำนาจในตน หรือไม่เป็นตัวของตนเอง ต้องขึ้นต่อผู้อื่นด้วยการยึดถือผิด) ยึดเอาสัตตสัญญา (ความสำคัญหมายว่าเป็นสัตว์บุคคล) แล้ว มีความเห็นไปว่า เที่ยงแท้ยั่งยืน (เป็นสัสสตะ) บ้าง ว่าขาดสูญ (เป็นอุจเฉทะ) บ้าง พากันถือทิฏฐิ ๖๒ อย่าง ขัดแย้งกันและกัน, พวกเขาถูกมัดด้วยเครื่องพันธนาการคือทิฏฐิ ถูกกระแสตัณหาพัดพาไป, เมื่อล่องลอยไปตามกระแสตัณหา ก็พ้นจากทุกข์ไม่ได้ ส่วนภิกษุพุทธสาวก รู้กระจ่างความที่ว่ามาอย่างนี้ ย่อมเข้าใจปรุโปร่ง (แทงตลอด) ถึงปัจจัยที่ลึกซึ้งละเอียดและว่าง

"กรรมไม่มีในวิบาก วิบากก็ไม่มีในกรรม ทั้งสองอย่างว่างจากกันและกัน, แต่ปราศจากกรรม ผลก็ไม่มี เหมือนดังว่า ไฟมิใช่อยู่ในแสงแดด มิใช่อยู่ในแว่นแก้ว (อย่างเลนส์นูน) มิใช่อยู่ในมูลโคแห้ง (ที่ใช้เป็นเชื้อเพลิง) แต่ก็มิใช่อยู่ภายนอกจากวัตถุทั้งสามนั้น หากเกิดจากการประกอบพร้อมเข้าด้วยกัน ฉันใด, วิบากก็หาไม่ได้ที่ภายในกรรม แต่ภายนอกกรรมก็หาไม่ได้ ส่วนกรรมเล่าก็ไม่มีในวิบากนั้น กรรมว่างจากผล ผลก็ไม่มีในกรรม แต่ผลก็อาศัยกรรมนั่นแหละเกิดขึ้นจากกรรมนั้น ฉันนั้น แท้จริง ในกระบวนแห่งสังสาระนี้ เทพก็ตาม พรหมก็ตาม ผู้สร้างสังสาระ หามีไม่ มีแต่ธรรมทั้งหลายล้วน ๆ เป็นไป ด้วยอาศัยการประชุมพร้อมแห่งเหตุเป็นปัจจัย"[๑]

"ธรรมชาตินี้ มีเหตุ เกิดขึ้นพรั่งพร้อมแล้วอย่างนี้ เป็นทุกข์

---

[๑] วิสุทธิ.๓/๒๒๖-๗

ไม่เที่ยง คลอนแคลน เป็นของชั่วคราวไม่ยั่งยืน. ธรรมทั้งหลายก็เกิดจากธรรมทั้งหลาย โดยเป็นเหตุกัน, ในกระบวนความเป็นไปนี้จึงไม่มีทั้งตัวตน (อัตตา) ไม่มีทั้งตัวอื่น

"ธรรมทั้งหลายยังธรรมทั้งหลายให้เกิดขึ้น โดยความประกอบพร้อมแห่งเหตุเป็นปัจจัย, พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเพื่อความดับแห่งเหตุทั้งหลาย. เมื่อเหตุทั้งหลายระงับไป วงจร (วัฏฏะ) ขาดก็ไม่หมุนต่อไป, ชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) ย่อมมีเพื่อการทำความจบสิ้นทุกข์อย่างนี้. เมื่อหาตัวสัตว์ไม่ได้ จึงไม่มีทั้งขาดสูญไม่มีทั้งเที่ยงแท้ยั่งยืน"[๑]

กล่าวโดยสรุป หลักอนัตตาช่วยให้เกิดความกระจ่างแจ้ง ซึ่งเป็นเครื่องยืนยันและมีความสัมพันธ์สอดคล้องกับหลักการต่อไปนี้ คือ

ก. ปฏิเสธทั้งลัทธิที่ถือว่าเที่ยง *(สัสสตวาท)* และลัทธิที่ถือว่าขาดสูญ *(อุจเฉทวาท)*

ข. ปฏิเสธลัทธิที่ถือว่ามีเทพสูงสุดผู้สร้างสรรค์บันดาลโลกกำหนดโชคชะตาชีวิตของมนุษย์ *(อิศวรนิรมิตวาท)*

ค. เป็นเครื่องสนับสนุนหลักกรรมตามความหมายของพุทธธรรม พร้อมกันนั้นก็ปฏิเสธลัทธิที่ถือว่าการกระทำไม่มีผล ทำไม่เป็นอันทำ *(อกิริยวาท)* ปฏิเสธลัทธิกรรมเก่า *(ปุพเพกตวาท* เช่น *ลัทธินิครนถ์)* ปฏิเสธลัทธิกรรมแบบมีอาตมัน หรือลัทธิกรรมแบบมีวรรณะ (เช่น ลัทธิฮินดู) ปฏิเสธลัทธิเสี่ยงโชคที่ถือว่า ทุกอย่าง

---

[๑] วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๓๘๓

เป็นไปอย่างเลื่อนลอยสุดแต่ความบังเอิญ ไม่มีเหตุปัจจัย *(อเหตุวาท)* และปฏิเสธลัทธิที่ถือว่าไม่มีอะไรเลย *(นัตถิกวาท)*

ง. แสดงลักษณะแห่งบรมธรรม (ธรรมสูงสุด คือจุดหมายสุดท้าย) ของพระพุทธศาสนา ซึ่งต่างจากจุดหมายของลัทธิศาสนาจำพวกอาตมวาท (ลัทธิที่ถือว่ามีอาตมันหรืออัตตา เช่น ศาสนาฮินดู เป็นต้น)

ลักษณะทั้งสาม คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ที่ได้บรรยายมานี้ เป็นภาวะที่สัมพันธ์เนื่องอยู่ด้วยกัน เป็นอาการสามด้านหรือสามอย่างของเรื่องเดียวกัน เป็นเหตุเป็นผลของกันและกัน ดังพุทธพจน์ที่ตรัสบ่อย ๆ ว่า "สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์, สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา (ยทนิจฺจํ ตำ ทุกฺขำ, ยำ ทุกฺขำ ตทนตฺตา)" และมักมีข้อความที่ตรัสต่อไปอีกด้วยว่า "สิ่งใดเป็นอนัตตา, สิ่งนั้นพึงเห็นด้วยสัมมาปัญญาตามที่มันเป็นว่า "นั่นไม่ใช่ของเรา, มิใช่เราเป็นนั่น, นั่นไม่เป็นตัวตนของเรา"[๑] หรือที่ตรัสในรูปคำถามคำตอบในที่หลายแห่งว่า "รูป ฯลฯ เที่ยงหรือไม่เที่ยง?" เมื่อได้รับคำกราบทูลตอบว่าไม่เที่ยง ก็ตรัสต่อไปว่า "สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข?" เมื่อได้รับคำกราบทูลตอบว่าเป็นทุกข์ ก็ตรัสต่อไปว่า "ก็สิ่งใดไม่เที่ยงเป็นทุกข์ มีความปรวนแปรไปได้เป็นธรรมดา, ควรหรือที่จะมองเห็นสิ่งนั้นว่านั่นของเรา, เราเป็นนั่น, นั่นเป็นตัวตนของเรา?"[๒]

---

[๑] เช่น ส.สฬ.๑๘/๑/๑

[๒] เช่น ส.ข. ๑๗/๑๒๘/๘๓

ความเนื่องอยู่ด้วยกัน ความสัมพันธ์สืบต่อกัน ความเป็นต่างด้านของเรื่องเดียวกัน และความเป็นเหตุเป็นผลแก่กัน ของลักษณะทั้งสามนี้ อาจกล่าวให้สั้นที่สุดได้ว่า สิ่งทั้งหลายเกิดจากองค์ประกอบต่าง ๆ ประมวลกันเข้า องค์ประกอบเหล่านั้นสัมพันธ์กันโดยอาการที่ต่างก็เกิดขึ้นตั้งอยู่แล้วดับสลาย เป็นปัจจัยส่งต่อสืบทอดกัน ผันแปรเรื่อยไป รวมเรียกว่าเป็นกระบวนธรรมที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย ในสภาพนี้

๑) ภาวะที่องค์ประกอบทั้งหลายเกิดสลาย ๆ องค์ประกอบทุกอย่าง หรือกระบวนธรรมทั้งหมด *ไม่คงที่* = **อนิจจตา**

๒) ภาวะที่องค์ประกอบทั้งหลายหรือกระบวนธรรมทั้งหมดถูกบีบคั้นด้วยการเกิดสลาย ๆ ต้องผันแปรไป ทนอยู่ในสภาพเดิมมิได้ *ไม่คงตัว* = **ทุกขตา**

๓) ภาวะที่เกิดจากองค์ประกอบทั้งหลายประมวลกันขึ้น ไม่มีตัวแกนถาวรที่จะบงการ ต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัย *ไม่เป็นตัว* = **อนัตตตา**

ถ้ามองดูลักษณะทั้งสามอย่างนี้พร้อมไปด้วยกัน ก็จะมองเห็นสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่สมมติเรียกเป็นตัวตนอันหนึ่ง ๆ นั้น เป็นที่รวมขององค์ประกอบต่าง ๆ มากมาย ที่มาแออัดยัดเยียดกันอยู่ และองค์ประกอบเหล่านั้นทุกอย่างล้วนแต่กำลังเกิดดับแตกสลายไม่คงที่ และต่างก็จะแยกพรากกระจัดกระจายกันออกไปเต็มไปด้วยความบีบคั้นกดดันขัดแย้งกัน อันทำให้ผันแปรสภาพไปไม่คงตัว ต้องอาศัยความสัมพันธ์ตามเหตุปัจจัย เป็นเครื่องควบคุม

ความเป็นไปให้คงรูปเป็นกระแสเป็นกระบวนธรรมอันหนึ่งอยู่ ไม่เป็นตัวใด ๆ ล้วนเป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่เป็นไปตามความปรารถนาของใคร

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าอันใดไม่เที่ยง อันนั้นย่อมเป็นทุกข์ อันใดเป็นทุกข์ อันนั้นย่อมเป็นอนัตตา ก็จริง แต่อันใดเป็นอนัตตา อันนั้นไม่จำเป็นต้องไม่เที่ยง ไม่จำเป็นต้องเป็นทุกข์เสมอไป กล่าวคือ สังขารหรือสังขตธรรมทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารหรือสังขตธรรมทั้งปวงนั้นย่อมเป็นทุกข์และเป็นอนัตตา แต่ธรรมทั้งปวงคือทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม หรือทั้งสังขารและวิสังขาร แม้จะเป็นอนัตตา แต่ก็ไม่จำเป็นจะต้องไม่เที่ยงและเป็นทุกข์เสมอไป หมายความว่า อสังขตธรรมหรือวิสังขาร (คือนิพพาน) แม้จะเป็นอนัตตาแต่ก็พ้นจากความไม่เที่ยงและพ้นจากความเป็นทุกข์ โดยนัยนี้ คำอธิบายเกี่ยวกับลักษณะทั้งสามเท่าที่แสดงมาแล้ว ซึ่งมีความหมายเนื่องเป็นอันเดียวกัน เป็นต่างด้านของเรื่องเดียวกัน จึงมุ่งสำหรับสังขารหรือสังขตธรรมเป็นสำคัญ ส่วนความเป็นอนัตตาของวิสังขารหรืออสังขตธรรม ยังเป็นเรื่องที่จะต้องหาความกระจ่างแจ้งกันต่อไปอีก

๔. *อัตตา-อนัตตา และอัตตา-นิรัตตา*

ในสุตตนิบาต มีพุทธพจน์หลายแห่งตรัสถึงพระอรหันต์ คือผู้บรรลุจุดหมายแห่งชีวิตประเสริฐแล้ว หรือท่านผู้ปฏิบัติถูกต้อง

แล้วว่า เป็นผู้ที่ *ไม่มีทั้งอัตตาและนิรัตตา* หรือทั้ง อตฺตฺ และ นิรตฺตฺ[๑] แปลเป็นไทยง่าย ๆ ว่า ไม่มีทั้งอัตตาและไร้อัตตา หรือไม่มีทั้งตัวตนและไร้ตัวตน คัมภีร์มหานิทเทสอธิบาย "อตฺตา" หรือ "อตฺตฺ" ว่าได้แก่ อัตตทิฏฐิ คือความเห็นว่าเป็นตัวตน หรือ สัสสตทิฏฐิ คือความเห็นว่า (มีตัวตนที่) เที่ยงแท้ยั่งยืนคงอยู่ตลอดไป และ "นิรตฺตา" หรือ "นิรตฺตฺ" ว่าได้แก่อุจเฉททิฏฐิ คือ ความเห็นว่า (ตัวตน) ขาดสูญ อีกนัยหนึ่งอธิบาย "อตฺตา" หรือ "อตฺตฺ" ว่าได้แก่ สิ่งที่ถือไว้หรือสิ่งที่ยึดถือ และ "นิรตฺตา" หรือ "นิรตฺตฺ" ว่า ได้แก่ สิ่งที่จะต้องละหรือปล่อย ถือเอาใจความว่า พระอรหันต์ท่านผู้ปฏิบัติถูกต้อง หรือท่านผู้มีปัญญาเข้าใจถูกต้องแล้ว ย่อมไม่มีทั้งความยึดถือตัวตนและทั้งความยึดถือว่าไม่มีตัวตน (ตัวตนขาดสูญ) ไม่มีทั้งสิ่งที่ยึดถือเอาไว้ และทั้งสิ่งที่จะต้องละต้องปล่อยหรือต้องสลัดทิ้ง คัมภีร์มหานิทเทสอธิบายต่อไปอีกว่า ผู้ใดมีสิ่งที่ยึดถือไว้ ผู้นั้นก็มีสิ่งที่จะต้องปล่อยละ ผู้ใดมีสิ่งที่จะต้องปล่อยละ ผู้นั้นก็มีสิ่งที่ยึดถือไว้ พระอรหันต์ล่วงพ้นการยึดถือและการปล่อยละไปแล้ว[๒] ความเข้าใจในพุทธพจน์และอรรถาธิบายข้างต้นนี้จะช่วยให้เข้าใจความหมายของหลักอนัตตาครบถ้วนสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

---

[๑] พระไตรปิฎกบาลีอักษรไทย ฉบับสยามรัฐเป็น *อตฺตา* และ *นิรตฺตฺ* บ้าง เป็น *อตฺตฺ* และ *นิรตฺตฺ* บ้าง ดู ขุ.สุ.๒๕/๔๑๐/๔๘๘; ๔๑๗/๕๐๑; ๔๒๑/๕๑๔ และดูประกอบ ๒๕/๔๑๑/๔๘๙; ๔๑๒/๔๙๑; ๔๓๕/๕๔๕) แต่ฉบับอื่น ๆ เท่าที่พบเป็น *อตฺตา* และ *นิรตฺตา* ทั้งนั้น

[๒] ดู ขุ.ม.๒๙/๑๐๗/๙๗; ๔๒๗/๒๙๗; ๗๒๑/๔๒๖ และดูประกอบ ขุ.ม.๒๙/๑๒๒/๑๐๗; ๑๖๔/๑๒๙; ขุ.จู. ๓๐/๔๐๒/๑๙๓

ธรรมดาว่า ปุถุชนย่อมมีความยึดถือในตัวตนอย่างเหนียวแน่น อย่างหยาบ ๆ ก็ถือเอารูป คือร่างกายเป็นตัวตน เมื่อคิดลึกซึ้งลงไป เห็นว่าร่างกายเป็นตัวตนไม่ได้ เพราะมีความเปลี่ยนแปลงให้เห็นได้อย่างชัด ๆ โต้ง ๆ ก็เลื่อนไปยึดเอาจิตหรือคุณสมบัติบางอย่างของจิต เช่น ความรู้สึก ความจำ ปัญญา การรับรู้ เป็นต้น ว่าเป็นตัวตน ถ้าใช้ศัพท์ทางธรรมก็ว่า ยึดเอาขันธ์ใดขันธ์หนึ่งเป็นอัตตา บางทีก็ยึดถือรวม ๆ คลุม ๆ ทั้งกายและใจ คือขันธ์ ๕ ทั้งหมดว่าเป็นตัวตน บ้างคิดแยบยลลึกซึ้งต่อไปอีกว่าทั้งกายและใจ หรือขันธ์หมดทั้ง ๕ เป็นตัวตนไม่ได้ แต่มีตัวตนอยู่ต่างหาก เป็นอัตตาหรืออาตมันตัวแท้ตัวจริงเป็นแก่นเป็นแกนของชีวิตซ้อนอยู่ภายในขันธ์ ๕ หรืออยู่นอกเหนือจากขันธ์ ๕ แต่เป็นตัวครอบครองควบคุมอยู่อีกชั้นหนึ่ง เจ้าลัทธิและนักปราชญ์เจ้าปัญญาผู้สามารถทั้งหลายพากันคิดค้นเรื่องตัวตนนี้โดยโยงเข้ากับการค้นหาสภาวะแท้ที่มีอยู่จริงในขั้นสุดท้าย หรือตัวสัจธรรม หรือบรมธรรม บางท่านก็ประกาศว่าตนได้เข้าถึงสภาวะที่แท้จริงนั้นแล้ว อันเป็นตัวแท้ตัวจริง เป็นอัตตาหรืออาตมันสูงสุด อย่างที่บัญญัติเรียกว่า ปรมาตมันบ้าง พรหมันบ้าง พระผู้เป็นเจ้าบ้าง ต้องยอมรับว่าเจ้าลัทธิและนักปราชญ์เหล่านั้นเป็นเจ้าความคิดอย่างสูง มีความรู้ความสามารถมาก อย่างที่ท่านเรียกว่าเป็นสมณพราหมณ์ผู้ประเสริฐหรือเป็นเจ้าทฤษฎีชั้นพรหม และสภาวะที่ท่านเหล่านั้นกล่าวถึงก็ประณีตลึกซึ้งอย่างยิ่ง แต่ตราบใดที่สภาวะนั้นยังมีความเป็นตัวตนติดอยู่ หรือยังเป็นเรื่องของตัวตน ก็พึงทราบว่ายังไม่ใช่สภาวะที่จริงแท้ ไม่ใช่

ปรมัตถธรรม ไม่ใช่บรมธรรม เพราะยังถูกเคลือบคลุม และยังพัวพันด้วยความยึดถือ

สภาวะจริงแท้นั้นมีอยู่ มิใช่เป็นความสูญสิ้นไม่มีอะไรเลย แต่ก็มิใช่เป็นสภาวะที่จะเข้าถึงหรือประจักษ์ได้ด้วยความรู้ที่ถูกกั้นบังให้พร่ามัวหรือบิดเบือนโดยภาพเก่า ๆ ที่ผิดพลาด และด้วยจิตที่ถูกฉุดรั้งไว้โดยความยึดติดในภาพเก่าที่ผิดพลาดนั้น การที่สมณพราหมณ์ผู้ประเสริฐหรือเจ้าลัทธิชั้นพรหมจำนวนมากไม่สามารถรู้แจ้งแทงตลอดถึงสภาวะแท้จริงขั้นสุดท้าย ก็เพราะว่าแม้ว่าสมณพราหมณ์หรือเจ้าลัทธิเจ้าทฤษฎีเหล่านั้นจะรู้ชัดแล้วว่า ตัวตนระดับกายใจชนิดที่เคยยึดถือมาก่อนไม่ใช่เป็นสภาวะที่จริงแท้และไม่ยอมรับแม้กระทั่งขันธ์ ๕ แต่ท่านเหล่านั้นก็ยังนำเอาเครื่องพรางตาตัวเอง ๒ อย่างของปุถุชนติดตัวไปด้วยตลอดเวลาในการค้นหาสภาวะที่แท้จริงขั้นสุดท้าย กล่าวคือ

๑. *บัญญัติ* (concept) *แห่งอัตตา* คือมโนภาพของตัวตนที่เป็นคราบติดมาตั้งแต่ครั้งยึดติดในตัวตนหยาบระดับร่างกาย แม้มโนภาพนี้จะละเอียดประณีตขึ้นมากเพียงใด มันก็เป็นภาพอันเดียวกันหรือเทือกเถาเดียวกันอยู่นั่นเอง และเป็นภาพแห่งความหลงผิด ซึ่งเมื่อเขาไปเกี่ยวข้องกับสภาวะใด ๆ เขาก็จะเอาบัญญัติหรือมโนภาพอันนี้ไปป้ายหรือฉาบทาสภาวะนั้น ทำให้มีสิ่งกั้นบัง เกิดความพร่ามัวหรือบิดเบือน และทำให้สภาวะที่เขาเข้าใจ ไม่ใช่สภาวะจริงแท้นั้นเองที่ล้วน ๆ บริสุทธิ์

๒. *ความยึดติดถือมั่น (อุปาทาน)* ซึ่งเขามีมาแต่เดิมตั้งแต่ยึดติดในอัตตาอย่างหยาบ ๆ ขั้นต้น ซึ่งเป็นความหลงผิดอยู่แล้ว เขาก็ยังพาเอาความยึดติดนี้ไปด้วยและนำไปใช้ในการสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับสภาวะที่จริงแท้ ความยึดติดในภาพตัวตนนี้จึงกลายเป็นเครื่องฉุดรั้งเขาไว้ให้ไม่อาจเข้าถึงสภาวะที่จริงแท้นั้นได้

ถ้าพูดอย่างสั้น ๆ ก็คือ สมณพราหมณ์หรือเจ้าทฤษฎีเหล่านั้นยังไม่หลุดพ้นนั่นเอง ยังไม่หลุดพ้นจากบัญญัติหรือภาพที่หลงผิด และยังไม่หลุดพ้นจากความยึดติดถือมั่น ซึ่งว่าที่จริงก็พันกันอยู่เป็นเรื่องเดียวกัน คือ พูดรวมเข้าด้วยกันได้ว่า พวกเขาหลงผิดหยิบเอาภาพอัตตาที่ติดมาจากอุปาทานเดิมของตนไปปิดทับสภาวะหรือกระบวนการที่มีอยู่ตามธรรมชาติเสีย เลยวนเวียนติดตันอยู่ตามเดิม ความหลุดพ้นนี้เป็นเงื่อนไขสำคัญที่จะให้เข้าถึงหรือรู้ประจักษ์สภาวะที่จริงแท้ได้ เพราะสภาวะจริงแท้ขั้นสุดท้ายหรืออสังขตธรรม มีภาวะตรงข้ามกับสภาวะฝ่ายปรุงแต่งหรือสังขตธรรม เป็นสภาวะที่ถึงเมื่อสภาวะฝ่ายสังขตะสิ้นสุดลง คือเป็นสภาวะที่จะเข้าถึงเมื่อละความยึดถือในอัตตาได้แล้ว, แม้แต่จะพิจารณาในระดับสังขตธรรมคือสังขาร ถ้าพิจารณาตามแนวพุทธธรรมดังได้บรรยายมาแล้วข้างต้นว่า อัตตาหรือตัวตนเป็นสิ่งสมมติ สภาวะที่จริงแท้ย่อมเป็นสิ่งตรงข้ามกับสมมติ เป็นคนละเรื่องคนละด้านกัน อัตตามีสำหรับสิ่งสมมติ เมื่อพ้นจากสมมติจึงจะเข้าถึงสภาวะจริงแท้ สภาวะจริงแท้จะเป็นอัตตาไม่ได้ พูดง่าย ๆ อย่างชาวบ้านว่า ของจริงต้องไม่เป็นอัตตา ถ้ายังเป็น

อัตตาก็ไม่ใช่ของจริง

ตัวการสำคัญของความหลงผิด ก็คือบัญญัติหรือภาพของอัตตา กับความยึดติดถือมั่นหรือความยึดถือ ในเมื่ออัตตาหรือตัวตนไม่มีอยู่จริง เป็นเพียงของสมมติ มันจึงเป็นเพียงสิ่งที่ถูกยึดถือเอาไว้ ฉะนั้นในสุตตนิบาตที่อ้างข้างต้น คำว่า "อตฺตา" หรือ "อตฺตํ" จึงแปลได้ ๒ อย่างคือ แปลว่าตัวตน หรือการยึดถือตัวตนก็ได้ แปลว่า สิ่งที่ยึดถือเอาไว้ก็ได้ หมายความว่า ตัวตนก็คือสิ่งที่ยึดถือเอาไว้เท่านั้นเอง มิใช่สภาวะที่มีอยู่จริง อีกประการหนึ่ง ในสุตตนิบาตที่อ้างถึงนั่นแหละ ท่านกล่าวถึง "อตฺตา" คู่กับ "นิรตฺตา" หรือ "อตฺตํ" คู่กับ "นิรตฺตํ" และบอกว่า พระอรหันต์หรือผู้ปฏิบัติชอบ ไม่มีทั้งอัตตาหรืออัตตัง และไม่มีทั้งนิรัตตาหรือนิรัตตัง นิรัตตาหรือนิรัตตัง ก็แปลได้ ๒ อย่างเช่นเดียวกับอัตตาหรืออัตตัง คือแปลว่า (การยึดถือว่า) ไม่มีอัตตาหรือการถือว่า (อัตตา) ขาดสูญ ก็ได้ แปลว่า สิ่งที่จะต้องปล่อยละหรือสลัดทิ้งก็ได้ ข้อนี้หมายความว่าเมื่อไม่ยึดถือว่ามีอัตตาแล้ว เลิกความเห็นผิดยึดถือผิดต่อสิ่งสมมติได้เสร็จแล้ว ก็แล้วกัน จบเท่านั้น ไม่ต้องไปยึดถืออีกว่า ไม่มีอัตตา ตัวเองจะเป็นอิสระสบายดีอยู่แล้ว แต่ไปจับยึดสิ่งที่พาให้ผิดเข้า เมื่อเลิกจับเลิกยึดได้แล้ว ก็จบเรื่อง ไม่ต้องไปจับไปยึดอะไรอีก เมื่อไม่มีสิ่งที่ยึดถือเอาไว้ ก็ไม่มีสิ่งที่จะต้องละต้องปล่อย เหมือนดังพุทธพจน์ที่ว่า "สิ่งที่ยึดถือไว้ก็ไม่มี แล้วสิ่งที่ต้องปล่อยละจะมีมาแต่ที่ไหน (นตถิ อตตา กุโต นิรตฺตํ วา)"[๑]

---

[๑] ขุ.สุ.๒๕/๔๒๑/๕๑๔; อธิบายใน ขุ.ม.๒๙/๗๒๑/๔๒๖

พึงสังเกตด้วยว่า ถ้าจะพูดกันให้ถูกต้องจริง ๆ แล้ว แม้แต่คำว่าความยึดถืออัตตา ก็ใช้ไม่ได้ ต้องพูดว่าความยึดถือในภาพของอัตตา หรือยึดถือบัญญัติแห่งอัตตา เพราะอัตตาเป็นเพียงสิ่งสมมติ ไม่มีอยู่จริง ในเมื่ออัตตาไม่มีอยู่จริง ก็เพียงไม่ยึดถือ (ว่ามี) อัตตา หรือไม่ยึดถือบัญญัติของอัตตาเท่านั้น ไม่ต้องละอัตตา เพราะไม่มีอัตตาที่จะยึดถือได้ จะไปละอัตตาที่ไหน การถือ (ว่ามี) อัตตา ก็คือการสร้างภาพอีกอันหนึ่งขึ้นมาซ้อนสภาพความเป็นจริงที่มีอยู่เป็นไปอยู่ สิ่งที่จะต้องทำก็เพียงเลิกสร้างภาพนั้นเท่านั้น ถ้าไม่เลิกสร้างภาพนั้น แม้เลิกยึดอย่างหนึ่งแล้ว ไปจับสิ่งอื่นอะไรก็ตาม ก็จะเอาภาพหรือคราบของอัตตาไปปะติดหรือป้ายหรือฉาบทาสิ่งนั้นให้ไม่เห็นตัวจริงหรือเห็นผิดเพี้ยนไป ดังนั้น กิจที่จะต้องทำก็คือ เลิกถอนความยึดติดถือมั่นในภาพอัตตาที่เคยมี แล้วไม่ยึดอะไรใหม่ว่าเป็นอัตตา และทั้งไม่ตกไปในนิรัตตา ก็จะมีแต่สภาวะแท้ที่มีอยู่จริง ซึ่งไม่เกี่ยว ไม่เป็นไปตาม ไม่ขึ้นต่อความยึดถือของตน

ในเมื่อตัวตนเป็นสิ่งสมมติ เป็นบัญญัติ (concept) เพื่อประโยชน์ในการสื่อสาร ถ้าเราเพียงแต่รู้เท่าทัน ใช้โดยไม่ยึดติดมันก็ไม่มีพิษสง ไม่ก่อให้เกิดโทษความเสียหายอันใด และถ้าเราเคยยึดถือมันก็เพียงแต่เลิกยึดเท่านั้น เมื่อไม่มีการยึดแล้ว ก็เป็นอันจบเรื่อง ไม่ต้องเอาภาพอัตตาไปใส่ให้อะไรอีก ไม่ต้องไปคว้าเอาอะไรมายึดเป็นอัตตาอีก ตลอดจนไม่ต้องไปค้นหาอัตตาที่ไหนอีก เพราะฉะนั้น ภาระในการสอนของพระพุทธเจ้า จึงมีเพียงแค่ทรงสอนให้เลิกยึดถืออัตตาที่ยึดถืออยู่แล้วเท่านั้น คือให้เลิก

ยึดถือขันธ์ ๕ เป็นอัตตา เมื่อเลิกยึดอัตตาแล้ว ก็เป็นอันหมดเรื่องกับอัตตา ต่อนั้นไปก็เป็นเรื่องของการเข้าถึงสภาวะที่จริงแท้ ซึ่งมีอยู่ แต่ไม่เกี่ยวอะไรกับอัตตา จึงเรียกว่าเป็นอนัตตา เป็นเรื่องพ้นจากการยึดถืออัตตาแล้วและก็ไม่ต้องไปยึดถือต่อไปอีกว่ามีอัตตาหรือไม่มีอัตตา สิ่งที่ไม่มี เมื่อรู้ว่าไม่มีแล้ว ก็เสร็จเรื่องกัน จากนั้นก็เข้าไปหาสิ่งที่มีจริงหรือสภาวะจริงแท้คืออสังขตธรรม ซึ่งไม่เป็นเรื่องของอัตตาอีกต่อไป

ผลร้ายที่สำคัญอย่างหนึ่งของการยึดติดในอัตตา หรือยึดถือบัญญัติแห่งอัตตา ก็คือ ผู้ยึดถือจะโยงอัตตานี้เข้ากับความหมายว่าเป็นตัวแกนหรือตัวการที่มีอำนาจบังคับบัญชาบันดาลให้เป็นไปต่าง ๆ เมื่อความคิดในเรื่องอัตตานี้ละเอียดลึกซึ้งขึ้นไปจนถึงสภาวะขั้นสุดท้าย ก็จะสร้างความคิดให้มีอัตตาหรืออาตมันใหญ่อันเป็นสากลที่เป็นผู้สร้างผู้บันดาลทุกสิ่งทุกอย่าง จินตนาการให้มีพระผู้สร้างเข้ามาซ้อนแทรกแซงกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยโดยไม่จำเป็น ที่ว่าไม่จำเป็นก็เพราะสภาวธรรมทั้งหลายก็มีอยู่ได้เอง กระบวนธรรมก็เป็นไปตามเหตุปัจจัยของมันอยู่เองโดยไม่ต้องมีผู้สร้างผู้บันดาล ถ้าจะว่าต้องมีผู้สร้างก่อนเป็นเบื้องแรกจึงจะมีสิ่งทั้งหลายได้ จึงต้องมีพระเจ้าเป็นผู้สร้างสภาวธรรม ถ้าเช่นนั้นก็ให้สภาวธรรมทั้งหลายนั่นแหละเป็นสิ่งที่มีอยู่ก่อนเป็นเบื้องแรกแทนพระเจ้าเสียเลย (เพราะสภาวธรรมก็ปรุงแต่งกันตามเหตุปัจจัย เรียกอย่างง่าย ๆ ว่าสร้างกันและกันเองได้อยู่แล้ว) จะได้ตัดปัญหา ไม่ต้องไปวุ่นวายตอบคำถามย้อนต่อไปอีกว่า อะไรมีอยู่ก่อนแล้วพระเจ้าจึงมีขึ้นได้ หรือว่า

ใครสร้างพระเจ้า คือใครให้กำเนิดพระเจ้าหรือว่าพระเจ้ามาจากไหน ถ้าจะว่าการที่สภาวธรรมทั้งหลายหรือกระบวนธรรมต่าง ๆ จะเป็นไปตามเหตุปัจจัย ก็ต้องมีผู้บันดาลให้เป็นไปคือมีพระเจ้าอยู่เบื้องหลัง ข้อนี้ก็เกินจำเป็นและไม่สมจริงอีก เพราะถ้ามีพระเจ้าเป็นผู้บันดาลจริง ก็จะกลายเป็นว่ามีระบบซ้อนกันอยู่ ๒ ชั้น คือพระเจ้าชั้นหนึ่ง กับกระบวนธรรมอีกชั้นหนึ่ง กระบวนธรรมจะเป็นไปอย่างไรก็ต้องรอการบันดาลจากพระเจ้า แต่กระบวนธรรมจะเป็นไปตามการบันดาลของพระเจ้าก็ไม่สะดวก เพราะมันจะต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัยภายในระบบของมันเองอยู่แล้ว คือองค์ประกอบต่าง ๆ เกิดดับก็เป็นปัจจัยส่งต่อสืบทอดแก่กันในกระบวนธรรม การบันดาลของพระเจ้าเลยจะกลายเป็นการแทรกแซงขัดขวางและขัดแย้งกับความเป็นไปของกระบวนธรรมเสียมากกว่า ยิ่งกว่านั้น ถ้าพระเจ้าบันดาล พระเจ้ามีอำรมณ์เปลี่ยนแปลงได้ ก็จะให้สภาวธรรมเป็นไปตามพระประสงค์เดี๋ยวก็จะให้เป็นไปอย่างโน้น เดี๋ยวก็จะให้เป็นไปอย่างนี้ กระบวนธรรมก็ยิ่งไม่มีทางเป็นไปตามเหตุปัจจัยก็จะยิ่งปั่นป่วนวุ่นวายมาก แต่ความจริงก็ไม่เป็นเช่นนั้น กระบวนธรรมก็คงเป็นไปของมันตามเหตุปัจจัย ถ้าจะว่า ที่กระบวนธรรมเป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้นก็เพราะเป็นกฎ และพระเจ้าเป็นผู้สร้างหรือวางกฎนั้นไว้ ถ้าเช่นนั้น กฎก็จะต้องไม่แน่นอน อาจเปลี่ยนแปลงเมื่อไรก็ได้ ไม่อาจวางใจได้ เพราะมีผู้วางกฎและผู้วางกฎก็ยังอยู่ต่างหากจากกฎ อีกทั้งมีความประสงค์ของตนที่เปลี่ยนแปรได้เพิ่มลดดัดแปลงได้ แต่ตามความเป็นจริง กฎก็ไม่เคยเปลี่ยนแปลง และตามความเป็นจริงนั้น ก็ไม่จำเป็นและไม่อาจจะมีผู้สร้างกฎ

ด้วยซ้ำ เพราะสภาวธรรมทั้งหลายจะต้องเป็นไปอย่างใดอย่างหนึ่ง และมันก็ได้เป็นมาอย่างที่มันเป็นอยู่นี้คือเป็นไปตามเหตุปัจจัย โดยที่มันก็เป็นเช่นนั้นเอง *(ตถตา)* เพราะมันไม่เป็นและไม่อาจจะเป็นไปอย่างอื่น *(อวิตถตา)* กฎเป็นเพียงบัญญัติ (concept) ซึ่งเกิดจากการที่สภาวธรรมทั้งหลายมันเป็นไปอย่างนั้นต่างหาก อนึ่ง การไม่มีพระเจ้าผู้สร้างบันดาลและการที่กระบวนธรรมเป็นไปตามเหตุปัจจัยของมันเองนั้น ยังตัดปัญหาไปได้อีกอย่างหนึ่ง คือ สภาวะแท้จริงขั้นสุดท้ายหรืออสังขตธรรมก็มีอยู่ตามสภาวะของมันโดยไม่ต้องมายุ่งเกี่ยวเป็นผู้สร้างผู้บันดาลสิ่งต่าง ๆ ไม่ต้องมาแทรกแซงขัดขวางหรือขัดแย้งกับกระบวนธรรมฝ่ายสังขตะ (ในแง่นี้จะเห็นว่า นิพพานไม่มีทางเป็นพระเจ้าหรือ God ได้เลย ไม่ว่าบางท่านจะพยายามเพียงใดก็ตามที่จะเทียบให้เป็นอย่างเดียวกัน นอกจากจะยอมปรับความหมายของ God เสียใหม่)[๑]

---

[๑] ว่าที่จริง ทั้งคำว่าพระเจ้า และคำว่า God ต่างก็อยู่ในจำพวกคำที่มีขอบเขตความหมายไม่ลงตัว คำว่าพระเจ้านั้น แต่เดิมเป็นคำที่ชาวพุทธใช้เรียกพระพุทธเจ้า (พระผู้เป็นเจ้าก็เป็นคำเรียกพระภิกษุ) ต่อมาเมื่อชาวคริสต์ใช้คำนั้นเรียกเทพสูงสุดของตนแล้ว ชาวพุทธก็ปล่อยจนลืมความหมายที่ตนเคยใช้เดิม ส่วนคำว่า God ชาวคริสต์ใช้เรียกเทพสูงสุดที่ตนนับถือว่าเป็นผู้สร้างโลก มีลักษณะเป็นตัวบุคคล แต่นักปรัชญาบางคนแปรขยายความหมายของ God ออกไปเป็นสภาวะนามธรรม ซึ่งไม่จำเป็นต้องเกี่ยวกับการสร้างโลก นักปราชญ์คริสต์สมัยใหม่บางท่านก็อธิบายความหมายของ God ใหม่อย่างเป็นนามธรรม ไม่เป็นตัวบุคคล แต่สถาบันศาสนาคริสต์ไม่ยอมรับ (ถ้าไม่ถึงกับถือหรือประณามว่านอกคอก); Hans Küng (ใน *Does God Exist? An Answer for Today, trans.* Edward Quinn. London: Collins, 1980, pp.594-602) เมื่อพยายามเปรียบเทียบ God กับ นิพพาน ก็ตระหนักดีถึงความแตกต่างในแง่ที่นิพพานไม่เกี่ยวกับการสร้างสรรค์บันดาลโลก

เมื่อว่าโดยสามัญวิสัย ย่อมเป็นธรรมดาที่มนุษย์ทั่วไปจะต้องคิดว่ามีตัวตน มีพระผู้สร้างผู้บันดาลโลกและชีวิต เพราะตามที่มองเห็นด้วยสายตา การที่อะไรจะเกิดขึ้นจะเป็นไปอย่างไร ก็ต้องมีผู้สร้างหรือผู้ทำ ส่วนการที่จะมองเห็นเหตุปัจจัยซึ่งเป็นไปอยู่เบื้องหลังภาพของผู้สร้างผู้ทำนั้น เป็นเรื่องลึกซึ้งเห็นได้ยาก ดังนั้น ในสมัยโบราณ แม้แต่ฟ้าร้อง ลมพัด น้ำท่วม แผ่นดินไหว ก็จึงเข้าใจกันไปว่ามีเทวดาประจำอยู่เป็นผู้ทำทั้งนั้น ด้วยเหตุนี้จึงมิใช่เรื่องแปลกที่สมณพราหมณ์ผู้ประเสริฐหรือเจ้าลัทธิชั้นพรหมจะพากันมาติดอยู่ในความคิดเรื่องอัตตาหรืออาตมันและพระผู้สร้างผู้บันดาล ท่านผู้ใดมีปัญญามาก ก็ทำความคิดในเรื่องนี้ให้ละเอียดซับซ้อนกว้างขวางมาก แต่โดยสาระก็พากันมาวนเวียนติดอยู่ที่จุดเดียวกันนี้ การที่พระพุทธเจ้าซึ่งก็น่าจะติดอยู่ในวงความคิดนั้น แล้วขยายบัญญัติให้ละเอียดประณีตยิ่งขึ้นไป แต่กลับทรงค้นพบความเป็นอนัตตา หลุดพ้นจากความยึดถือตัวตน มาทรงแสดงให้เห็นว่ากระบวนธรรมเป็นไปตามเหตุปัจจัยได้อย่างไรโดยไม่ต้องมีผู้สร้างผู้บันดาล และอสังขตธรรมซึ่งเป็นสภาวะแท้จริงสูงสุด มีอยู่ได้ โดยไม่ต้องเป็นอัตตา ไม่ต้องเกี่ยวกับการสร้างสรรค์บันดาลอย่างไร ข้อนี้จึงนับเป็นความก้าวหน้าครั้งยิ่งใหญ่และสำคัญยิ่งแห่งวิวัฒนาการทางปัญญาในประวัติศาสตร์ของมนุษย์ชาติ เป็นการถอนตัวหลุดพ้นจากหลุมดักอันใหญ่โตแสนลึกที่มหาชนพากันมาตกติดอยู่ นักปราชญ์ยิ่งใหญ่ในอดีตก่อนหน้านั้นแม้จะเข้าใจถึงหลักอนิจจตา และทุกขตา แต่ก็มาติดอยู่ในความ

คิดเรื่องอัตตา ความเป็นอนัตตาจึงเป็นภาวะที่เห็นได้ยากมาก พระพุทธเจ้าเมื่อจะทรงอธิบายความเป็นอนัตตา ก็มักต้องทรงแสดงโดยใช้อนิจจลักษณะ และทุกขลักษณะเป็นเครื่องช่วยชี้นำ ข้อที่ว่าอนัตตตาเห็นได้ยากจนต้องใช้อนิจจตาและทุกขตาเป็นเครื่องช่วยอธิบายก็ดี การค้นพบอนัตตาเป็นความก้าวหน้าสำคัญของปัญญา และไม่ปรากฏก่อนหรือนอกพระพุทธศาสนาก็ดี เป็นเรื่องที่พระอรรถกถาจารย์ก็ได้ตระหนักอยู่แล้ว ดังจะยกคำกล่าวของท่านมาแสดงไว้ดังต่อไปนี้[๑]

"แท้จริง พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อจะทรงแสดงอนัตตลักษณ์ ย่อมแสดงด้วยความไม่เที่ยงบ้าง ด้วยความเป็นทุกข์บ้าง ด้วยทั้งความไม่เที่ยงและความเป็นทุกข์บ้าง ในข้อที่ว่านั้น พระองค์ทรงแสดงอนัตตลักษณะด้วยความไม่เที่ยง ในพระสูตรนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคลใดพึงกล่าวว่า จักขุ (ตลอดถึงกายและใจ) เป็นอัตตา, คำกล่าวของผู้นั้นไม่สม (เพราะว่า) จักขุ (ตลอดถึงกายและใจ) ย่อมปรากฏแม้ความเกิด แม้ความเสื่อม, ผู้มีความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปปรากฏนั้น ก็จะต้องลงเนื้อความว่า อัตตาของเราเกิดขึ้นและเสื่อมไป, เพราะฉะนั้น คำที่กล่าวว่า จักขุ (ตลอดถึงกายและใจ) เป็นอัตตานั้น จึงไม่สม. จักขุ (ตลอดถึงกายและใจ) ย่อมเป็นอนัตตา ฉะนี้[๒]

"พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงอนัตตลักษณะ ด้วยความเป็นทุกข์ ในพระสูตรนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย รูปเป็นอนัตตา. ก็ถ้า

---

[๑] วิภงฺค.อ.๖๓-๖๔; และบางส่วนใน ม.อ.๒/๑๕๑-๒; วินย.ฎีกา ๔/๘๒

[๒] ม.อุ.๑๔/๘๑๘/๕๑๒

รูปนี้จักได้เป็นอัตตาแล้วไซร้, รูปนี้ก็ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ (มีความบีบคั้นข้องขัด=ทุกข์) และใคร ๆ ก็พึงได้ (ตามปรารถนา) ในรูปว่า รูปของเราจงเป็นอย่างนี้, รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนี้. แต่เพราะรูปเป็นอนัตตา ฉะนั้น รูปจึงเป็นไปเพื่ออาพาธ (=ทุกข์) และจึงไม่ได้ (ตามปรารถนา) ในรูปว่ารูปของเราจงเป็นอย่างนี้, รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนี้[๑]

"พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงอนัตตลักษณะด้วยทั้งความไม่เที่ยงและความเป็นทุกข์ ในพระสูตรทั้งหลาย เช่นที่ว่า ภิกษุทั้งหลาย รูปไม่เที่ยง, สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์, สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา, สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นพึงเห็นด้วยสัมมาปัญญาตามที่มันเป็นอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา, มิใช่เราเป็นนั่น, นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา[๒]

"เพราะเหตุไร จึงทรงแสดงอย่างนี้? เพราะความไม่เที่ยงและความเป็นทุกข์เป็นสภาพปรากฏ (คือมองเห็นได้ง่าย) จริงทีเดียว เมื่อถ้วยชาม ขัน หรือวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่ง ตกจากมือแตก ชนทั้งหลายย่อมกล่าวว่า 'โอ้ อนิจจัง' อย่างนี้ ความไม่เที่ยง จึงชื่อว่าเป็นของปรากฏ, เมื่อฝีและตุ่มเป็นต้นเกิดขึ้นตามร่างกาย หรือถูกตอถูกหนามเป็นต้น ทิ่มตำ ชนทั้งหลายย่อมกล่าวว่า 'โอย ทุกข์น่ะ' อย่างนี้ ทุกข์จึงชื่อว่าเป็นของปรากฏ ส่วนอนัตตลักษณะ ไม่ปรากฏ คือไม่กระจ่างแจ้งเข้าใจตลอดได้ยาก แสดงได้ยาก บัญญัติได้ยาก

---

[๑] สำ.ข.๑๗/๑๒๗/๘๒

[๒] เช่น สำ.ข.๑๗/๔๒/๒๘

"อนิจจลักษณะ และทุกขลักษณะนั้น พระตถาคตทั้งหลายจะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ก็ย่อมปรากฏ, แต่อนัตตลักษณะ ย่อมไม่ปรากฏ นอกจากพระพุทธเจ้าจะทรงอุบัติขึ้น, จะปรากฏก็แต่ในอุบัติกาลของพระพุทธเจ้าเท่านั้น จริงอยู่ ท่านดาบสและปริพาชกทั้งหลาย ผู้มีฤทธิ์มาก มีอานุภาพมาก ดังเช่นสรภังคศาสดา เป็นต้น ย่อมสามารถกล่าวว่า อนิจจัง ทุกขัง ได้ แต่ไม่สามารถที่จะกล่าวว่า อนัตตา แม้หากว่าท่านสรภังคศาสดาเป็นต้นเหล่านั้นจะพึงสามารถกล่าวว่าอนัตตา แก่บริษัทที่ประชุมกันได้แล้ว, บริษัทที่มาประชุมกันก็คงจะมีการบรรลุมรรคผลได้ แท้จริง การบัญญัติ (ยกขึ้นมาวางให้ดู) อนัตตลักษณะมิใช่วิสัยของใคร ๆ อื่น, หากเป็นวิสัยของพระสัพพัญญูพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น. อนัตตลักษณะนี้เป็นของไม่ปรากฏโดยนัยดังกล่าวฉะนี้"

อัตตา กับ มานะ

ปัจจุบันนี้ ได้มีความสับสนเกิดขึ้นบ้างในการใช้คำศัพท์ที่มีความหมายเกี่ยวกับตัวตน ซึ่งเห็นว่าควรจะนำมาชี้แจงเป็นเรื่องเบ็ดเตล็ดแทรกไว้ ณ ที่นี้ด้วย คำที่เป็นปัญหาในกรณีนี้ คือ อัตตา กับ มานะ

อัตตา เป็นคำบาลี รูปสันสกฤตเป็น อาตมัน แปลว่า ตน ตัว หรือตัวตน พุทธธรรมสอนว่าตัวตนหรืออัตตานี้ ไม่มีอยู่จริง แต่เป็นสิ่งที่สมมติขึ้นเพื่อสะดวกในการสื่อสาร เพื่อความหมายรู้ร่วมกันของมนุษย์ในความเป็นอยู่ประจำวัน กำหนดตามชื่อ

ที่บัญญัติขึ้นหรือตั้งขึ้นสำหรับเรียกหน่วยรวมหรือภาพรวมหนึ่ง ๆ อัตตานี้จะเกิดเป็นปัญหาขึ้น ก็ต่อเมื่อคนหลงผิดเกิดความยึดถือขึ้นมา ว่ามีตัวตนจริง ๆ หรือเป็นตัวตนจริง ๆ เรียกว่ารู้ไม่เท่าทันความเป็นจริง หรือหลงสมมติ ในการแก้ปัญหาเกี่ยวกับอัตตานี้ พึงทราบว่า อัตตาไม่ใช่เป็นกิเลส มิใช่สิ่งที่จะต้องละ เพราะอัตตาไม่มีอยู่จริง จึงไม่มีอัตตาที่ใครจะละได้ อัตตามีอยู่แต่เพียงในความยึดถือ สิ่งที่จะต้องทำก็มีเพียงการรู้เท่าทันตามเป็นจริงว่า ไม่มีอัตตา หรือไม่เป็นอัตตา อย่างที่เรียกว่า รู้ทันสมมติเท่านั้น พูดอีกนัยหนึ่งว่า ละความยึดถือในอัตตา ละความยึดถือว่าเป็นอัตตา หรือถอนความหลงผิดในภาพของอัตตา หรือในบัญญัติแห่งอัตตาเสียเท่านั้น เรื่องอัตตาและการปฏิบัติต่ออัตตาในความหมายที่ใช้ทั่วไปมีเพียงเท่านี้

อย่างไรก็ดี ในสุตตนิบาตที่ได้ยกมาอ้างในข้อก่อน ท่านใช้คำว่า อัตตา คู่กับ นิรัตตา (หรือ อัตตัง คู่กับ นิรัตตัง) และได้ขยายความหมายของอัตตาในกรณีนี้ออกไปว่าหมายถึง การยึดถือในอัตตา หรือการยึดถือว่ามีอัตตา และอีกนัยหนึ่งว่า สิ่งที่ยึดถือไว้ คู่กับนิรัตตาซึ่งหมายถึง การยึดถือว่าไม่มีอัตตา หรือการถือว่าอัตตาขาดสูญไป และอีกนัยหนึ่งว่า สิ่งที่จะต้องปล่อยละ ความหมายของอัตตาในกรณีนี้ เป็นความหมายแบบขยายตัวเกินศัพท์ คือ มุ่งเน้นที่ *ทิฏฐิ* อันได้แก่ความเชื่อถือหรือความยึดถือในอัตตา ที่เรียกว่าอัตตทิฏฐิ หรือ อัตตานุทิฏฐิ ซึ่งก็คือความเชื่อว่ามีตัวตนที่เป็นแก่นเป็นแกนถาวร ที่เรียกว่า สัสสตทิฏฐิ ดังนั้น ในคัมภีร์มหานิทเทสและจูฬนิทเทส ที่อธิบาย

สุตตนิบาตตอนที่อ้างนั้น จึงไขความคำ "อัตตา" หรือ "อัตตัง" ว่าได้แก่ อัตตทิฏฐิ หรือ สัสสตทิฏฐิ ในเมื่ออัตตาในกรณีนี้หมายถึงตัวทิฏฐิ ซึ่งเป็นกิเลส (คือ ทิฏฐิต่ออัตตา หรือทิฏฐิว่ามีอัตตา) จึงเป็นสิ่งที่ต้องละ ฉะนั้น ในสุตตนิบาตนั้น จึงมีข้อความบาลี กล่าวถึงการละอัตตาว่า "ผู้ละอัตตา (อตฺตญฺชโห)"[๑] บ้าง "ละอัตตา (คืออัตตทิฏฐิ หรือสัสสตทิฏฐิ) ได้แล้ว (อตฺตํ ปหาย)"[๒] บ้าง

ยังมีการถือเกี่ยวกับตัวตนอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งแตกต่างจากการถืออย่างทิฏฐิ กล่าวคือ ทิฏฐินั้นเป็นการถือว่ามีตัวตนหรือเป็นตัวตน เห็นสิ่งนั้นสิ่งนี้เป็นตัวตน เห็นว่าตัวตนเป็นของถาวร เป็นต้น ส่วนการถือเกี่ยวกับตัวตนอีกอย่างหนึ่งนั้น เป็นการถือสำคัญ หมายความว่า ถือเทียบเคียงระหว่างตัวเองกับตัวอื่น ถือเอาไว้วัดไว้แข่งกัน ถือสูงต่ำ ถือตัวตนในลักษณะที่จะเอาตัวตนนั้นไปเป็นนั่นเป็นนี่ เช่นว่า ฉันเป็นนี่ ฉันแค่นี้ ฉันสูงกว่า ฉันต่ำกว่า เราด้อยกว่า เราเท่ากับเขา เป็นต้น การถืออย่างนี้มีชื่อเฉพาะเรียกว่า *มานะ*[๓] แปลว่า ความถือตัว ความทะนงตน ความสำคัญตนว่าสูง ต่ำ เด่น ด้อย เท่าเทียม เทียบเขาเทียบเรา ตลอดจนความรู้สึกภูมิ ๆ พอง ๆ ถือตัวอยู่ภายใน มานะนี้เป็นกิเลส

---

๑ ขุ.สุ.๒๕/๔๑๑/๔๘๙ (ดูประกอบ ขุ.ม.๒๙/๑๒๒/๑๐๗)

๒ ขุ.ส.๒๕/๔๑๒/๔๙๑ (ดูประกอบ ขุ.ม.๒๙/๑๖๔/๑๒๙)

๓ ในที่นี้ จะไม่พูดถึงความหมายของมานะอย่างที่เข้าใจกันในภาษาไทยปัจจุบัน ซึ่งเคลื่อนคลาดไปห่างไกล กลายเป็นความเพียรพยายาม เหตุที่จะไม่พูดถึงก็เพราะจะล้ำเลยเข้าไปในแดนของเรื่องภาษามากเกินไป

อย่างหนึ่ง เช่นเดียวกับทิฏฐิ จึงเป็นสิ่งที่ต้องละหรือต้องกำจัดเสีย ในปัจจุบันได้เริ่มมีความนิยมขึ้นบ้างในบางท่านหรือบางหมู่ที่จะใช้ "อัตตา" ในความหมายของมานะอย่างนี้ เช่นว่าคนนั้นมีอัตตามาก อัตตาเขาใหญ่ อย่าเอาอัตตามาว่ากัน อย่าให้อัตตาแรงนัก ดังนี้เป็นต้น พึงตระหนักว่าการใช้อัตตาอย่างนี้เป็นเพียงความนิยมเท่านั้น แต่ไม่ถูกต้อง คำที่ถูกต้องสำหรับกรณีนี้คือ "มานะ" ซึ่งเป็นกิเลสตัวการที่ทำให้ไม่ฟังกัน ไม่ลงกัน ไม่ยอมกัน ทำให้แข่งให้อวดกัน ตลอดจนกดข่มกัน นอกจากนี้พึงสังเกตว่า แม้แต่การถือตัวว่าเท่ากับเขาก็เป็นมานะ เป็นกิเลสเช่นเดียวกับการถือว่าสูงกว่าเขา เหนือกว่าเขา หรือต่ำกว่าเขา ด้อยกว่าเขา เพราะตราบใดที่ยังเป็นการถือ ตราบนั้นก็ยังเป็นการกำเริบ การจำกัดตัว และการกดบีบหรือเบ่งพองของจิต ซึ่งอาจจะไม่ตรงเท่ากับความเป็นจริง หรือเอาความจริงมาเป็นฐานก่อความกำเริบกดบีบเบ่งพองจิต จึงยังเป็นภาวะไม่อิสระไม่ปลอดโปร่งผ่องใส การที่จะไม่ให้เป็นมานะ ไม่ให้เป็นกิเลส ก็คือการที่รู้ตามเป็นจริง ไม่ว่าจะรู้ว่าสูง ต่ำ หรือเท่าเทียมก็ตาม ถ้าเป็นการเข้าถึงความรู้และเป็นเพียงแค่รู้ ก็ไม่เป็นมานะ ไม่เป็นกิเลส.

สรุปความอีกครั้งหนึ่งว่า อัตตา อนัตตา เป็นเรื่องของสภาพความเป็นจริงที่จะต้องรู้เข้าใจด้วยปัญญา หน้าที่ของเรามีเพียงแค่รู้เข้าใจให้ถูกต้องตามความเป็นจริงว่า สิ่งทั้งหลายเป็นอนัตตา ไม่เป็นอัตตา ก็จบเท่านั้น ส่วนมานะเป็นอาการของจิตที่จะต้องแก้ไขไถ่ถอน หน้าที่ของเราคือ พยายามเลิก

ละกำจัดมันเสีย แต่ทั้งสองอย่างนี้ก็สัมพันธ์กัน มาบรรจบกันในขั้นสุดท้าย กล่าวคือ การรู้เข้าใจอนัตตา ทำให้ละมานะได้ เมื่อรู้เข้าใจว่าไม่มีอัตตา เลิกยึดถือว่าเป็นอัตตาแล้วก็หมดมานะ หมายความว่า เมื่อรู้เข้าใจว่าสิ่งทั้งหลายไม่เป็นตัวตน มองเห็นความไม่เป็นตัวตน (เห็นอนัตตา) แล้ว ก็หมดความถือตัวถือตน ไม่ทะนงตน ไม่ลำพองตน เลิกสำคัญตนว่าสูงต่ำยิ่งใหญ่ เป็นต้น (หมดมานะ) เหมือนอย่างพุทธพจน์ที่ว่า

"ผู้หมายรู้ในสิ่งทั้งหลายว่าเป็นอนัตตา จะลุถึงภาวะที่ถอนเสียได้ ซึ่งอัสมิมานะ (ความถือพองว่าเป็นตัวกู) เป็นนิพพานในปัจจุบันนี้แหละ"[๑]

---

[๑] องฺ.นวก.๒๓/๒๐๕/๓๖๕; ๒๐๗/๓๗๑; ขุ.อุ.๒๕/๘๙/๑๒๘

คุณค่าทางจริยธรรม

ในด้านคุณค่าทางจริยธรรม คำสอนต่าง ๆ มักอ้างอิงถึงอนิจจตา คือความไม่เที่ยง มากกว่าลักษณะอื่นอีกสองอย่าง ทั้งนี้เพราะความไม่เที่ยง เป็นภาวะที่ปรากฏชัด มองเห็นง่าย ส่วนทุกขตาเป็นภาวะที่มองเห็นยากปานกลาง จัดเป็นลำดับที่สอง และอนัตตตา เป็นภาวะที่ประณีต มองเห็นได้ยากที่สุด จัดเป็นลำดับสุดท้าย อีกประการหนึ่ง ท่านกล่าวถึงอนิจจตาที่มองเห็นได้ง่าย เพื่อเป็นพื้นฐานเบื้องต้นที่จะนำเข้าสู่ความเข้าใจในทุกขตาและอนัตตตาต่อไป

พุทธพจน์สองแห่งต่อไปนี้ อาจถือได้ว่าเป็นตัวแทนที่ชี้ถึงคุณค่าทางจริยธรรม ๒ ประการ ของไตรลักษณ์ คือ

๑. "สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ มีความเกิดขึ้นและเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป, ความสงบวางแห่งสังขารเหล่านั้น เป็นสุข"[๑]

---

[๑] ที.ม.๑๐/๑๘๖/๒๒๘; สํ.นิ.๑๖/๔๖๑/๒๒๘; ท่านผู้อื่นกล่าวใน ที.ม. ๑๐/๑๔๗/๑๘๑; สํ.ส.๑๕/๒๕/๘;๖๒๓/๒๓๒; ขุ.อป.๓๓/๑๗/๓๕

๒. "สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา, เธอทั้งหลายจงยังความไม่ประมาทให้ถึงพร้อม (หรือจงบำเพ็ญกิจให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท)"[๑]

พุทธพจน์ข้อที่ ๑ ชี้ถึงคุณค่าในด้านการวางใจต่อสังขาร คือโลกและชีวิต ให้รู้เท่าทันว่า สิ่งทั้งหลาย ซึ่งเป็นสภาพปรุงแต่ง ล้วนไม่เที่ยงแท้ยั่งยืน ต้องเปลี่ยนแปลงแปรปรวนไป ไม่อาจคงสภาพเดิมอยู่ได้ มิใช่ตัวตนที่จะบังคับบัญชาให้เป็นไปได้ตามความปรารถนา มันเป็นไปตามเหตุปัจจัย และเป็นธรรมดาของมันอย่างนั้นเอง เมื่อรู้เช่นนี้แล้ว ก็จะมีท่าทีของจิตใจที่ถูกต้อง ไม่ยึดติดถือมั่นในสิ่งทั้งหลาย แม้สิ่งทั้งหลายที่พบเห็นเกี่ยวข้องจะแปรปรวนเสื่อมสลายพลัดพรากสูญหายไป จิตใจก็ไม่ถูกครอบงำย่ำยีบีบคั้น ยังคงปลอดโปร่ง ผ่องใส เบิกบานอยู่ได้ด้วยปัญญาที่รู้เท่าทันธรรมดา คุณค่าข้อนี้เน้นความหลุดพ้นเป็นอิสระของจิตใจ เป็นระดับโลกุตตระ เรียกง่าย ๆ ว่า *คุณค่าด้านการทำจิต*

พุทธพจน์ข้อที่ ๒ ชี้ถึงคุณค่าในด้านการปฏิบัติกิจหน้าที่เพื่อความมีชีวิตที่เรียกว่าเป็นอยู่หรือดำเนินไปอย่างถูกต้องดีงามในโลก อันเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขทั้งแก่ตนเองและบุคคลอื่น และเพื่อให้เข้าถึงบรมธรรมที่เป็นจุดหมายสูงสุดของชีวิต โดยให้รู้ตามความเป็นจริงว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงทั้งชีวิตและโลกล้วน

---

[๑] พุทธพจน์นี้เป็นปัจฉิมวาจาของพระพุทธเจ้า ถือกันว่ามีความสำคัญอย่างมาก มาใน ที.ม.๑๐/๑๐๗/๑๔๑; ๑๔๓/๑๘๐; ส.ส.๑๕/๖๒๐/๒๓๑; พระเวตะ และพระสารีบุตร กล่าวคล้ายกันนี้ใน ขุ.เถร.๒๖/๓๘๒/๓๖๓; ๓๙๖/๔๐๕

เกิดจากองค์ประกอบทั้งหลายประมวลกันขึ้น ดำรงอยู่ได้ชั่วคราว ไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน มีความบีบคั้น กดอัดขัดแย้งแฝงอยู่ทั้งภายนอกและภายใน จะต้องทรุดโทรมแตกสลายเปลี่ยนแปลงกลายรูปไป ไม่อยู่ในอำนาจของความปรารถนา ขึ้นต่อเหตุปัจจัยและเป็นไปตามเหตุปัจจัย กระบวนการแห่งความเปลี่ยนแปลงตามเหตุปัจจัยนี้ ดำเนินไปตลอดทุกขณะ ไม่รอเวลา ไม่คอยความปรารถนา ไม่ฟังเสียงเรียกร้องวิงวอนของใคร เฉพาะอย่างยิ่ง ชีวิตนี้สั้นนัก และไม่แน่นอน จะวางใจมิได้เลย เมื่อรู้เช่นนี้แล้ว ก็จะได้กระตือรือร้นเร้าเตือน กระตุ้นตนเองให้เร่งรัดขวนขวายทำสิ่งที่ควรทำ และเว้นสิ่งที่ควรเว้น ไม่ละเลย ไม่รอช้า ไม่ปล่อยเวลาและโอกาสให้สูญเสียไปเปล่า เอาใจใส่แก้ไขสิ่งเสียหายที่ได้เกิดขึ้น ระมัดระวังป้องกันหนทางที่จะเกิดความเสื่อมทรุดเสียหายต่อไป และสร้างสรรค์สิ่งดีงามความเจริญก้าวหน้า โดยไตร่ตรองพิจารณาและดำเนินการด้วยปัญญาอันรู้ที่จะจัดการตามเหตุปัจจัย ทำให้เกิดผลสำเร็จด้วยดีทั้งในแง่กิจที่ทำและจิตใจของตน คุณค่าข้อนี้เน้นด้านความไม่ประมาทเร่งรัดทำกิจ เป็นระดับโลกิยะ เรียกง่าย ๆ ว่า *คุณค่าด้านการทำกิจ*

คุณค่าข้อที่ ๒ นี้ จะต้องใช้กับเรื่องของชีวิตและกิจต่อโลกทุกขั้นทุกระดับ ตั้งแต่เรื่องเล็กน้อยส่วนตัว จนถึงความเรียบร้อยดีงามของสังคมส่วนรวม ตั้งแต่ประโยชน์ขั้นต้นจนถึงประโยชน์สูงสุด ตั้งแต่การประกอบการงานอาชีพแสวงหาทุนทรัพย์ของคฤหัสถ์ จนถึงการบำเพ็ญเพียรแสวงหาโพธิญาณของ

พระพุทธเจ้า ดังจะเห็นพุทธพจน์ต่อไปนี้เป็นเครื่องชี้คุณค่า

ชุดที่ ๑ : "ภิกษุทั้งหลาย เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ตน (อัตตัตถะ) ก็ควรทีเดียวที่จะยังประโยชน์นั้นให้ถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาท, เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ผู้อื่น (ปรัตถะ) ก็ควรทีเดียวที่จะยังประโยชน์นั้นให้ถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาท, เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ทั้งสองฝ่าย (อุภยัตถะ) ก็ควรทีเดียวที่จะยังประโยชน์นั้นให้ถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาท"[๑]

ชุดที่ ๒ : "มหาบพิตร ธรรมเอกอันเดียวที่ยึดเอาประโยชน์ (อัตถะ) ให้ได้ทั้งสองอย่างคือ ทั้งประโยชน์บัดนี้ (หรือประโยชน์สามัญที่ตาเห็น=ทิฏฐธัมมิกัตถะ) และประโยชน์เบื้องหน้า (หรือประโยชน์ที่ลึกล้ำยิ่งขึ้นไป=สัมปรายิกัตถะ) นั้น มีอยู่ ฯลฯ นั่นคือ ความไม่ประมาท (อัปปมาทะ) ฯลฯ ผู้ไม่ประมาทเป็นบัณฑิต ย่อมยึดเอาได้ซึ่งประโยชน์ทั้งสองอย่าง คือทั้งประโยชน์บัดนี้ และประโยชน์เบื้องหน้า, จะเรียกว่าธีรชน (หรือ) บัณฑิต ก็เพราะบรรลุประโยชน์ (ทั้งสองนี้)"[๒]

ชุดที่ ๓: ๑."ภิกษุทั้งหลาย ในเรื่องนี้ ผู้มีศีล ถึงพร้อมแล้วด้วยศีล อาศัยความไม่ประมาทเป็นเหตุ ย่อมประสบกองโภคะอันใหญ่"[๓]

---

[๑] สำนิ.๑๖/๖๗/๓๕; องฺ.สตฺตก.๒๓/๖๙/๑๓๗

[๒] สำส.๑๕/๓๗๘-๓๘๐/๑๒๖-๗; และดู สำส.๑๕/๓๘๕/๑๓๐; องฺ.ปญฺจก.๒๒/๔๓/๕๓; ขุ.อิติ.๒๕/๒๐๑/๒๔๒

[๓] องฺ.ปญฺจก.๒๒/๒๑๓/๒๘๑; และดู ที.ม.๑๐/๘๐/๑๐๒; ที.ปา.๑๑/๒๙๑/๒๔๘; ขุ.อุ.๒๕/๑๗๐/๒๑๗; นอกนี้ พึงดูข้อความท่อนต้นที่ไม่ได้คัดมา ณ ที่มาข้อก่อนด้วย

๒. "ภิกษุทั้งหลาย โพธิ (ความตรัสรู้) อันเรานั้นได้บรรลุด้วยความไม่ประมาท, แม้นหากพวกเธอจะพึงเพียรพยายามอย่างไม่ระย่อท้อถอย ฯลฯ ไม่นานเลย แม้พวกเธอก็จะประจักษ์แจ้งจุดหมายของชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) เข้าถึงได้ด้วยปัญญาอันยิ่งเองในชาตินี้ทีเดียว"[๑]

คุณค่าสองข้อนี้ สัมพันธ์กันและเสริมกัน เมื่อปฏิบัติให้ได้คุณค่าครบทั้งสองอย่าง จึงจะได้รับประโยชน์บริบูรณ์ และคุณค่าทั้งสองนี้ยังมีรายละเอียดที่พึงทราบเพิ่มเติมอีก จึงจะได้บรรยายต่อไป

๑. *คุณค่าด้านการทำจิต หรือคุณค่าเพื่อความหลุดพ้นเป็นอิสระ*

คุณค่าด้านนี้ พร้อมทั้งหลักปฏิบัติเพื่อเข้าถึงคุณค่านั้น เป็นเรื่องเกี่ยวด้วยจุดหมายสูงสุดของพุทธธรรม ซึ่งเป็นเรื่องใหญ่ สำคัญ เป็นส่วนคลุมยอดของระบบทั้งหมดของพระพุทธศาสนา มีขอบเขตกว้างขวาง อีกทั้งมีรายละเอียดในการปฏิบัติที่พึงทำความเข้าใจโดยเฉพาะ คัมภีร์ทั้งหลายจึงกล่าวถึงบ่อยและมาก บางคัมภีร์ก็นำมาประมวลแสดงเป็นขั้นตอนตามลำดับโดยตลอด ดังเช่นคัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นต้น แม้ในหนังสือนี้เองก็ได้บรรยายไว้ทั่ว ๆ ไปแล้ว จึงจะไม่นำมากล่าวรวมไว้ในที่นี้ แต่จะพูดไว้พอเป็นแนวสำหรับความเข้าใจอย่างกว้าง ๆ

ตามปกติ ผู้เจริญปัญญาด้วยการพิจารณาไตรลักษณ์

---

[๑] องฺ.ทุก.๒๐/๒๕๑/๖๕

จะพัฒนาความเข้าใจต่อโลกและชีวิตให้เข้มคมชัดเจนยิ่งขึ้น พร้อมกับมีความเปลี่ยนแปลงทางด้านสภาพจิตเป็นขั้นตอนสำคัญ ๒ ขั้นตอนคือ

ขั้นตอนที่ ๑ เมื่อเกิดความรู้เท่าทันสังขาร มองเห็นความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความไม่เป็นตัวตนชัดเจนขึ้นในระดับปานกลาง จะมีความรู้สึกทำนองเป็นปฏิกิริยาเกิดขึ้น คือรู้สึกในทางตรงกันข้ามกับความรู้สึกที่เคยมีมาแต่เดิม ก่อนนั้นเคยยึดติดหลงใหลในรูปรสกลิ่นเสียงเป็นต้น มัวเมาเพลิดเพลินอยู่กับสิ่งเหล่านั้น คราวนี้พอมองเห็นไตรลักษณ์เข้าแล้ว ความรู้สึกเปลี่ยนไป กลายเป็นรู้สึกเบื่อหน่าย รังเกียจ อยากจะหนีไปเสียให้พ้น บางทีถึงกับรู้สึกเกลียดกลัว หรือขยะแขยง นับว่าเป็นขั้นที่ความรู้สึกแรงกว่าความรู้ (เรียกอย่างภาษาไทยว่า อารมณ์เหนือปัญญา) แม้ว่าจะเป็นขั้นตอนที่ปัญญายังไม่สมบูรณ์ และความรู้สึกยังเอนเอียง แต่ก็เป็นขั้นตอนที่สำคัญหรือบางทีถึงกับจำเป็น ในการที่จะถอนตนให้หลุดออกไปได้จากความหลงใหลยึดติดซึ่งเป็นภาวะที่มีพลังแรงมาก เพื่อจะสามารถก้าวต่อไปสู่ภาวะที่สมบูรณ์ในขั้นตอนที่ ๒ ต่อไป ในทางตรงข้าม ถ้าหยุดอยู่เพียงขั้นนี้ ผลเสียจากความรู้สึกที่เอนเอียงก็จะเกิดขึ้นได้

ขั้นตอนที่ ๒ เมื่อความรู้เท่าทันนั้นพัฒนาต่อไปจนกลายเป็นความรู้เห็นตามความเป็นจริง ปัญญาเจริญเข้าสู่ภาวะสมบูรณ์ เรียกว่ารู้เท่าทันธรรมดาอย่างแท้จริง ความรู้สึก

เบื่อหน่ายรังเกียจและอยากจะหนีให้พ้นไปเสียนั้น ก็จะหายไป กลับรู้สึกเป็นกลาง ทั้งไม่หลงใหล ทั้งไม่หน่ายแสยง ไม่ติดใจ แต่ก็ไม่รังเกียจ ไม่พัวพัน แต่ก็ไม่เหม็นเบื่อ มีแต่ความรู้ชัดตามที่มันเป็น และความรู้สึกโปร่งโล่งเป็นอิสระ พร้อมด้วยท่าทีของการที่จะปฏิบัติต่อสิ่งนั้น ๆ ไปตามความสมควรแก่เหตุผลและตามเหตุปัจจัย พัฒนาการทางจิตปัญญาขั้นนี้ในระบบการปฏิบัติของวิปัสสนา ท่านเรียกว่า สังขารุเปกขาญาณ (ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร) เป็นขั้นตอนที่สำคัญและจำเป็นในการที่จะเข้าถึงความรู้ประจักษ์แจ้งสัจจะและความเป็นอิสระของจิตโดยสมบูรณ์

คุณค่าด้านความเป็นอิสระหลุดพ้นของจิตนี้ โดยเฉพาะในระดับที่พัฒนาสมบูรณ์แล้ว (ถึงขั้นตอนที่ ๒) จะมีลักษณะและผลข้างเคียงที่สำคัญ ๒ ประการคือ

๑) **ความปลอดทุกข์** คือ เป็นอิสระหลุดพ้นจากความรู้สึกบีบคั้นที่เกิดจากความยึดติดถือมั่นต่าง ๆ มีความสุขที่ไม่อิงอาศัยอามิส หรือไม่ขึ้นต่อสิ่งล่อ ปลอดโปร่ง ผ่องใส สดชื่น เบิกบานไร้กังวล ไม่หวั่นไหว ไม่เศร้าโศก ไม่เหี่ยวแห้งไปตามความผันผวนปรวนแปรขึ้น ๆ ลง ๆ ที่เรียกว่าโลกธรรม ไม่ถูกกระทบกระแทกเนื่องจากความสูญเสียเสื่อมสลายพลัดพรากเป็นต้น ลักษณะข้อนี้มีผลครอบคลุมไปถึงจริยธรรมด้วย ในแง่ที่จะไม่ก่อปัญหาเนื่องจากการระบายทุกข์ของตนแก่ผู้อื่นหรือแก่สังคม ซึ่งเป็นสาเหตุสำคัญอย่างหนึ่งของปัญหาทางจริยธรรมโดยทั่วไป และในแง่ที่มีจิตใจซึ่งมีสภาพซึ่งง่ายต่อการเกิดขึ้น

ของคุณธรรม โดยเฉพาะความเมตตากรุณา ความมีไมตรีจิตมิตรภาพ ซึ่งเป็นสิ่งที่เกื้อกูลแก่จริยธรรมเป็นอันมาก

๒) **ความปลอดกิเลส** คือ เป็นอิสระหลุดพ้นจากอำนาจบีบคั้นครอบงำและบงการของกิเลสทั้งหลาย เช่น ความโลภ ความโกรธ ความติดใคร่ ชอบชัง ความหลง ความริษยา และความถือตัวถืออำนาจ เป็นต้น โปร่งโล่ง เป็นอิสระ สงบ และบริสุทธิ์ ลักษณะข้อนี้มีผลโดยตรงต่อจริยธรรม ทั้งด้านภายในที่จะคิดการ หรือใช้ปัญญาอย่างบริสุทธิ์เป็นอิสระ ไม่เอนเอียงไปด้วยชอบชังรังเกียจและความปรารถนาผลประโยชน์ส่วนตัว เป็นต้น และด้านภายนอก ที่จะไม่ทำความผิดความชั่วต่าง ๆ ตามอำนาจบังคับบัญชาของกิเลสทุกอย่าง ตลอดจนสามารถทำการต่าง ๆ ที่ดีงามตามเหตุผลได้อย่างจริงจังเต็มที่ เพราะไม่มีกิเลสเช่นความเกียจคร้าน ความห่วงผลประโยชน์เป็นต้นมาคอยยึดถ่วงหรือดึงให้พะวักพะวน

อย่างไรก็ดี คุณค่าข้อที่ ๑ นี้ ในขั้นที่อยู่ระหว่างกำลังพัฒนา ยังไม่สมบูรณ์สิ้นเชิง ถ้ามีแต่ลำพังอย่างเดียว ก็มีช่องทางเสียคือ อาจก่อให้เกิดโทษได้ ตามหลักที่ว่า กุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศลได้[๑] กล่าวคือ เมื่อทำจิตได้แล้ว ใจสบายมีความสุขแล้ว ก็ติดใจเพลิดเพลินอยู่กับความสุขทางจิตใจเสีย หรือพอใจในผลสำเร็จทางจิตนั้น แล้วหยุดความเพียรพยายามเสีย หรือปล่อย

---

๑ กุสโล ธมฺโม อกุสลสฺส ธมฺมสฺส อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย (อภิ.ป.๔๐/๔๘๘/๑๕๕); อธิปติปจฺจเยน (๔๐/๔๙๘/๑๖๐); อุปนิสฺสยปจฺจเยน ๔๐/๕๔๕/๑๗๖)

ปละละเลยไม่เร่งทำกิจที่ควรทำ ไม่จัดการแก้ไขปัญหาภายนอกที่ค้างคาอยู่ เรียกว่าตกอยู่ในความประมาท ดังตัวอย่างในพุทธพจน์ที่ว่า

"นันทิยะ อย่างไรอริยสาวกจะชื่อว่าเป็นผู้อยู่ด้วยความประมาท? อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหว ในพระพุทธเจ้า...ในพระธรรม...ในพระสงฆ์... ประกอบด้วยศีลทั้งหลาย ที่พระอริยะยอมรับ... อริยสาวกนั้นพอใจ (หรืออิ่มพอ=สันโดษ) ด้วยความเลื่อมใส...ด้วยศีลทั้งหลายที่พระอริยะยอมรับเหล่านั้น ย่อมไม่พยายามให้ยิ่งขึ้นไป ฯลฯ อย่างนี้แล นันทิยะ อริยสาวกชื่อว่าเป็นอยู่ด้วยความประมาท"[๑]

ทางออกที่จะป้องกันไม่ให้เกิดผลเสียที่กล่าวถึงนี้ ก็คือจะต้องปฏิบัติตามหลักการที่จะให้เกิดคุณค่าข้อที่ ๒ ควบคู่กันไปด้วย

๒. *คุณค่าด้านการทำกิจ หรือคุณค่าเพื่อความไม่ประมาท*

ในด้านการทำกิจ คือ ปฏิบัติหน้าที่การงานหรือทำสิ่งที่ควรทำนั้น เป็นธรรมดาที่ว่า ปุถุชนทั้งหลายมักมีความโน้มเอียงดังต่อไปนี้

ก) เมื่อถูกทุกข์บีบคั้นเข้าแล้ว มีภัยมาถึงตัว เกิดความจำเป็นขึ้นเฉพาะหน้า จึงหันมาเอาใจใส่ปัญหา หรือกิจที่จะต้องทำ แล้วดิ้นรนหรือบางทีถึงกับตะลีตะลานที่จะพยายาม

---

[๑] สำ.ม.๑๙/๑๖๐๑/๕๐๐

แก้ไขปัญหาหรือทำการนั้น ๆ ซึ่งบางคราวก็แก้ไขหรือทำได้สำเร็จ แต่บางทีก็ไม่ทันการ ต้องประสบความสูญเสียหรือถึงกับพินาศย่อยยับ แม้ถึงจะแก้ไขหรือทำได้สำเร็จ ก็ต้องเดือดร้อนกระวนกระวายมาก และยากที่จะสำเร็จอย่างเรียบร้อยด้วยดี อาจเป็นอย่างที่เรียกว่า สำเร็จอย่างยับเยิน

ข) ยามปกติอยู่สบาย หรือแก้ไขปัญหาลุล่วงไปได้ ทำกิจเฉพาะหน้าเสร็จไปทีหนึ่งแล้ว ก็นอนกายนอนใจ เฝ้าแสวงหาแส่เสพแต่ความสุขสำราญ หลงใหลมัวเมาในความปรนเปรอบำรุงบำเรอ หรือไม่ก็เพลิดเพลินติดในความปกติสุขอยู่สบายไปชั่ววัน ๆ ไม่คิดคำนึงที่จะป้องกันความเสื่อมและภัยที่อาจมาถึงในวันข้างหน้า มีกิจที่ควรทำ ถ้ายังไม่จวนตัว ก็ผัดเพี้ยนรอเวลาไว้ก่อน

พอทุกข์บีบคั้น ภัยถึงตัว จำเป็นเข้า ก็ตะลีตะลานแก้ไข พอผ่านพ้นไปได้ ก็ลงนอนเสพสุขต่อไปอีก ปฏิบัติวนเวียนอยู่ในวงจรเช่นนี้ จนกว่าจะถึงวันหนึ่งที่ไม่อาจแก้ไขได้ทันการ หรือแก้ไขสำเร็จอย่างยับเยินเกินกว่าจะดำรงอยู่ต่อไปได้ ก็เป็นอันจบสิ้น

สภาพความเป็นอยู่ หรือการดำเนินชีวิตอย่างที่กล่าวมานี้ เรียกว่าความประมาท ซึ่งแปลง่าย ๆ ว่าความละเลย หลงเพลินปล่อยตัว ทอดทิ้งกิจ ไม่ใส่ใจ ไม่เห็นสำคัญ ไม่กระตือรือร้นขวนขวาย เรื่อยเปื่อย เฉื่อยชา มักพ่วงมาด้วยความเกียจคร้านขาดความเพียรพยายาม

ความเป็นอยู่ หรือการดำเนินชีวิตที่ตรงข้ามกับที่กล่าว

มานั้น เรียกว่า *ความไม่ประมาท* หรือ *อัปปมาท* แปลง่าย ๆ ว่า ความเป็นอยู่อย่างพากเพียร โดยมีสติเป็นเครื่องเร้าเตือนและควบคุม คือสำนึกอยู่เสมอถึงสิ่งที่จะต้องเว้นและสิ่งที่จะต้องทำ ใส่ใจที่จะเว้นและจะทำให้สำเร็จ มองเห็นความสำคัญของกาลเวลา กิจกรรม และเรื่องราวทุกอย่าง แม้ที่เล็กน้อย ไม่ยอมถลำพลาดไปในทางเสื่อมเสีย และไม่ทอดทิ้งโอกาสสำหรับความดีงาม ความเจริญ เร่งรุดก้าวหน้าไปในทางที่ดำเนินสู่จุดหมาย หรือในทางแห่งความดีงามไม่หยุดยั้ง และคิดเตรียมการโดยรอบคอบ กล่าวได้ว่า ลักษณะสำคัญของอัปปมาท หรือความไม่ประมาทนี้มี ๓ อย่างคือ

๑) เห็นคุณค่าและความสำคัญของเวลาที่ผ่านไปทุก ๆ ขณะ ไม่ปล่อยกาละและโอกาสให้ผ่านไปเสียเปล่า ใช้เวลาอย่างมีคุณค่า ให้คุ้มค่าและเกิดประโยชน์อย่างคุ้มควร

๒) ไม่หลงระเริง ไม่มัวเมา ระมัดระวังควบคุมตนอยู่เสมอ ที่จะไม่ให้เผลอพลาดลงไปในทางผิด ไม่ปล่อยตัวให้ถลำลงไปในทางที่เสื่อมเสีย หรือที่จะทำกรรมชั่ว

๓) เร่งสร้างสรรค์ความดีงามและประโยชน์สุข กระตือรือร้นขวนขวายในการทำกิจหน้าที่ ไม่ละเลยแต่ขะมักเขม้นในการพัฒนาจิตปัญญา และทำการอย่างรอบคอบ (ข้อนี้เรียกว่า ความไม่ประมาทในกุศลธรรมทั้งหลาย)

ความรู้ในไตรลักษณ์ เป็นตัวเร่งโดยตรงสำหรับความไม่ประมาท เพราะเมื่อรู้ว่าสิ่งทั้งหลายไม่เที่ยงแท้แน่นอน ไม่คงที่ เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ไม่คงตัว จะต้องแตกสลายกลับ

กลายไป ไม่รอเวลาและไม่ฟังใคร เป็นไปตามเหตุปัจจัย เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็จำเป็นอยู่เองว่า วิธีปฏิบัติที่ถูกต้องย่อมมีอยู่อย่างเดียวคือ พึงเร่งรัดทำการตามเหตุปัจจัย หมายความว่า จะต้องเร่งขวนขวายป้องกันความเสื่อมที่ยังไม่เกิดขึ้น แก้ไขปัญหาหรือความเสียหายผิดพลาดที่เกิดขึ้นแล้ว รักษาสิ่งดีที่มีให้คงอยู่ และทำสิ่งที่ดีเพื่อให้เกิดความเจริญงอกงามต่อไป ทั้งนี้ด้วยการศึกษาเหตุปัจจัยและทำการตรงตัวเหตุตัวปัจจัยนั้น เช่น รู้อยู่ว่าสิ่งทั้งหลายไม่เที่ยง จะเสื่อมสิ้นสูญสลายไปตามเหตุปัจจัย เมื่อเราต้องการความดีงามความเจริญ เราก็ต้องเพียรพยายามทำกรรมทั้งหลายอันจะเป็นเหตุให้สิ่งดีงามนั้นดำรงอยู่ได้นานที่สุดและบังเกิดประโยชน์แก่คนมากที่สุด โดยนัยนี้จึงเรียกว่าคุณค่าด้านการทำกิจ หรือคุณค่าเพื่อความไม่ประมาท

เมื่อพิจารณาให้ละเอียด จะเห็นได้ว่า ตัวแกนหรือฐานแท้จริง (ตัวบีบหรือแรงดัน) ที่ทำให้เกิดความเร่งในการทำกิจนั้น ก็คือ *ทุกข์* แต่ความสัมพันธ์ของคนกับความทุกข์ จะเป็นเงื่อนไขที่ทำให้ท่าทีต่อการทำกิจแตกต่างกันออกไป เป็นความประมาท ความไม่ประมาท และความไม่ประมาทที่มีคุณภาพอันแผกกัน การแยกแยะในเรื่องนี้จะช่วยให้มองเห็นลักษณะและคุณค่าของความไม่ประมาทที่ถูกต้องอย่างชัดเจนยิ่งขึ้น จึงขอนำมากล่าว ณ ที่นี้ด้วย

ทุกข์เป็นฐานให้เกิดแรงเร่งในการทำกิจ ๓ แบบคือ

๑. *ทำการเพราะถูกทุกข์บีบ* ได้แก่ พวกที่หลงใหลเพลิดเพลินอยู่ในความสุขสบาย ปล่อยปละละเลยกิจ เพลิดเพลิน

มัวเมา ไม่คิดถึงความเปลี่ยนแปลงที่อาจเกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย รอจนกระทั่งภัยมาถึงตัว เกิดความเดือดร้อนและจำเป็นขึ้นแล้วจึงรีบทำการ รีบแก้ไข หรือปรับปรุงเฉพาะหน้า ซึ่งทันการบ้าง ไม่ทันการบ้าง อย่างที่กล่าวแล้วข้างต้น

๒. *ทำการเพราะกลัวความทุกข์* ได้แก่ พวกที่หวาดระแวงหวั่นต่อภัยอันตราย ความทุกข์ ความเดือดร้อนที่ยังไม่มาถึง จึงเร่งรีบแก้ไขปรับปรุงและทำการต่าง ๆ ที่เห็นว่าควรทำ เพื่อป้องกันภัยหรือความทุกข์ คือ ความเสื่อมความพินาศเป็นต้น และสร้างเสริมความเจริญก้าวหน้ามั่นคง ซึ่งการที่ทำก็มักสำเร็จได้ผลดี แต่เป็นไปด้วยจิตใจที่มีความเร่าร้อนกระวนกระวาย พูดง่าย ๆ ว่ากลัวความทุกข์ แล้วก็ทุกข์เพราะความกลัว และทำการเพราะถูกความกลัวบีบอีกต่อหนึ่ง

๓. *ทำการด้วยความรู้ทุกข์* ได้แก่ พวกที่คิดจัดการกับทุกข์ที่อาจเกิดมีข้างหน้าด้วยปัญญา มิใช่หวาดผวาด้วยความหวั่นกลัว กล่าวคือ รู้เท่าทันสภาวะที่จะต้องเป็นไปตามไตรลักษณ์ เข้าใจถึงความเปลี่ยนแปลงและความทุกข์หรือปัญหาที่อาจเกิดมีในภายหน้า จึงใช้ปัญญาศึกษาพิจารณาเหตุปัจจัยในกระบวนการแห่งความเปลี่ยนแปลง แล้วอาศัยความรู้ในวิถีแห่งอนิจจตาและโอกาสที่อำนวยโดยอนัตตตา กำหนดเอาทางเลือกแห่งความเปลี่ยนแปลงที่พึงปรารถนาหรือที่ดีกว่า พร้อมทั้งใช้ความรู้ในประสบการณ์ส่วนอดีตเป็นบทเรียน แล้วเร่งรัดปรับปรุงแก้ไข และทำการต่าง ๆ เพื่อตัดทางมิให้ทุกข์เข้ามาครอบงำตน หรือบรรเทาเสีย ตลอดจนเบนให้เป็นไปในทาง

ที่ดีงามเจริญก้าวหน้า เท่าที่เป็นไปได้ ทำให้สามารถป้องกันทุกข์หรือทำตนให้ปลอดทุกข์ข้างหน้าเท่าที่อยู่ในวิสัยด้วย และทั้งปลอดโปร่งผ่องใสไม่มีทุกข์ ไม่หวาดหวั่นกระวนกระวายในขณะกำลังทำการด้วย

แบบที่ ๑. ก็คือ ความเป็นอยู่ด้วยความประมาทอย่างที่กล่าวแล้วข้างต้น แบบที่ ๒. และแบบที่ ๓. คือ ความเป็นอยู่โดยไม่ประมาท หรือเป็นอยู่ด้วยอัปปมาท แต่ความไม่ประมาทในแบบที่ ๒. เป็นอัปปมาทที่อาศัยกิเลส จึงเจือปนด้วยความทุกข์ ส่วนความไม่ประมาทในแบบที่ ๓. เป็นอัปปมาทที่เกิดพร้อมด้วยปัญญาจึงปราศจากปมปัญหา ไม่มีความทุกข์ในจิตใจ เป็นความไม่ประมาทที่ถูกต้องสมบูรณ์ ซึ่งพระอรหันต์เท่านั้นจะบำเพ็ญได้อย่างเต็มความหมาย ส่วนปุถุชนจะบำเพ็ญความไม่ประมาทได้ดีแค่ไหน ก็สุดแต่ว่าจะใช้ปัญญา (ตามแบบที่ ๓.) ได้มาก และถูกบีบคั้นด้วยความกลัวและความเร่าร้อนกระวนกระวาย (ตามแบบที่ ๒.) น้อยลงเพียงใด

ดังได้ยกหลักฐานมาให้ดูแล้วในตอนท้ายคำอธิบายของคุณค่าข้อที่ ๑. ว่า ไม่เฉพาะแต่ปุถุชนเท่านั้น แม้ถึงพระอริยบุคคลชั้นต้น ๆ ก็ยังอาจเป็นผู้อยู่ด้วยความประมาทได้ เหตุที่ทำให้ประมาทก็คือ ความพอใจ อิ่ม หรือสันโดษด้วยคุณวิเศษบางอย่างบางขั้นที่ตนได้บรรลุแล้ว ซึ่งเป็นความติดเพลินในความสุขสบายและความปล่อยปละละเลยทอดทิ้งกิจอย่างหนึ่ง และกินความรวมถึงการที่มองเห็นไตรลักษณ์ รู้เท่าทันความเปลี่ยนแปลงเป็นต้นแล้ว ปลงใจได้ต่อสังขารทั้งหลาย หายเศร้าโศก ไม่ทุกข์ ไม่

เดือดร้อนคับแค้นใจเพราะความสูญเสียเสื่อมสลายพลัดพราก เป็นต้น เมื่อสุขสบายภายในหรือปรับภายในได้แล้ว ก็เลยหยุดนิ่ง ไม่สนใจ ไม่ขวนขวาย ไม่เพียรพยายามแก้ไขปัญหาที่ค้างคาอยู่ภายนอก ไม่ทำกิจที่ควรทำเพื่อป้องกันหรือปรับปรุงให้ดียิ่งขึ้นต่อไป ปล่อยปละละเลยสิ่งที่เป็นปัญหาให้ดำเนินสภาพของมันต่อไป หรือยิ่งขึ้นไป กรณีอย่างนี้เรียกว่าการได้คุณค่าข้อที่ ๑. คือคุณค่าด้านการทำจิตหรือคุณค่าเพื่อความหลุดพ้นเป็นอิสระของจิต (ระดับต้น ๆ) นั้นเป็นปัจจัยให้เกิดความประมาท เพราะบุคคลผู้นั้นปฏิบัติผิด คือปฏิบัติเพียงด้านเดียว ไม่ครบถ้วน ขาดการปฏิบัติเพื่อให้ได้คุณค่าข้อที่ ๒. ด้านการทำกิจหรือคุณค่าเพื่อความไม่ประมาทไปเสีย ซึ่งจำเป็นจะต้องแก้ไขด้วยการให้ตระหนักในคุณค่าทั้งสองด้าน แล้วปฏิบัติให้คุณค่าทั้งสองอย่างนั้นเกิดขึ้นโดยสมบูรณ์

ปัจจัยปลีกย่อยอย่างหนึ่งที่ทำให้บางคนกลายเป็นผู้ประมาทไปโดยไม่สมควร ก็คือความยึดมั่นในความไม่ยึดมั่น ซึ่งก็เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับไตรลักษณ์เหมือนกัน กล่าวคือ ความรู้เท่าทันสังขารด้วยมองเห็นไตรลักษณ์ ทำให้คลายหรือถอนความยึดติดถือมั่นในสังขารทั้งหลายเสียได้ ความไม่ยึดติดถือมั่นนี้เป็นหัวใจของความหลุดพ้นเป็นอิสระและความปลอดพ้นจากทุกข์ ซึ่งจะทำให้เข้าถึงจุดหมายของพระพุทธศาสนา ในการปฏิบัติที่ถูกต้อง ความไม่ยึดติดถือมั่นจะเกิดขึ้นเอง เป็นผลจากการมองเห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงเมื่อมองเห็นไตรลักษณ์ชัดเจนแล้ว แต่บางคนยังไม่ได้รู้เห็นความจริงด้วยความประจักษ์แจ้ง

ไตรลักษณ์อย่างนั้น เป็นแต่ได้ยินได้ฟังมาและคิดเห็นไปตามเหตุผล พร้อมทั้งถือตามไปด้วยสัญญาว่าจะต้องไม่ยึดติดถือมั่นสิ่งใด ๆ ในโลก จึงจะหลุดพ้นจากทุกข์ เมื่อคิดคำนึงไปเช่นนั้น จึงพยายามแสดงทั้งแก่ตนและแก่ผู้อื่นว่าตนไม่ยึดติดถือมั่นต่อสิ่งทั้งหลาย หรือหมดกิเลสแล้ว โดยอาการที่กลายเป็นการไม่เอาเรื่องเอาราวอะไร[๑] ทำให้เกิดการกระทำและการไม่กระทำที่เกินพอดีและเกินเลยความสมควรตามความเป็นจริง การเพิกเฉยละเลยเรื่องที่ควรเอาใจใส่ และการไม่กระทำกิจที่ควรทำโดยไม่สมเหตุผล อาการละเลยการกระทำในลักษณะนี้ เรียกว่า *ความยึดมั่นในความไม่ยึดมั่น* เป็นความไม่ยึดมั่นอย่างเทียม ไม่ใช่ความไม่ยึดมั่นที่ถูกต้องแท้จริง

ถ้านำเอาการกระทำและการไม่กระทำหลาย ๆ แบบที่มีแรงจูงใจเบื้องหลังแตกต่างกันมาวางเทียบกันดู ก็อาจจะทำให้มองเห็นลักษณะของการกระทำและการไม่กระทำที่เกิดจากความไม่ประมาทชัดเจนมากขึ้น จึงขอลองนำการกระทำและการไม่กระทำสัก ๔ แบบมาวางให้พิจารณา ดังต่อไปนี้

---

๑ การไม่เอาอะไรนั้นดี แต่การไม่เอาเรื่องอะไร ควรระวังให้มาก การไม่เอาอะไร คือ การทำโดยไม่ต้องการผลประโยชน์ตอบแทนเพื่อตน เป็นความประพฤติที่น่ายกย่อง แสดงว่าไม่มีหรือไม่ตกอยู่ในอำนาจของตัณหา แต่การไม่เอาเรื่องอะไรอาจกลายเป็นการละเลยทอดทิ้งกิจหน้าที่ การไม่เอาใจใส่เรื่องที่ควรใส่ใจ ซึ่งหมายถึงความประมาท และความหลงผิดถือผิด ตลอดจนความมีตัณหา ที่ทำให้ติดเพลินในความสบาย อย่างน้อยก็เป็นเครื่องแสดงถึงความขาดกุศลฉันทะที่เป็นบันไดขั้นต้นของคุณความดีทั้งหลาย

๑) คนพวกหนึ่ง ถ้าไม่ได้ผลประโยชน์เพื่อตน หรือถ้าทำจะเสียผลประโยชน์ของตน ก็ไม่ทำ จะทำต่อเมื่อตนจะได้ผลประโยชน์ หรือทำเพื่อรักษาผลประโยชน์ของตน

๒) คนพวกหนึ่ง ไม่ทำ เพราะยึดมั่นในความไม่ยึดมั่น คือจะแสดงว่าตนไม่มีกิเลส จึงไม่ทำ

๓) คนพวกหนึ่ง ไม่ทำ เพราะมีความประมาท ติดเพลินในความสุขสบาย เนื่องจากไม่ถูกทุกข์บีบคั้น หรือเนื่องจากปรับใจได้แล้ว ก็จึงวางใจนอนใจเสีย

๔) คนพวกหนึ่ง ทำหรือไม่ทำ แล้วแต่ความสมควรแห่งเหตุผล เมื่อรู้ว่าควรทำ แม้ว่าทำแล้วตนจะไม่ได้ผลประโยชน์ก็ทำ เมื่อรู้ว่าไม่ควรทำ แม้ว่าทำแล้วตนจะได้ผลประโยชน์ก็ไม่ทำ และทำในทันทีที่ควรกระทำ ไม่ละเลยไม่ผัดเพี้ยนรีรอ

การกระทำในข้อ ๔) เป็นลักษณะของการกระทำด้วยความไม่ประมาทที่ถูกต้องแท้จริง ซึ่งเป็นไปพร้อมด้วยสติและปัญญาที่บริสุทธิ์เป็นอิสระ

คำสอนของพระพุทธเจ้าที่แนะนำให้ทำกิจด้วยความไม่ประมาทนั้น แบ่งตามประเภทของกิจได้ ๒ อย่าง คือ

๑. เกี่ยวกับกิจด้านใน ได้แก่ คำสอนที่แนะนำกระตุ้นเตือนให้เร่งพัฒนาจิตใจของตน อย่างที่เรียกว่า ทำความเพียรทางจิต เพื่อบรรลุภูมิธรรมที่สูงยิ่ง ๆ ขึ้นไป ซึ่งก็คือ การเข้าถึงคุณค่าด้านการทำจิตของไตรลักษณ์ หรือ ความสามารถทำใจของตนให้หลุดพ้นเป็นอิสระได้มากขึ้นไปโดยลำดับนั่นเอง กิจด้านนี้อาจเรียกง่าย ๆ ว่าการปรับปรุงภายใน หรือเรียกให้สั้น

ว่า *ปรับภายใน*

๒. เกี่ยวกับกิจด้านนอก ได้แก่ คำสอนที่แนะนำเร้าเตือนให้เร่งพัฒนาชีวิตด้านนอก เกี่ยวกับความเป็นอยู่ประจำวัน การดำรงตนในโลก ให้กระตือรือร้นขยันหมั่นเพียรในการประกอบอาชีพการงาน การทำหน้าที่ของตน การแก้ไขป้องกันปัญหาต่าง ๆ การสร้างสรรค์สิ่งดีงาม และการบำเพ็ญกิจเพื่อประโยชน์สุขของส่วนรวม กิจด้านนี้อาจเรียกง่าย ๆ ว่า การปรับปรุงภายนอก หรือเรียกให้สั้นว่า *ปรับภายนอก*

ในด้านกาลเวลา คำสอนเกี่ยวกับความไม่ประมาท ย่อมเกี่ยวข้องกับกาลทั้ง ๓ คือ

๑) ส่วนอดีต ให้พิจารณาเหตุการณ์ ปรากฏการณ์ หรือประสบการณ์ที่ล่วงแล้ว แล้วถือเอามาเป็นบทเรียน เป็นเครื่องกระตุ้นเตือนให้เร่งแก้ไขปรับปรุงและเพียรพยายามทำกิจต่อไป

๒) ส่วนปัจจุบัน ให้เร่งทำกิจของตน ๆ อย่างจริงจัง ไม่ให้รีรอ ไม่ให้ผัดเพี้ยน ให้ใช้เวลาทุกขณะทุกโอกาสให้เป็นประโยชน์

๓) ส่วนอนาคต ให้คิดถึงความเปลี่ยนแปลงที่อาจเกิดขึ้นได้ต่อไปภายหน้าทั้งในทางดีและในทางร้าย โดยใช้ปัญญาพิจารณาความเป็นไปตามเหตุปัจจัย แล้วเตรียมการป้องกันอนาคตภัย และกำหนดวิธีปฏิบัติเพื่อส่งเสริมความเป็นไปในทางที่ดีงามหรือเจริญมั่นคง

ถ้าเปรียบเทียบกับคำสอนเกี่ยวกับคุณค่าด้านการทำจิต คำสอนของพระพุทธเจ้าที่เกี่ยวกับคุณค่าด้านการทำกิจ แสดง

เนื้อหาและรายละเอียดน้อยกว่า กระจายอยู่ห่าง ๆ และมักเป็นคำสอนสั้น ๆ ทั้งนี้เพราะกิจกรรมของมนุษย์ย่อมแตกต่างกันไปหลากหลายตามกาลเทศะ มิใช่เรื่องยืนตัวที่จะพูดไว้แน่นอนเป็นอย่างเดียว จึงแสดงแต่หลักการหรือให้คติไว้เท่านั้นก็เพียงพอ ต่างจากการทำจิตที่เป็นเรื่องเกี่ยวกับธรรมชาติของความเป็นมนุษย์ ซึ่งตราบใดที่ยังเป็นมนุษย์ สภาวะด้านจิตก็เหมือน ๆ กัน อีกทั้งเป็นเรื่องประณีตล้ำลึกเข้าใจได้ยากปฏิบัติได้ยาก และเป็นส่วนพิเศษจำเพาะของคำสอน จึงแสดงรายละเอียดเท่าที่เป็นไปได้ไว้ให้แล้วเสียทีเดียว

ยังมีข้อควรทราบอีกบางประการเกี่ยวกับความสำคัญของคุณค่าทางจริยธรรมทั้งสองอย่างของไตรลักษณ์ พร้อมทั้งความสัมพันธ์ระหว่างคุณค่าทั้งสองนั้น ซึ่งจะนำมากล่าวไว้ ณ ที่นี้ ดังนี้

๑. คุณค่าด้านการทำจิตกับคุณค่าด้านการทำกิจ ช่วยปิดช่องเสียของกันและกัน และช่วยเสริมกันให้เกิดคุณประโยชน์โดยสมบูรณ์

ก. คุณค่าด้านการทำจิต หรือคุณค่าเพื่อความหลุดพ้นเป็นอิสระ ช่วยเสริมคุณค่าด้านการทำกิจหรือคุณค่าเพื่อความไม่ประมาท ดังนี้

๑) ช่วยให้การทำกิจเป็นไปโดยบริสุทธิ์ คือ ทำการด้วยจิตใจที่บริสุทธิ์ ไม่มีเงื่อนปมของกิเลสที่แอบแฝงคอยชักพาไปปฏิบัติตรงไปตรงมาตามเหตุปัจจัย เพื่อจุดมุ่งหมายที่ดีงามอย่างแท้จริง

๒) ช่วยให้การทำกิจดำเนินไปด้วยความสุข คือ ปิดช่องเสียสำคัญของนักทำกิจ ที่เมื่อกระตือรือร้นเร่งรัดทำงาน ก็มักทำด้วยความเร่าร้อนกระวนกระวาย มีความเครียดกังวลมาก เพราะทำด้วยถูกแรงกิเลสบีบคั้น เช่น ทำด้วยความกลัว ด้วยความคิดแข่งขันชิงดีชิงเด่นกัน เป็นต้น เปลี่ยนเป็นทำงานด้วยจิตใจที่สงบสุข เบิกบาน ผ่องใส ด้วยความรู้เท่าทันที่ทำให้ทำใจเป็นอิสระได้เสมอ

นอกจากนั้น ในเมื่อผู้ทำกิจเห็นคุณค่าของความบริสุทธิ์หลุดพ้นและความสงบสุขของจิตใจแล้วการทำงานสร้างสรรค์พัฒนาต่าง ๆ ภายนอก ก็จะเป็นไปโดยมีความมุ่งหมายเพื่อส่งเสริมความมีชีวิตที่บริสุทธิ์และสุขสงบไปด้วย พูดสั้น ๆ ว่าการพัฒนาวัตถุจะดำเนินไปพร้อมกับการพัฒนาจิตใจ

ข. คุณค่าด้านการทำกิจ หรือคุณค่าเพื่อความไม่ประมาท ช่วยเสริมคุณค่าด้านการทำจิตหรือคุณค่าเพื่อความหลุดพ้นเป็นอิสระ คือ ตามหลักสามัญที่ว่า คนทั่วไปเมื่อสุขสบายแล้ว ก็มักประมาท โดยหยุดนิ่งเฉยเสีย คือไม่กระตือรือร้นที่จะทำกิจต่อไป ไม่เฉพาะคนผู้สร้างสรรค์พัฒนาวัตถุหรือแก้ไขปัญหาภายนอกเท่านั้นที่เมื่อเจริญสุขสบายแก้ไขปัญหาสำเร็จแล้ว มักจะประมาท แม้แต่คนที่ปลงอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาได้แล้ว จิตใจหายทุกข์ โล่งสบาย ก็มักติดเพลินในความสงบสบายใจนั้น แล้วหยุดนิ่งเฉย ไม่แก้ไขปัญหาภายนอกที่ค้างคาอยู่ ไม่เร่งรัดตนเองให้ทำกิจที่ควรทำทั้งเพื่อพัฒนาตนเองและพัฒนาภายนอกต่อไป คุณค่าด้านการทำกิจของไตรลักษณ์

จะปิดช่องเสียนี้ และเร่งเร้าผู้นั้นให้กระตือรือร้นทำกิจต่อไป

กล่าวโดยย่อ ในการปฏิบัติที่ถูกต้อง คุณค่าทั้งสองด้านนี้จะต้องประสานและหนุนเสริมซึ่งกันและกัน การทำจิตจะต้องช่วยการทำกิจให้ได้ผลดียิ่งขึ้น โดยให้ทำอย่างบริสุทธิ์ และมีความสุข ไม่ใช่มาหยุดหรือถ่วงการทำกิจ การทำกิจก็จะต้องเสริมการทำจิตไม่ให้กลายเป็นความติดเพลิน แต่ให้เร่งรัดก้าวหน้าต่อไป การปฏิบัติที่ถูกต้องนั้นจะแก้ไขปัญหาเรื่องทำการด้วยใจมีทุกข์และสบายแล้วหยุด ให้กลายเป็นทำกิจด้วยจิตสบายและถึงแม้สบายก็ยังทำกิจ หรือ เมื่อสร้างความเจริญอยู่ ก็ไม่มีทุกข์ เมื่อเจริญสบายแล้ว ก็ไม่นิ่งหยุด สามารถเอาการทำจิตมาคุมการทำกิจ และเอาการทำกิจไปสนับสนุนการทำจิต ให้ได้ผลสมบูรณ์ด้วยกัน และพร้อมกันทั้งสองด้าน

๒. คุณค่าทั้งสองด้านต่างก็อาศัยปัญญาหรือมีแกนรวมที่ปัญญา

ก. ในด้านการทำจิต ปัญญาที่รู้เท่าทันสังขาร มองเห็นไตรลักษณ์ ทำให้หายยึดติดถือมั่นในสังขารสามารถสละ ละปล่อยวาง ทำใจให้หลุดพ้นเป็นอิสระ ยิ่งรู้เท่าทันชัดเจนมากขึ้นก็ยิ่งเป็นอิสระมากขึ้นบรรลุภูมิธรรมสูงขึ้น และสามารถดำรงอิสรภาพของจิตไว้ได้ตลอดเวลา เช่น เมื่อได้ฌานได้วิปัสสนาก็รู้เท่าทันแม้แต่สุขในฌานในวิปัสสนานั้นว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา แล้วไม่ติดในสุขนั้น ไม่ติดในฌานในวิปัสสนานั้น เป็นต้น

ข. ในด้านการทำกิจ ปัญญาที่รู้เท่าทันสังขาร มองเห็นไตรลักษณ์ ทำให้เกิดแรงกระตุ้นเร้าเตือนที่จะเร่งทำกิจ ใช้ชีวิตใช้เวลาให้เกิดคุณค่ามากที่สุด ความรู้เท่าทันว่าสิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัยก็ทำให้พิจารณาค้นหาเหตุปัจจัย เพื่อแก้ไขที่เหตุปัจจัย หรือทำการให้ตรงตัวเหตุตัวปัจจัย ความรู้และทำให้ตรงตัวเหตุปัจจัยนี้ รวมไปถึงการพิจารณาทบทวนวิเคราะห์หาเหตุปัจจัยในกระบวนการเปลี่ยนแปลงส่วนที่ผ่านมาแล้ว เพื่อเป็นบทเรียน และกำหนดเหตุปัจจัยที่จะต้องเกี่ยวข้องในการที่จะกระทำเพื่อป้องกันความเสื่อมและสร้างสรรค์ความเจริญพัฒนาต่อไปด้วย

๓. คุณค่าทางจริยธรรมทั้งสองข้อของไตรลักษณ์ แสดงถึงความสำคัญอย่างยวดยิ่งของหลักไตรลักษณ์ดังนี้

ก. ไตรลักษณ์ เป็นจุดบรรจบของสภาวสัจจะสำหรับปัญญาจะรู้เข้าใจให้เกิดความหลุดพ้นเป็นอิสระ และของจริยธรรมที่จะต้องประพฤติปฏิบัติด้วยความไม่ประมาท กล่าวคือ ไตรลักษณ์นั้นเป็นสภาวสัจจะ หรือความจริงตามสภาวะ ซึ่งเป็นเรื่องสำหรับปัญญาจะรู้เข้าใจ ซึ่งเมื่อรู้เข้าใจเท่าทันแล้วก็จะทำให้จิตหลุดพ้นเป็นอิสระ และในเวลาเดียวกันนั้น ไตรลักษณ์ก็เป็นเครื่องเร้าเตือน ทำให้ผู้รู้เข้าใจไตรลักษณ์แล้ว เกิดความไม่ประมาท เร่งรัดทำกิจที่ควรทำ และหลีกเว้นการที่ควรเว้น ขวนขวายสร้างสรรค์สิ่งที่ดีงาม ด้วยการปฏิบัติตามหลักจริยธรรมต่าง ๆ

ข. ไตรลักษณ์เป็นจุดกำเนิดของจริยธรรม ตั้งแต่ขั้นต้น

จนถึงขั้นสุดท้าย ข้อนี้ก็มีเหตุผลทำนองเดียวกับข้อ ก. คือ ความสำนึกในไตรลักษณ์เป็นเครื่องเร้าเตือนให้ไม่ประมาท ทำให้เว้นชั่ว ทำดี ทำกิจสร้างสรรค์ ทำให้มีการประพฤติจริยธรรมตั้งแต่ขั้นเริ่มต้นขึ้นไป จนในที่สุดเมื่อมีความรู้แจ้งชัดในไตรลักษณ์โดยสมบูรณ์ ก็จะทำให้สามารถดำรงจิตเป็นอิสระ ปลอดโปร่ง หลุดพ้น เป็นเสรีโดยสิ้นเชิง ซึ่งเป็นจุดสุดยอดของจริยธรรม

ค. ไตรลักษณ์ เป็นที่บรรจบของโลกียธรรมและโลกุตตรธรรม กล่าวคือ คุณค่าด้านการทำจิต หรือความมีใจหลุดพ้นเป็นอิสระนั้น เป็นคุณค่าในระดับโลกุตตระ ส่วนคุณค่าด้านการทำกิจหรือความไม่ประมาท เป็นคุณค่าในระดับโลกิยะ การที่คุณค่าทั้งสองด้านนั้น ช่วยหนุนเสริมซึ่งกันและกัน ก็เป็นเครื่องแสดงว่าในชีวิตที่พึงปรารถนา โลกียธรรมกับโลกุตตรธรรมจะอิงอาศัยไปด้วยกันพร้อม ๆ กัน ดังหลักฐานยืนยันที่ชัดเจน คือ พระอรหันต์มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ซึ่งเป็นบุคคลแบบอย่างสูงสุด เป็นผู้มีจิตหลุดพ้นเป็นอิสระแล้วโดยสมบูรณ์ และอิสรภาพสมบูรณ์ของจิตนั้น ท่านได้ทำสำเร็จแล้วด้วยความไม่ประมาท พระอรหันต์จึงเป็นบุคคลระดับเดียวที่ได้ชื่อว่า เป็นผู้ได้บำเพ็ญความไม่ประมาทแล้วโดยสมบูรณ์[๑] เป็นตัวอย่างของผู้ที่ได้ทำกิจสำเร็จแล้วด้วยความไม่ประมาท แม้เมื่อเป็นพระอรหันต์แล้ว

---

[๑] มีพุทธพจน์บางแห่งตรัสแสดงคุณสมบัติของพระอรหันต์ไว้ว่า "เป็นผู้ไม่อาจ (คือเป็นไปไม่ได้) ที่จะประมาท" (ม.ม.๑๓/๒๓๑-๒/๒๒๙; สำ.สฬ.๑๘/๒๑๓/๑๕๗) ท่านแสดงเหตุผลว่า เพราะกิจที่พึงทำด้วยความไม่ประมาทพระอรหันต์เหล่านั้นได้ทำเสร็จแล้ว

ท่านก็บำเพ็ญกิจต่าง ๆ เพื่อประโยชน์สุขของสงฆ์และของพหูชนด้วยความไม่ประมาทต่อไป แม้คนทั่วไปที่ยังเป็นปุถุชนก็ควรดำเนินตามแบบอย่างของท่านผู้บรรลุจุดหมายสูงสุดแล้วเหล่านี้ ด้วยการดำเนินชีวิตที่จะให้ได้คุณค่าทั้งสองด้านของไตรลักษณ์ คือ ทั้งทำจิตให้หลุดพ้นเป็นอิสระเท่าที่จะทำได้ในวิสัยของตน และทั้งทำกิจด้วยความไม่ประมาทไปด้วยพร้อมกัน[๑]

ง. คุณค่าทางจริยธรรมของไตรลักษณ์ เป็นหลักประกันของศีลธรรมที่สมบูรณ์ ซึ่งได้ผลแน่นอนมั่นคงและเด็ดขาด อธิบายว่า สิ่งที่จะเป็นหลักประกันให้คนมีศีลธรรมได้อย่างแน่นอนเด็ดขาดมี ๒ อย่าง คือ

๑) จิตไม่เอา คือความรู้สึกของจิตใจที่ไม่เกาะเกี่ยว ไม่อยาก ไม่ปรารถนาอามิส ไม่คิดละเมิด หรือคิดที่จะทำผิดใด ๆ เลย เพราะไม่มีกิเลสที่จะเป็นเหตุให้กระทำเช่นนั้นเหลืออยู่หมดความเห็นแก่ตัว

๒) ความสุขที่ดีกว่า อย่างที่ท่านเรียกว่า ความสุขอันประณีต ซึ่งเข้าถึงได้ด้วยวิธีการอื่นที่ไม่ขึ้นต่ออามิส ไม่ต้องอาศัยการกระทำที่ผิดศีลธรรมเลย

ว่าที่จริง เพียงข้อ ๑) อย่างเดียว ก็เป็นหลักประกันที่เพียงพออยู่แล้ว สำหรับความเป็นอยู่ที่จะไม่มีการประพฤติผิดศีลธรรมหรือการละเมิดกฎเกณฑ์ทางศีลธรรม ส่วนข้อที่ ๒) เป็นคุณค่า

---

[๑] ตามหลักอภิธรรม ท่านว่า พระอรหันต์ผู้บรรลุโลกุตตรธรรมสูงสุดแล้วนั้น เมื่อทำภิจธุระการงานต่าง ๆ ย่อมทำด้วยมหากิริยาจิต ที่เป็นโลกิยะขั้นกามาวจร

ที่เสริมย้ำเพิ่มให้แน่นหนายิ่งขึ้นไปอีก

คุณค่าข้อที่ ๑ ของไตรลักษณ์ คือคุณค่าด้านการทำจิตหรือคุณค่าเพื่อความเป็นอิสระหลุดพ้นของจิต อำนวยสิ่งที่จะเป็นหลักประกันของศีลธรรมทั้งสองข้อนี้ กล่าวคือ ความรู้เท่าทันสังขาร มองเห็นไตรลักษณ์ ย่อมทำให้จิตใจเป็นอิสระ หายยึดติดผูกพัน สลัดพ้นไป ลอยตัว ไม่เห็นสิ่งนั้น ๆ เรื่องนั้น ๆ ว่าน่าเอา น่าเป็น หรือน่าเกลียด น่าชัง ที่จะเป็นเหตุให้ทำการอย่างใดอย่างหนึ่งที่เรียกว่าเป็นการผิดศีลธรรม พูดอีกนัยหนึ่งว่า ศีลธรรมเกิดขึ้นเองโดยอัตโนวัติ เพราะไม่มีแรงจูงใจที่จะทำให้ประพฤติผิดศีลธรรมนั้นเลย อีกประการหนึ่ง ความหลุดพ้นเป็นอิสระของจิต เป็นเหตุให้เกิดความสุขอย่างประณีตลึกซึ้ง ซึ่งไม่ต้องอาศัยอะไร ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการละเมิดศีลธรรมนั้น คือ ผู้หลุดพ้นมีความรู้สึกเป็นเสรี ปลอดโปร่งโล่งเบา เบิกบานผ่องใส[๑] และบางท่านก็อาจจะได้สมาธิได้ฌานที่หาความสุขประณีตแบบต่าง ๆ ได้อีก เมื่อมีความสุขอยู่แล้ว และเป็นสุขที่ดีกว่า ก็จึงเป็นธรรมดาอยู่เอง ที่ผู้นั้นย่อมจะไม่เกิดความคิดใด ๆ ที่จะละเมิดศีลธรรมเพื่อหวังความสุขที่ตนยังไม่ได้ อย่างไรก็ตาม จะต้องเข้าใจด้วยว่าสิ่งที่เป็นหลักประกันข้อที่ ๒) คือความสุขที่ประณีตอย่างเดียว ถ้าเป็นสุขในระดับโลกิยะ เช่น ได้ฌาน เป็นต้น ก็ยังไม่เป็นหลักประกันที่ปลอดภัยโดยสมบูรณ์ เพราะผู้ได้สุขประณีตระดับโลกิยะอาจถอยกลับมาหมกมุ่นในสุขหยาบ ๆ ได้อีก จะให้ปลอดภัย

---

[๑] แต่การประสบไตรลักษณ์อย่างไม่รู้เท่าทัน กลับทำให้เกิดทุกข์ เช่น สัง.๑๗/๔; ๓๒/๒๑; ๘๗/๕๓

แท้จริง ต้องได้หลักประกันข้อที่ ๑) คือ จิตไม่เอาด้วย มิฉะนั้นก็ต้องเป็นสุขประณีตขั้นโลกุตตระ ซึ่งก็ย่อมมาด้วยกันกับหลักประกันข้อที่ ๑ อยู่เองเป็นธรรมดา

บุคคลโสดาบัน เป็นผู้ที่มีหลักประกันทางศีลธรรมทั้งสองข้อที่กล่าวนี้อยู่กับตัวแล้ว จึงเป็นผู้มีศีลธรรมสมบูรณ์ จะไม่มีการประพฤติผิดศีลธรรมใด ๆ เลยอย่างแน่นอน แม้โดยหลักการท่านก็เรียกพระอริยบุคคล หรืออารยชน ตั้งแต่ชั้นโสดาบันขึ้นไป ว่าเป็นผู้มีศีลสมบูรณ์[๑] ดังนั้น ถ้าต้องการให้ศีลธรรมแผ่ทั่วไปในสังคมอย่างมั่นคง ก็จะต้องพัฒนาคนส่วนใหญ่ให้เป็นโสดาบัน จึงจะประสบความสำเร็จแท้จริง

ถ้าไม่สามารถสร้างหลักประกัน ๒ อย่างนี้ขึ้น ความหวังที่จะให้สังคมมีศีลธรรมมั่นคงก็เป็นไปได้ยาก เพราะมีเชื้อหรือความโน้มเอียงที่จะละเมิดศีลธรรมอยู่ภายในตัวคนทั่ว ๆ ไป อันได้แก่จิตที่จะเอาหรือกิเลสที่จะละเมิด ในกรณีเช่นนี้ การสร้างเสริมศีลธรรมจะต้องใช้วิธีสร้างระบบการบังคับควบคุม การข่มฝืน หรือใช้พลังอย่างอื่นที่แรงกว่ามากดหรือท่วมทันออกไป ซึ่งย่อมไม่ปลอดภัยจริงและไม่ได้ผลสมบูรณ์ ตัวอย่างที่แสดงให้เห็นถึงความไม่สำเร็จผลด้วยดีของวิธีการเช่นนี้ มีอยู่ทั่วไป เช่น คนในยุคปัจจุบันนี้เอง ได้เล่าเรียนกันมามาก ๆ ทั้งที่รู้อยู่ว่าอะไรดีอะไรชั่ว อะไรถูกอะไรผิด เป็นคุณหรือเป็นโทษ แต่เพราะตกอยู่ในอำนาจของความอยาก ความชัง ความหลงมัวเมา คือ โลภะ โทสะ โมหะ ก็ละเมิดศีล ทำการที่เป็น

---

[๑] เช่น องฺ.นวก. ๒๓/๒๑๖/๓๙๔; ขุ.ปฺ.๓๖/๑๐๑/๑๗๘

การเบียดเบียนตนเอง (เช่นดื่มสุรา) บ้าง เบียดเบียนสังคม (เช่น ตัดไม้ทำลายป่า) บ้าง คำชี้แจงโดยเหตุผลก็ดี การใช้กฎหมายบังคับก็ดี ปรากฏว่าได้ผลน้อยกว่าควร

ในกรณีที่ไม่สามารถสร้างหลักประกันของศีลธรรมอย่างที่กล่าวข้างต้น มนุษย์ทั่วไปจะใช้วิธีการต่อไปนี้ ในการรักษาหรือส่งเสริมศีลธรรม ซึ่งได้ผลมากบ้างน้อยบ้าง แต่ไม่เด็ดขาด คือ

- ใช้พลังความกลัว โดยขู่บังคับด้วยอำนาจของคน ได้แก่ การวางกฎเกณฑ์ กฎหมาย และระบบการลงโทษ ซึ่งจะมีการพยายามหลบเลี่ยง ทำให้ต้องวางระบบการควบคุมให้ซับซ้อนยิ่งขึ้น และอาจจะมีความทุจริตในระบบ เช่นการสมคบกันโดยตรงบ้าง โดยอ้อมบ้าง ทำให้การรักษาศีลธรรมได้ผลน้อยลง ๆ

- ใช้พลังความกลัว โดยขู่ด้วยอำนาจเร้นลับ เช่นเทพเจ้าและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ ซึ่งในสมัยที่คนเชื่อก็ได้ผลไม่น้อย แต่เมื่อคนมีความรู้อย่างปัจจุบันมากขึ้น ก็ได้ผลน้อย การใช้พลังความกลัวในข้อนี้รวมไปถึงความกลัวต่อการไปเกิดในนรกด้วย

- ใช้พลังความกลัว โดยบีบด้วยอำนาจเกียรติยศและความนิยมนับถือ คือใช้อำนาจบีบคั้นของสังคม ทำให้กลัวความติเตียน ความเสียชื่อเสียงเป็นต้น สำหรับบางคนก็ได้ผล บางคนก็ไม่ได้ผล ถึงแม้ได้ผลก็ไม่เด็ดขาด

- ใช้พลังความอยาก โดยล่อด้วยรางวัลหรือผลตอบแทน

ทั้งจากคนด้วยกัน จากเทพเจ้าหรืออำนาจเร้นลับศักดิ์สิทธิ์ ตลอดจนการไปเกิดในสวรรค์ ซึ่งก็ได้ผลบ้าง ไม่ได้ผลบ้าง ตามกาลเทศะ ไม่แน่นอน

- ใช้พลังมโนธรรม โดยเร้าความละอายแก่ใจ ความเคารพตนเอง และความมีสติสัมปชัญญะ พลังข้อนี้ น้อยคนจะมีมาก คนส่วนมากมีพลังนี้น้อย มักพ่ายแพ้แก่พลังความอยากเป็นต้น จึงรักษาศีลธรรมไว้ได้เพียงบางส่วน โดยเฉพาะในยุคที่มีสิ่งล่อเร้าเย้ายวนมาก และมีค่านิยมหยาบ พลังมโนธรรมนี้ก็คุ้มครองไม่ได้มาก

- ใช้พลังศรัทธา โดยเร้าให้จิตแล่นพุ่งดิ่งไปในอุดมคติ อุดมการณ์ หรือสิ่งสูงส่งดีงามอย่างใดอย่างหนึ่ง ด้วยความเชื่อมั่นอย่างแรงกล้า ซึ่งทำสำเร็จได้ยาก และแม้สำเร็จแล้วก็ไม่แน่นอน อาจกลับกลายเป็นอื่นไปได้ เพราะความเชื่อ เป็นการขึ้นต่อสิ่งอื่น ไม่ใช่ความรู้จริง และก็ยังไม่หมดเชื้อกิเลสภายใน ซึ่งอาจกำเริบมีกำลังแข็งกล้าขึ้นมากลบทับศรัทธาในคราวหนึ่งคราวใดก็ได้ หรือศรัทธานั้นก็อาจจะจางลงและหายไปเอง (ข้อนี้รวมถึงพลังสมาธิในระดับเจโตวิมุตติขั้นต้น ๆ ด้วย)

- ใช้พลังฉันทะ โดยเร้าให้เกิดความอยากสร้างสรรค์สิ่งที่ดีงาม หรือความใฝ่ดี ข้อนี้เป็นพลังตรงข้าม หรือคู่ปรับโดยตรงกับพลังตัณหาที่เป็นตัวการให้ประพฤติผิดหรือละเมิดศีลธรรม ในกรณีที่ยังไม่สามารถสร้างความหลุดพ้นเป็นอิสระของจิตขึ้นได้ ควรมุ่งเน้นการสร้างพลังฉันทะนี้ เพราะเป็นพลัง

ที่เป็นกุศล เจือด้วยปัญญา และส่งต่อถึงความหลุดพ้นเป็นอิสระได้โดยตรงกว่าข้ออื่น ๆ

ไม่ว่าจะมีพลังชนิดใดอยู่เบื้องหลัง การปฏิบัติก็ต้องอาศัยสัญญมะ คือการบังคับควบคุมตนเองเป็นหลักในการทำให้ศีลธรรมสัมฤทธิผล ดังนั้น ในการพัฒนาคนด้านศีลธรรม จึงต้องฝึกให้คนมีความเข้มแข็งรู้จักบังคับควบคุมตนได้ ซึ่งความสำเร็จผลจะง่ายหรือยาก และผลจะดีมากหรือน้อย ก็ขึ้นต่อพลังหนุนที่อยู่เบื้องหลังด้วย ในบรรดาพลังที่กล่าวมานั้น พลังที่จัดว่าอยู่ในขั้นประณีต ก็คือ พลังมโนธรรม พลังศรัทธา และพลังฉันทะ แต่ทั้งนี้ พึงระลึกไว้เสมอว่า พลังเหล่านี้จะยังไม่สามารถให้ผลแน่นอนเด็ดขาด ศีลธรรมของสังคมจะมั่นคงแท้จริง ก็ต่อเมื่อคนเข้าถึงสิ่งที่เป็นหลักประกันของศีลธรรม ๒ อย่าง ซึ่งทำให้มีศีลธรรมขึ้นมาเองโดยอัตโนวัติ คือ จิตที่พ้นและสุขที่ประณีต ซึ่งไม่ขึ้นต่ออามิส ดังได้กล่าวแล้วข้างต้น

จ. ความไม่ประมาท ซึ่งเป็นคุณค่าทางจริยธรรมข้อที่ ๒ ของไตรลักษณ์นั้น เป็นเครื่องเร่งเร้าให้เกิดความก้าวหน้าในธรรม และพร้อมกันนั้นก็เป็นเครื่องวัดความก้าวหน้าในธรรมด้วย ดังได้กล่าวแล้วว่าพระอรหันต์ เป็นจุดสุดยอด เป็นที่บรรจบร่วมและเป็นที่แสดงออก ทั้งของความหลุดพ้นเป็นอิสระโดยสมบูรณ์ และการที่ได้บำเพ็ญความไม่ประมาทโดยสมบูรณ์เป็นจุดสมบูรณ์ ทั้งของการปฏิบัติทางจริยธรรม และของความรู้แจ้งเข้าถึงสัจธรรม เป็นที่ประสานกลมกลืนของความ

ปล่อยวางไม่ยึดมั่นกับการกระทำอย่างเอาใจใส่จริงจัง เป็นจุดเต็มแห่งการบรรลุโลกุตตรธรรมและการปฏิบัติถูกต้องต่อโลกียธรรม เป็นที่แสดงให้เห็นว่าสิ่งที่ดูเหมือนขัดแย้งตรงข้ามกัน แต่ที่จริงสอดคล้องไปด้วยกันได้อย่างไร มิใช่เพียงสอดคล้องไปกันได้เท่านั้น แต่ยังช่วยค้ำชูส่งเสริมกันอีกด้วย ความไม่ประมาทเป็นศูนย์รวมของจริยธรรมและเป็นตัวเร่งให้เกิดการกระทำตลอดกระบวนการแห่งปฏิบัติการทางจริยธรรม ตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงที่สุด ดังมีพุทธพจน์ตรัสเรียกว่าเป็นดุจรอยเท้าช้างที่ใหญ่ ซึ่งคุมรอยเท้าของสัตว์บกอื่น ๆ ได้หมดทุกชนิด ความไม่ประมาทคุมคุณธรรมข้ออื่นทุกอย่างให้ออกทำงาน คุณธรรมข้ออื่น ๆ ต้องมีความไม่ประมาทออกร่วมปฏิบัติงาน ถ้าประมาทเสียอย่างเดียว คุณธรรมข้ออื่น ๆ ถึงแม้มีอยู่มากมาย กล่าวถึงเต็มไปทั่วคัมภีร์ทั้งหลาย ก็เงียบเฉย เหมือนไม่มีหรือนอนตายแล้วทั้งหมด เปล่าประโยชน์ ต่อเมื่อไม่ประมาทแล้ว คุณธรรมทั้งหลายจึงจะสำแดงผลอย่างแท้จริง แต่สำหรับบุคคลที่มีกิเลส จิตยังไม่หลุดพ้น ความไม่ประมาทมักจะถูกถ่วงรั้งให้ย่อหย่อนหรือหยุดเฉย กลายเป็นความประมาทเสียบ่อย ๆ เพราะมัวติดเพลินอยู่ในอามิส และในอารมณ์ที่ล่อให้ลุ่มหลงหรือให้เขวไปเสียบ้าง ถูกกิเลสเช่นตัณหา พาให้เกียจคร้านห่วงกังวล หรือเถลไถลเสียบ้าง การปฏิบัติจริยธรรม จึงบกพร่องอยู่เนือง ๆ หรือไม่สำเร็จผลเลย ในทางตรงข้าม ยิ่งมีจิตหลุดพ้นเป็นอิสระมากขึ้น ก็ยิ่งไม่ติดเพลินในอามิสและในอารมณ์ที่ล่อหลอก และไม่ถูกกิเลสครอบงำไม่มีเครื่องถ่วง

รั้งไว้ จึงยิ่งจะเป็นผู้ไม่ประมาท เร่งรัดทำกิจที่ควรทำได้มากขึ้น ความเป็นอิสระละวางกับความเอาจริงเอาจังในงาน จึงเสริมกันให้ต่างก็สมบูรณ์ไปด้วยกันฉะนี้

พร้อมกันนั้น หลักความไม่ประมาทเท่าที่กล่าวมา ก็เป็นเครื่องเตือนใจให้สำนึกว่า ทุกคนแม้เป็นอริยะแล้วในชั้นต้น ๆ ตราบใดที่ยังไม่บรรลุอรหัตตผล ก็ยังมีจุดอ่อน อาจไปติดเพลินในความสุขสบาย และอิ่มพอในผลสำเร็จที่ลุถึงแล้ว กลายเป็นผู้ประมาท คือ พลั้งพลาดเอากุศลธรรมและคุณวิเศษที่ได้บรรลุแล้ว เป็นปัจจัยแห่งความประมาทไปเสีย จึงต้องเตือนตนอยู่เสมอให้ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท และหมั่นสร้างความสังเวช คือ ความเร้าเตือนจิตสำนึกให้คิดที่จะไม่ประมาทอยู่ตลอดทุกเวลา

ในเมื่อคนทั้งหลายมีเชื้อหรือมีความโน้มเอียงที่จะเป็นผู้ประมาท จึงเป็นธรรมดาว่า ในหมู่ชนที่อยู่รวม ๆ กัน มากก็ตาม น้อยก็ตาม จะต้องมีคนอย่างน้อยส่วนหนึ่งที่ตกอยู่ในความประมาท จึงเป็นความไม่ประมาทอย่างหนึ่งของคนผู้ไม่ประมาทที่จะทำตนเป็นกัลยาณมิตร ช่วยเร้าเตือนให้คนเหล่านั้น ถอนตนจากความประมาทและกลายเป็นผู้ไม่ประมาทด้วย ความมีกัลยาณมิตรหรือกัลยาณมิตตตา เป็นหลักสำคัญอย่างหนึ่งที่ท่านให้ใช้เป็นคู่เสริมกันกับความไม่ประมาท เพื่อจะให้ตอบได้ซึ่งคำถามว่า คุณธรรมข้ออื่น ๆ ก็นอนเป็นตายหมด ในเมื่อประมาท และก็เมื่อประมาทแล้ว จะแก้ไขได้อย่างไร โดยไม่ต้องรอให้ทุกข์มาบีบคั้นเสียก่อน

กล่าวโดยสรุป ทุกคนพึงไม่ประมาทคือ เร่งรัดทำกิจหน้าที่

ทั้งเพื่อประโยชน์ตน คือเพื่อพัฒนาตนเอง และเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น คือเพื่อช่วยผู้อื่นให้พัฒนา เช่น

ผู้ปกครองรัฐ พึงไม่ประมาท ในการสร้างเสริมความสงบเรียบร้อยเป็นสุข จัดสรรสภาพแวดล้อมให้เกื้อกูลแก่ความอยู่ดีมีธรรม และการแสวงหาคุณค่าที่สูงขึ้นไปทางจิตปัญญาของประชาชน

พระเถระ พึงไม่ประมาท ในการเผยแผ่ธรรมเพื่อประโยชน์สุขของประชาชน ขวนขวายบำเพ็ญกิจเพื่อเห็นแก่ชุมชนที่จะเกิดมาภายหลัง (ปัจฉิมาชนตา) และทำการทุกอย่างที่จะให้สัทธรรมดำรงมั่นเพื่อประโยชน์สุขของชนจำนวนมากตลอดกาลนาน

พระภิกษุทุกรูป พึงไม่ประมาท ในการบำเพ็ญสมณธรรม และในการทำจิตของประชาชนให้ผ่องใส สร้างความรู้สึกร่มเย็นปลอดภัย ทั้งด้วยความประพฤติที่ปราศจากการเบียดเบียนของตนเอง และด้วยการสั่งสอนประชาชนให้ประพฤติดีงามทำสังคมให้ร่มเย็น

คนทุกคน พึงไม่ประมาท ในการบำเพ็ญประโยชน์ตนด้วยการทำตนให้พึ่งตนได้ และในการบำเพ็ญประโยชน์ผู้อื่นด้วยการช่วยให้เขาสามารถพึ่งตน พัฒนาจิตปัญญาเพื่อเข้าถึงประโยชน์สุขสูงสุด ที่จะให้มีจิตหลุดพ้นเป็นอิสระและเป็นอยู่ด้วยความไม่ประมาท

อนึ่ง เนื่องด้วยเป็นสามัญวิสัยของมนุษย์ทั้งหลายที่ว่า เมื่อเจริญก้าวหน้าแก้ปัญหาสำเร็จ มีวัตถุอุปกรณ์พรั่งพร้อม อยู่

สุขสบายแล้วมักจะประมาท หรือพิจารณาเห็นสภาวะของสิ่งทั้งหลาย ยอมรับความจริง ทำจิตปรับในปลงใจได้แล้วก็มักประมาท จึงเป็นธรรมเนียมของพระศาสดา ผู้นำ และผู้บริหารที่ดีทั้งหลาย จะต้องทำตนเป็นกัลยาณมิตรใหญ่ คอยหาอุบายเร่งเร้าอยู่เสมอ ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ด้วยการแนะนำสั่งสอนบ้าง สร้างสถานการณ์ปลุกใจบ้าง ทำเหตุบีบคั้นที่ไม่เสียหายบ้าง เพื่อกระตุ้นเตือนมนุษย์ทั้งหลายให้ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท

๓. *คุณค่าเนื่องด้วยความหลุดพ้น หรือคุณค่าเพื่อความบริสุทธิ์บริบูรณ์แห่งความดีงาม*

คุณค่าข้อนี้ ว่าที่จริงก็รวมอยู่ในคุณค่าข้อแรก คือคุณค่าด้านการทำจิต ในแง่ความปลอดกิเลส แต่มีความสำคัญเด่นเฉพาะ จึงยกมากล่าวเน้นไว้ต่างหาก

คุณค่าสองข้อแรกนั้นทั้งคู่ ท่านมักกล่าวถึงโดยอ้างอิงหลักอนิจจตา เพราะความเป็นอนิจจังเป็นภาวะที่มองเห็นได้ง่าย ผู้ปฏิบัติธรรมแม้แต่ในระดับเบื้องต้น ก็จะได้รับประโยชน์จากไตรลักษณ์โดยเข้าถึงคุณค่าสองข้อแรกนั้นตามสมควรแก่ปัญญาของตน แต่คุณค่าข้อที่สามนี้มักจะมาพร้อมกับการมนสิการความเป็นอนัตตา[๑] เช่นว่า

---

[๑] ความจริง การพิจารณา อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ย่อมให้ผลเนื่องถึงกันหมด ดังนั้น การพิจารณาลักษณะทั้งสาม จึงมีคุณค่าส่งถึงความหลุดพ้นได้ทั้งสิ้น แต่กระนั้น ตัวเด่นในการตัดสินชี้ขาดจะอยู่ที่ความรู้ความเข้าใจอนัตตา ดังจะเห็นได้จาก พุทธพจน์ที่ว่า "พึงเจริญอนิจจสัญญา เพื่อถอนอัสมิมานะ. ดูกรเมฆิยะ แท้จริง เมื่อมีอนิจจสัญญา อนัตตสัญญาจึงปรากฏ. ผู้มีอนัตตสัญญา (หมายรู้ในสิ่งทั้งหลาย

"ภิกษุมองเห็นด้วยสัมมาปัญญาตามที่มันเป็นว่า รูป... เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ อย่างหนึ่งอย่างใด เป็นอดีต ปัจจุบัน อนาคต ก็ตาม ฯลฯ ทั้งหมดนั้นไม่ใช่ของเรา มิใช่เรา เป็นนั่น นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา, เมื่อรู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้แล จึงจะไม่มีอหังการ มมังการ และมานานุสัย ทั้งในกายอันพร้อมด้วยวิญญาณนี้ และในนิมิตหมายทั้งปวงภายนอก"[๑]

อหังการ ได้แก่กิเลสที่เรียกชื่อว่า ทิฏฐิ มมังการ ได้แก่กิเลสที่เรียกชื่อว่า ตัณหา มานานุสัย ได้แก่กิเลสที่เรียกชื่อสั้น ๆ ว่า มานะ นิยมเรียกเป็นชุดว่า ตัณหา มานะ ทิฏฐิ

พุทธพจน์นี้มีสาระสำคัญว่า ผู้ที่มองเห็นความเป็นอนัตตาชัดแจ้งแล้ว ก็จะไม่มีหรือจะชำระล้างเสียได้ ซึ่งกิเลสที่เกี่ยวเนื่องผูกพันกับตัวตน หรือกิเลสที่เอาตนเป็นศูนย์กลาง ทั้งสามอย่าง คือ ความเห็นแก่ตัวความแส่หาแต่สิ่งบำรุงบำเรอปรนเปรอตน มุ่งได้มุ่งเอาผลประโยชน์ส่วนตัว ที่เรียกว่า *ตัณหา* ความถือตัว ความทะนงตน สำคัญตนเป็นนั่นเป็นนี่ อยากยิ่งใหญ่ไฝ่เด่นครอบงำผู้อื่น แสวงหาอำนาจมายกชูตน ที่เรียกว่า *มานะ* และความยึดติดในความเห็นของตน ความถือมั่น งมงาย ตลอดจนคลั่งไคล้ในความเชื่อถือ ทฤษฎี ลัทธินิยม และอุดมการณ์ต่าง ๆที่เรียกว่า *ทิฏฐิ*

ว่าเป็นอนัตตา) จะลุถึงภาวะที่ถอนเสียได้ซึ่งอัสมิมานะ (ความถือพองว่าเป็นตัวกู) เป็นนิพพานในปัจจุบันนี้แหละ" (ขุ.อุ.๒๕/๘๙/๑๒๘; และดู องฺ.นวก.๒๓/๒๐๕/๓๖๕; ๒๐๗/๓๗๑)

[๑] ม.อุ.๑๔/๑๒๘/๑๐๕-๖

กิเลส ๓ อย่างนี้ มีชื่อเรียกรวมกันเป็นชุดว่า **ปปัญจะ** หรือ **ปปัญจธรรม** แปลกันมาว่า ธรรมเครื่องเนิ่นช้า ถ้าจะแปลให้ง่ายก็ว่า กิเลสตัวปั่น คือ ปั้นแต่งเรื่องราว ปั่นใจให้ทุกข์ ปั่นหัวให้เรื่องมาก ทำให้ยืดเยื้อ เยิ่นเย้อ ยุ่งเหยิง ยืดยาว ฟ่ามเฟือ ฟั่นเฝือ ล่าช้า วกวน วุ่นวาย นุงนัง สับสน สลับซับซ้อน ทำให้เขวห่างหรือไถลเชือนเฉออกไปจากความเป็นจริงที่ง่าย ๆ เปิดเผย ปัญหาที่ยังไม่มี ก็ทำให้เกิดมีขึ้น ปัญหาที่มีอยู่แล้วก็ไม่อาจแก้ไขอย่างตรงไปตรงมาตามเหตุ แต่กลับทำให้ยุ่งยากซับซ้อนนุงนังยิ่งขึ้น เป็นตัวบงการพฤติกรรมที่ทำให้มนุษย์พลานไปมาขัดแย้ง แข่งขัน แย่งชิงกัน ตลอดจนก่อสงครามระหว่างพวกระหว่างฝ่าย ไม่เฉพาะแต่จะเป็นเหตุให้ทำความชั่วร้ายนานัปการเท่านั้น แม้เมื่อจะทำสิ่งที่ดีงาม ถ้ามีกิเลสตัวปั่นเหล่านี้อยู่เบื้องหลังการทำความดีนั้นก็มีเงื่อนงำ มีปมแอบแฝง ไม่บริสุทธิ์ และทำได้ไม่บริบูรณ์ ไม่เต็มที่ กิเลสเหล่านี้จะคอยขัดถ่วงหรือชักให้เขว

ความรู้เข้าใจมองเห็นไตรลักษณ์ โดยเฉพาะความเป็นอนัตตาจะบรรเทากิเลสที่เกี่ยวเนื่องผูกพันกับตัวตนเหล่านี้ให้เบาบางลงตลอดจนขจัดทำลายล้างให้หมดสิ้นไป สุดแต่กำลังปัญญาจะเห็นประจักษ์แจ้งทำจิตให้เป็นอิสระหลุดพ้นได้เพียงไหน เมื่อไม่มีกิเลสตัวปั่นเหล่านี้เป็นเงื่อนปมแอบแฝง และเป็นตัวกีดกั้นจำกัดให้คับแคบหรือเป็นแรงพัดพาให้เชือนเฉแล้ว หนทางแห่งการทำความดีงามก็เปิดโล่งกว้าง ไม่จำกัดขอบเขต จะบำเพ็ญคุณธรรมหรือสร้างสรรค์กรรมที่ดีงามใด ๆ เช่น ไมตรี กรุณา ทาน ศีล อัตถจริยา (การบำเพ็ญประโยชน์) ก็ทำได้

อย่างบริบูรณ์เต็มที่และสะอาดบริสุทธิ์

รวมความว่า การเห็นไตรลักษณ์ด้วยมนสิการอย่างถูกวิธี จะนำให้เกิดคุณค่าทางจริยธรรมทั้งความดีงาม และความงอกงาม ที่มาพร้อมด้วยความสุข กล่าวคือ ดีงามด้วยกุศลธรรมที่แล่นโล่งไปไม่มีอกุศลคอยขัดถ่วงหรือบีบเบียน งอกงามด้วยความไม่ประมาทในการทำกิจ และเป็นสุขด้วยปัญญารู้เท่าทันธรรมดาของโลกและชีวิตที่ทำให้จิตปลอดโปร่ง ผ่องใส เบิกบาน เป็นอิสระ

ความสุขไม่เป็นจริยธรรมโดยตัวของมันเอง แต่เป็นคุณค่าสำคัญทางจริยธรรม เป็นพื้นที่อิงอาศัยของจริยธรรม ทำให้จริยธรรมดำรงอยู่ได้มั่นคง ความสุขในที่นี้มุ่งเอานิรามิสสุข คือสุขที่ไม่อาศัยอามิสเป็นสำคัญ เพราะเป็นสุขที่ไม่เจือด้วยความหมักหมม ที่มักบูดเน่าหรืออืดเฟ้อ และก่อโทษขึ้นได้ในภายหลัง

ผู้ที่มองเห็นไตรลักษณ์ รู้เท่าทันธรรมดา และมีนิรามิสสุขเป็นหลักประกัน แม้จะยังเสพกามสุขก็จะไม่มืดมัวถึงกับหมกมุ่นหลงใหลหรือถลำลึกจนเกิดโทษรุนแรง โดยเฉพาะจะไม่เกินเลยจนกลายเป็นเหตุแห่งการเบียดเบียนตนและผู้อื่น และแม้เมื่อความสุขนั้นผันแปรไป ก็จะไม่ถูกความทุกข์ใหญ่ท่วมทับเอา ยังคงดำรงสติอยู่ได้ มีความกระทบใจแต่น้อย เป็นผู้พร้อมที่จะเสวยความสุขในทุกระดับได้อย่างสมบูรณ์เต็มอิ่มเต็มรสและคล่องใจ เพราะไม่มีความกังวลขุ่นข้องเป็นเงื่อนปมหรือเป็นเครื่องกีดขวางที่คอยรบกวนอยู่ภายใน และยิ่งกว่านั้น ทั้งที่

สามารถเสวยความสุขทั้งหลายได้อย่างสมบูรณ์ที่สุด แต่ก็ไม่ติดในความสุขเหล่านั้นไม่ว่าจะประณีตหรือดีวิเศษเพียงใด

เท่าที่บรรยายมานี้ เป็นการกล่าวถึงคุณค่าทางจริยธรรมของไตรลักษณ์อย่างรวม ๆ กันไป ต่อไปนี้เป็นการพิจารณาคุณค่าทางจริยธรรมของไตรลักษณ์นั้น โดยจำแนกตามลำดับข้อ

๑. *หลักอนิจจตา* แสดงความไม่เที่ยง ความเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไปของสิ่งทั้งหลาย จนถึงส่วนย่อยที่ละเอียดที่สุด ทั้งฝ่ายรูปธรรม และนามธรรม ความไม่เที่ยงของส่วนย่อยต่าง ๆ เมื่อปรากฏเป็นผลรวมออกมาแก่ส่วนใหญ่ที่มนุษย์พอสังเกตเห็นได้ ก็เรียกกันว่าความเปลี่ยนแปลง ซึ่งทำให้เกิดความเข้าใจหรือรู้สึกเหมือนกับว่าสิ่งต่าง ๆ เหล่านั้นมีตัวมีตนของมัน ซึ่งเดิมมีสภาพเป็นอย่างหนึ่ง และบัดนี้ตัวตนอันนั้นเองได้เปลี่ยนแปลงแปรรูปไปเป็นอีกอย่างหนึ่ง ความเข้าใจหรือรู้สึกเช่นนี้ เป็นความหลงผิดอย่างหนึ่ง เป็นเหตุให้เกิดความยึดมั่นถือมั่น นำตนเข้าไปผูกพันอยู่กับภาพความนึกคิดอย่างหนึ่งของตนเอง ซึ่งไม่ตรงกับข้อเท็จจริง เมื่อดำรงชีวิตอยู่อย่างผู้ไม่รู้เท่าทันสภาวะย่อมถูกฉุดลากให้กระเสือกกระสนกระวนกระวายไปตามภาพที่สร้างขึ้นลวงตนเองนั้น เรียกว่า อยู่อย่างเป็นทาส แต่ผู้รู้เท่าทันสภาวะ ย่อมอยู่อย่างเป็นอิสระ และสามารถถือเอาประโยชน์จากกฎธรรมดาเหล่านี้ได้ ในทางจริยธรรม หลักอนิจจตาอาจใช้ให้เป็นประโยชน์ได้เป็นอันมาก เช่น

๑) ความเป็นอนิจจังนั้น ว่าตามสภาวะของมัน ย่อมเป็นกลาง ๆ ไม่ดีไม่ชั่ว แต่เมื่อเป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับความเป็นอยู่

ของมนุษย์ ก็มีบัญญัติความเปลี่ยนแปลงด้านหนึ่งว่าเป็นความเจริญ และความเปลี่ยนแปลงอีกด้านหนึ่งว่าเป็นความเสื่อม อย่างไรก็ดี ความเปลี่ยนแปลงจะเป็นไปในด้านใด อย่างไรย่อมแล้วแต่เหตุปัจจัยที่จะให้เป็น ในทางจริยธรรม นำหลักอนิจจตามาสอนอนุโลมตามความเข้าใจในเรื่องความเสื่อมและความเจริญได้ว่า สิ่งที่เจริญแล้วย่อมเสื่อมได้ สิ่งที่เสื่อมแล้วย่อมเจริญได้ และสิ่งที่เจริญแล้วย่อมเจริญยิ่งขึ้นไปได้ ทั้งนี้แล้วแต่เหตุปัจจัยต่าง ๆ และในบรรดาเหตุปัจจัยทั้งหลายนั้น มนุษย์ย่อมเป็นเหตุปัจจัยที่สำคัญและสามารถบันดาลเหตุปัจจัยอื่น ๆ ได้อย่างมาก โดยนัยนี้ ความเจริญและความเสื่อมจึงมิใช่เรื่องที่จะเป็นไปเองตามลม ๆ แต่เป็นสิ่งที่มนุษย์เข้าไปเกี่ยวข้องทำและสร้างสรรค์ได้ อย่างที่เรียกว่า ตามยถากรรม[๑] คือแล้วแต่มนุษย์จะทำเอาตามวิสัยแห่งเหตุปัจจัย โดยไม่ต้องคอยระแวงการแทรกแซงจากตัวการอย่างอื่นนอกเหนือธรรมชาติ เพราะตัวการนอกเหนือธรรมชาติไม่มี ดังนั้น ในทางจริยธรรม ความเป็นอนิจจัง หรือ แม้จะเรียกว่าความเปลี่ยนแปลง จึงเป็นกฎธรรมชาติที่ทำให้มนุษย์มีความหวัง เพราะกฎธรรมชาติย่อมเป็นกลาง ๆ จะให้เป็นอย่างไรแล้วแต่จะทำเหตุปัจจัยที่จะให้เป็นอย่างนั้นขึ้น การเปลี่ยนแปลงเพื่อให้ดีขึ้น จึงเป็นสิ่งที่ทำได้ ไม่ว่าจะเป็นการสร้างความเจริญทางวัตถุ หรือทางนามธรรม ตั้งแต่การทำคนโง่ให้เป็นคนฉลาด จนถึงทำปุถุชนให้เป็นพระอรหันต์

---

[๑] ในที่นี้ใช้คำว่า ยถากรรม ตามความหมายทางธรรม ไม่ใช่ในความหมายที่เข้าใจในภาษาไทย

และการแก้ไข กลับตัว ปรับปรุงตนเองทุกอย่าง สุดแต่จะเข้าใจเหตุปัจจัยที่จะให้เป็นอย่างนั้นแล้วสร้างเหตุปัจจัยนั้น ๆ ขึ้น

โดยสรุป ความเป็นอนิจจัง ในความเข้าใจระดับที่เรียกว่าเป็นความเปลี่ยนแปลงสอนว่า สำหรับผู้สร้างความเจริญหรือผู้เจริญขึ้นแล้ว ต้องตระหนักว่า ความเจริญนั้นอาจเปลี่ยนเป็นเสื่อมได้ เมื่อไม่ต้องการความเสื่อม ก็ต้องไม่ประมาท ต้องหลีกเว้นและกำจัดเหตุปัจจัยที่จะให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในทางเสื่อม พยายามสร้างและเปิดช่องให้แก่เหตุปัจจัยที่จะให้เกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างที่จะรักษาความเจริญนั้นไว้ สำหรับผู้พลาดเสื่อมลงไป ก็สามารถแก้ไขปรับปรุงได้ โดยละทิ้งเหตุปัจจัยที่ทำให้เสื่อมนั้นเสียกลับมาสร้างเหตุปัจจัยที่จะทำให้เจริญต่อไป ยิ่งกว่านั้น ความเปลี่ยนแปลงที่เป็นไปในทางเจริญอยู่แล้วก็สามารถส่งเสริมให้เจริญยิ่งขึ้นได้ โดยเพิ่มพูนเหตุปัจจัยที่จะทำให้เจริญให้มากยิ่งขึ้น พร้อมกับที่ต้องไม่ประมาทหลงละเลิงในความเจริญนั้น จนมองไม่เห็นความเป็นไปได้ของความเสื่อม และเหตุปัจจัยต่าง ๆ ที่จะให้เกิดความเสื่อมนั้นเสียเลย กล่าวมาถึงขั้นนี้ ก็มาถึงหลักธรรมสำคัญที่สุด ที่เป็นเครื่องประสานระหว่างสัจธรรมกับจริยธรรม คือการที่จะต้องมีปัญญาตั้งต้นแต่รู้ว่าความเสื่อมและความเจริญแท้จริงที่ต้องการนั้นคืออะไร เหตุปัจจัยที่จะให้เกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างที่ต้องการนั้นคืออะไร ตลอดจนข้อที่ว่า จะเพิ่มพูนความสามารถของมนุษย์ในการเข้าไปบันดาลเหตุปัจจัยต่าง ๆ ได้อย่างไร หลักอนิจจตาจึงมีความหมายอย่างยิ่งในทางจริยธรรม ตั้งแต่ให้ความหวัง

ในการสร้างความเจริญก้าวหน้า รับรองหลักกรรม คือความมีผลแห่งการกระทำของมนุษย์ จนถึงเน้นความสำคัญของการศึกษาอบรมให้เกิดปัญญาที่สำหรับจะเข้ามาเกี่ยวข้องกับความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ อย่างมีผลดี

๒) ในด้านชีวิตภายใน หรือคุณค่าทางจิตใจโดยตรง หลักอนิจจตา ช่วยให้ดำรงชีวิตอยู่อย่างผู้รู้เท่าทันความจริง ในขณะที่ทางด้านชีวิตภายนอก สามารถใช้ปัญญาหลีกเว้นความเสื่อมและสร้างสรรค์ความเจริญได้ต่าง ๆ ภายในจิตใจ ก็ดำรงอยู่อย่างเป็นอิสระ ไม่ตกเป็นทาสของความเสื่อมหรือความเจริญเหล่านั้น รู้จักที่จะถือเอาประโยชน์จากกฎธรรมชาติ และเกี่ยวข้องกับมันโดยมิต้องถูกชัดเหวี่ยงฉุดกระชากไปอย่างเลื่อนลอยมืดมัว เพราะการเข้าไปยึดมั่นเกาะติดอยู่กับเกลียวคลื่นส่วนโน้นส่วนนี้ในกระแสของมันอย่างไม่รู้หัวรู้หน จนช่วยตัวเองไม่ได้ ที่จะช่วยคนอื่นเป็นอันไม่ต้องพูดถึง

ผู้มีจิตใจเป็นอิสระ รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ไม่ยึดมั่นถือมั่นด้วยตัณหาอุปาทานเท่านั้น จึงจะรู้ว่าอะไรเป็นความเสื่อม อะไรเป็นความเจริญที่แท้จริง มิใช่เพียงความเจริญที่อ้างสำหรับมาผูกรัดตัวเองและผู้อื่นให้เป็นทาสมากยิ่งขึ้น หรือถ่วงให้จมต่ำลงไปอีก และจึงจะสามารถใช้ประโยชน์จากความเจริญที่สร้างขึ้นนั้นได้มากที่สุด พร้อมกับที่สามารถทำตนเป็นที่พึ่งแก่คนอื่นได้อย่างดี

ในทางจริยธรรมขั้นต้น หลักอนิจจตา สอนให้รู้ธรรมดาของสิ่งทั้งหลาย จึงช่วยไม่ให้เกิดความทุกข์เกินสมควรในเมื่อ

เกิดความเสื่อม หรือความสูญเสีย และช่วยไม่ให้เกิดความประมาทหลงละเลิงในเวลาเจริญ ในขั้นสูง ทำให้เข้าถึงความจริงโดยลำดับจนเข้าใจหลักอนัตตา ทำให้ดำรงชีวิตอยู่ด้วยจิตที่เป็นอิสระ ไม่มีความยึดมั่นถือมั่น ปราศจากทุกข์ อย่างที่เรียกว่ามีสุขภาพจิตสมบูรณ์แท้จริง

หลักอนิจจตา มักมีผู้นิยมนำมาใช้เป็นเครื่องปลอบใจตนเอง หรือปลอบใจผู้อื่น ในเมื่อเกิดภัยพิบัติ ความทุกข์ ความสูญเสียต่าง ๆ ซึ่งก็ได้ผลช่วยให้คลายทุกข์ลงได้มากบ้างน้อยบ้าง การใช้หลักอนิจจตาในรูปนี้ ย่อมเป็นประโยชน์บ้าง เมื่อใช้ในโอกาสที่เหมาะสม และโดยเฉพาะสำหรับให้สติแก่ผู้ไม่คุ้นหรือไม่เคยสำนึกในหลักความจริงนี้มาก่อน แต่ถ้าถึงกับนำเอาการปลอบใจตัวแบบนี้มาเป็นหลักในการดำรงชีวิต หรือมีชีวิตอยู่ด้วยการปลอบใจตัวเองอย่างนี้ จะกลับเป็นโทษมากกว่า เพราะเท่ากับเป็นการปล่อยตัวลงเป็นทาสในกระแสโลก หรือการไม่ได้ใช้หลักอนิจจตาให้เป็นประโยชน์นั่นเอง เป็นการปฏิบัติผิดต่อหลักกรรมในด้านจริยธรรม ขัดต่อการแก้ไขปรับปรุงตนเองเพื่อเข้าถึงจุดหมายที่พุทธธรรมจะให้แก่ชีวิตได้

กล่าวโดยย่อ จริยธรรมหรือการรู้จักถือเอาประโยชน์จากหลักอนิจจตา มี ๒ ขั้นตอน คือ ขั้นตอนที่หนึ่ง เมื่อประสบความเปลี่ยนแปลงที่ไม่ปรารถนา ก็บรรเทาหรือกำจัดทุกข์โศกได้ เมื่อประสบความเปลี่ยนแปลงที่พึงใจ ก็ไม่หลงใหลมัวเมาเพราะรู้เท่าทันกฎธรรมดา ขั้นตอนที่สอง เร่งขวนขวายทำกิจที่ควรทำต่อไปให้ดีที่สุด และทำด้วยจิตใจที่เป็นอิสระ เพราะรู้

ว่าความเปลี่ยนแปลงนั้น เป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่ใช่เป็นไปเอง หรือเลื่อนลอย หรือตามความปรารถนาของเรา ผู้ที่เห็นว่า สิ่งทั้งหลายไม่ยั่งยืนย่อมเปลี่ยนแปลงไป จะทำอะไรไปทำไม แล้วปล่อยชีวิตให้เลื่อนลอย ปล่อยอะไร ๆ ไปตามเรื่อง แสดงถึงความเข้าใจผิด และปฏิบัติผิดต่อหลักอนิจจตา ขัดกับพุทธโอวาทที่เป็นปัจฉิมวาจาว่า "สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา ท่านทั้งหลายจงทำกิจให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาท"[๑]

๒. *ในหลักทุกขตา* มีเกณฑ์สำคัญสำหรับกำหนดคุณค่าทางจริยธรรมอยู่ ๒ อย่างคือ

๑) ในเมื่อสิ่งทั้งหลายเกิดจากการประชุมกันเข้าขององค์ประกอบต่าง ๆ ที่เป็นส่วนย่อย ๆ ลงไปและองค์ประกอบเหล่านั้น แต่ละอย่างล้วนไม่เที่ยง กำลังตกอยู่ในอาการเกิดขึ้นแปรไป และสลายตัวตามหลักอนิจจตา อยู่ด้วยกันทั้งสิ้น สิ่งที่เป็นหน่วยรวมนั้น จึงเท่ากับเป็นที่รวมของความปรวนแปรและความขัดแย้งต่าง ๆ และแฝงเอาภาวะที่พร้อมจะแตกแยกและเสื่อมสลายเข้าไว้ในตัวด้วยอย่างเต็มที่ เมื่อเป็นเช่นนี้ การที่จะควบคุมองค์ประกอบต่าง ๆ ที่กำลังเปลี่ยนแปลงอยู่นั้นให้คุมรูปเป็นหน่วยรวมตามรูปแบบที่ประสงค์ก็ดี การที่จะควบคุมการเปลี่ยนแปลงนั้นให้ดำเนินไปในทิศทางที่ต้องการก็ดี จะต้องใช้พลังงานและวิธีการจัดระเบียบเข้ามาร่วมเป็นองค์ประกอบช่วยเป็นเหตุปัจจัยเพิ่มขึ้นอีกด้วย ยิ่งองค์ประกอบส่วนย่อย ๆ

---

[๑] ที.ม.๑๐/๑๔๓/๑๘๐; แปลอีกอย่างว่า.... "ท่านทั้งหลายจงยังประโยชน์ตนประโยชน์ผู้อื่นให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท"

ต่าง ๆ นั้น มีมากและสลับซับซ้อนยิ่งขึ้นเท่าใด ก็ต้องใช้พลังงานมากขึ้นและมีการจัดระเบียบที่ละเอียดรัดกุมยิ่งขึ้นเท่านั้น การปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลาย เพื่อให้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ จะต้องทำที่ตัวเหตุปัจจัยของมัน และรู้ชัดถึงความสำเร็จผล หรือความผิดพลาดพร้อมทั้งทางแก้ไขต่อไปตามความพร้อมของเหตุปัจจัยเหล่านั้น นี้คือวิธีปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างอิสระไม่ผูกมัดตัวและไม่เป็นเหตุให้เกิดความทุกข์ ส่วนวิธีที่ตรงข้ามจากนี้ ก็คือการกระทำตามความยึดอยากด้วยตัณหาอุปาทาน โดยนำเอาตัวเข้าไปผูกมัดให้สิ่งเหล่านั้นบีบคั้น ซึ่งนอกจากจะทำให้เกิดความทุกข์แก่ตนเองแล้ว ก็ไม่ช่วยให้เกิดผลดีอย่างใด ๆ ขึ้นมา

๒) ตามหลักกิจในอริยสัจ หน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติต่อทุกข์ได้แก่ ปริญญา คือการกำหนดรู้ หรือทำความเข้าใจ หมายความว่าเรื่องทุกข์นี้ บุคคลมีหน้าที่เกี่ยวข้องเพียงแค่กำหนดรู้หรือทำความเข้าใจเท่านั้น การปฏิบัติต่อทุกข์โดยถูกต้องตามหลักกิจในอริยสัจนี้ เป็นเรื่องสำคัญอย่างยิ่ง แต่เป็นเรื่องที่มักถูกมองข้ามไป พุทธธรรมสอนให้ปฏิบัติต่อทุกข์ด้วยการศึกษาให้รู้ว่าอะไรเป็นอะไร ให้รู้จักทุกข์ คือให้รู้จักปัญหาของตนเอง มิใช่เพื่อเป็นทุกข์ แต่เพื่อปฏิบัติต่อมันได้ถูกต้อง แล้วจะได้ไม่มีทุกข์ หรือพูดอย่างง่าย ๆ ว่า เพื่อจะได้มีความสุขที่แท้จริงนั่นเอง พูดอีกนัยหนึ่งก็คือ หลักกิจในอริยสัจสอนว่า สิ่งใดก็ตามที่เป็นปัญหาแก่ตน มนุษย์จะต้องศึกษาสิ่งนั้นให้รู้ให้เข้าใจอย่างชัดเจนที่สุด ก่อนที่จะลงมือจัดการแก้ไขปัญหานั้น การศึกษาปัญหามิได้หมายความว่าเป็นการสร้างปัญหาหรือหาปัญหามาใส่ตน

แต่เป็นวิธีการที่จะทำให้ปัญหาหมดไปต่างหาก ผู้ที่ไม่ทราบหลักกิจในอริยสัจ อาจปฏิบัติต่อทุกข์อย่างผิดพลาดไร้จุดหมาย เขวออกนอกทาง และอาจกลายเป็นการเพิ่มทุกข์แก่ตนด้วยการมองโลกในแง่ร้ายไปก็ได้

เมื่อทราบหลักเกณฑ์ใหญ่ ๆ ๒ ข้อนี้แล้ว จึงควรกำหนดคุณค่าต่าง ๆ ในทางจริยธรรมของหลักทุกขตาดังต่อไปนี้

๑) การที่สิ่งทั้งหลายถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้น การเจริญ และการสลายตัว ทำให้เกิดความกดดัน ขัดแย้ง และการที่จะทนอยู่ในสภาพเดิมตลอดไปไม่ได้ ภาวะเช่นนี้แสดงว่า สิ่งทั้งหลายมีความบกพร่อง มีความไม่สมบูรณ์อยู่ในตัว ความบกพร่องหรือความไม่สมบูรณ์นี้ ยิ่งมีมากขึ้นโดยสัมพันธ์กับกาลเวลาที่ผ่านไป และความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นทั้งภายในและภายนอก เมื่อเป็นเช่นนี้ สิ่งทั้งหลายที่จะรักษาสภาพของตนไว้หรือขยายตัวเข้าสู่ความสมบูรณ์ จึงต้องต่อสู้ดิ้นรนอยู่ตลอดเวลา การดำรงสภาพชีวิตที่ดีไว้ การนำชีวิตเข้าสู่ความเจริญ และความสมบูรณ์ จึงต้องมีการแก้ไขปรับปรุงตัวอยู่ตลอดเวลา

๒) เมื่อความขัดแย้ง ดิ้นรนต่อสู้ เกิดขึ้นจากเหตุปัจจัยที่ให้เกิดความเปลี่ยนแปลง จะเป็นเหตุปัจจัยภายในหรือภายนอกก็ตาม การฝืนแบบทื่อ ๆ ย่อมให้ผลร้ายมากกว่าผลดี ไม่ว่าจะในกรณีของสิ่งต่าง ๆ บุคคล หรือสถาบัน เช่น ในเรื่องของวัฒนธรรม เป็นต้น ดังนั้น การรู้จักปรับตัวและปรับปรุงจึงเป็นเรื่องสำคัญ และข้อนี้ ย่อมเป็นการย้ำความจำเป็นของปัญญาในฐานะหลักจริยธรรมสำหรับรู้เท่าทัน และจัดการทุกสิ่งทุกอย่าง

ให้ตรงตัวเหตุปัจจัย

๓) ความสุข และสิ่งที่ให้ความสุขอย่างที่เข้าใจกันในโลกก็ตกอยู่ในหลักความจริงข้อนี้ด้วย ความสุขเหล่านี้ ย่อมมีความไม่สมบูรณ์อยู่ในตัว ในแง่ที่ว่า จะต้องแปรปรวนไปจากสภาพที่เป็นความสุข หรือจากสภาพที่จะหาความสุขนั้นได้ อย่างหนึ่ง และดังนั้น จึงเป็นสิ่งที่ไม่อาจให้ความพึงพอใจได้โดยสมบูรณ์อย่างหนึ่ง ผู้ที่ฝากความหวังในความสุขไว้กับสิ่งเหล่านี้อย่างขาดสติ ย่อมเท่ากับทำตัวให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับความไม่สมบูรณ์ของสิ่งเหล่านั้น หรือทิ้งตัวลงไปอยู่ในกระแสความแปรปรวนของมัน แล้วถูกฉุดลากกดดันและบีบคั้นเอาอย่างควบคุมตัวเองไม่ได้ สุดแต่สิ่งเหล่านั้นจะแปรปรวนไปอย่างไร ความหวังในความสุขมากเท่าใด เมื่อความแปรปรวนหรือผิดหวังเกิดขึ้น ความทุกข์ก็รุนแรงมากขึ้นตามอัตรา เป็นการหาความสุขชนิดขายตัวลงเป็นทาส หรือเอาค่าของชีวิตเป็นเดิมพัน ผู้หาความสุขที่ฉลาดเมื่อยังยินดีที่จะหาความสุขจากสิ่งเหล่านี้อยู่ จึงต้องมีชีวิตอยู่อย่างรู้เท่าทันความจริง แสวงหาและเสวยความสุขอย่างมีสติสัมปชัญญะ โดยประการที่ว่า ความแปรปรวนของมันจะก่อโทษให้เกิดพิษภัย หรือเกิดความกระทบกระเทือนน้อยที่สุด พูดอีกอย่างหนึ่งว่า ถึงจะเป็นอย่างไรก็ให้รักษาอิสรภาพของจิตใจไว้ให้ดีที่สุด

๔) ความสุขแยกโดยคุณค่า มี ๒ ประเภท คือ ความสุขในการได้สนองความต้องการทางประสาททั้งห้า และสนองความคิดอยากต่าง ๆ อย่างหนึ่ง ความสุขในภาวะจิตที่ปลอดโปร่ง

ผ่องใส ปราศจากสิ่งข้องขัด กีดกั้น จำกัดความนึกคิด เช่น ความวิตกกังวล ความรู้สึกคับแคบ และกิเลสต่าง ๆ ที่พัวพันจิตใจอย่างหนึ่ง

ความสุขประเภทแรก เป็นแบบที่ขึ้นต่อปัจจัยภายนอก คือ วัตถุและอารมณ์สำหรับสนองความต้องการต่าง ๆ ลักษณะอาการของจิตในสภาพที่เกี่ยวข้องกับความสุขประเภทนี้ คือ การแส่หาดิ้นรนกระวนกระวายเป็นอาการนำหน้า อย่างหนึ่ง และความรู้สึกที่ยึดติด คับแคบ หวงแหน ผูกพันเฉพาะตัวอย่างหนึ่ง อาการเหล่านี้มีความสำคัญมากในทางจริยธรรม เพราะเป็นอาการของความยึดอยาก หรือความเห็นแก่ตัว และในเมื่อไม่จัดการควบคุมให้ดี ย่อมเป็นที่มาแห่งปัญหาต่าง ๆ การที่ต้องอาศัยอารมณ์อย่างอื่น ต้องขึ้นต่อปัจจัยภายนอกเช่นนี้ ย่อมเป็นธรรมดาอยู่เองที่ความสุขประเภทนี้ จะต้องทำให้ตัวบุคคลตกเป็นทาสของปัจจัยภายนอก ในรูปใดรูปหนึ่งไม่มากก็น้อย และความแปรปรวนของปัจจัยภายนอกนั้น ย่อมทำให้เกิดความกระทบกระเทือนแก่บุคคลนั้นด้วย ความสุขประเภทนี้ ทางธรรมเรียกว่าสามิสสุข เป็นสุขเนื่องด้วยหาสิ่งสำหรับมาเติมความรู้สึกบางอย่างที่ขาดไป หรือพร่องอยู่ คือต้องอาศัยอามิส

ส่วนความสุขประเภทหลัง เป็นความสุขที่ไม่ต้องอาศัยสิ่งสนองความอยาก (อารมณ์ภายนอก) ต่าง ๆ มาเป็นองค์ประกอบ หรือเป็นเครื่องเสริม เป็นภาวะของจิตใจภายในอย่างที่เรียกได้ว่าเป็นตัวของตัวเอง ไม่มีสิ่งรบกวน โดยอาจบรรยายลักษณะได้ว่า เป็นความ *สะอาด* เพราะไม่มีความรู้สึก

ที่เป็นกิเลสต่าง ๆ เข้าไปปะปนขุ่นมัว *สว่าง* เพราะประกอบด้วยปัญญา มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น เห็นกว้างขวาง ไม่มีขีดจำกัด มีความเข้าอกเข้าใจ และพร้อมที่จะรับรู้พิจารณาสิ่งทั้งหลายตามสภาววิสัย *สงบ* เพราะไม่มีความกระวนกระวาย ปลอดจากสิ่งกังวลใจ ไม่ว้าวุ่นหวั่นไหว ผ่อนคลาย ราบเรียบ *เสรี* เพราะเป็นอิสระ ไม่มีสิ่งที่จำกัดความนึกคิด ไม่มีความกีดกั้นข้องขัด โปร่งเบา ไม่ยึดติด ไม่คับแคบ เปิดกว้าง แผ่ความรู้สึกรักใคร่ปรารถนาดีด้วยเมตตาไปยังมนุษย์ สัตว์ ทั่วหน้า รับรู้ความทุกข์ของผู้อื่นด้วยกรุณา ร่วมบันเทิงใจด้วยมุทิตาในความสุขความรุ่งเรืองสำเร็จของคนทุกคน และ *สมบูรณ์* เพราะไม่มีความรู้สึกขาดแคลนบกพร่อง ว้าเหว่ มีแต่ความแช่มชื่นเบิกบาน เปรียบในทางร่างกายเหมือนการมีสุขภาพดี ย่อมเป็นภาวะที่เต็มเปี่ยมสมบูรณ์อยู่ในตัว ในเมื่อไม่มีโรคเป็นข้อบกพร่อง ในภาวะจิตเช่นนี้ คุณธรรมที่เป็นส่วนประกอบสำคัญก็คือ ความเป็น *อิสระ* ไม่เกี่ยวเกาะผูกพันเป็นทาส และ *ปัญญา* ความรู้ความเข้าใจตามความเป็นจริง คุณธรรมสองอย่างนี้แสดงออกในภาวะของจิตที่เรียกว่า *อุเบกขา* คือ ภาวะที่จิตราบเรียบเป็นกลาง พร้อมที่จะเข้าเกี่ยวข้องจัดการกับสิ่งทั้งหลายตามสภาววิสัย ตามที่ควรจะเป็นด้วยเหตุผลบริสุทธิ์ ความสุขประเภทนี้ มีคุณค่าสูงสุดในทางจริยธรรม เรียกว่า นิรามิสสุข ไม่ก่อให้เกิดปัญหา แต่เป็นภาวะที่ไม่มีปัญหาและช่วยขจัดปัญหา เป็นภาวะที่ประณีตลึกซึ้ง ซึ่งอาจเกินกว่าที่จะเรียกว่าเป็นความสุข จึงเรียกง่าย ๆ ว่า ความพ้นจากทุกข์ เพราะแสดงลักษณะเด่น

ว่าพ้นจากข้อบกพร่องและความแปรปรวน

ในการดำรงชีวิตของชาวโลก ซึ่งต้องเกี่ยวข้องกับการแสวงหาความสุขประเภทที่หนึ่งอยู่ด้วยเป็นธรรมดานั้น เป็นไปไม่ได้ที่มนุษย์จะได้รับสิ่งสนองความต้องการทุกอย่างได้ทันใจทุกครั้ง ตลอดทุกเวลา สมหวังเสมอไป และคงอยู่ตลอดไป เพราะเป็นเรื่องขึ้นต่อปัจจัยภายนอกและมีความแปรปรวนได้ตามกฎธรรมชาติ จึงเป็นความจำเป็นที่จะต้องพยายามสร้างสภาพจิตอย่างที่เรียกว่าความสุขประเภทที่สองไว้ด้วยอย่างน้อยพอเป็นพื้นฐานของจิตใจ ให้มีสุขภาพจิตดีพอที่จะดำรงชีวิตอยู่ในโลกอย่างที่เรียกว่าสุขสบาย มีความทุกข์น้อยที่สุด รู้จักว่าควรจะปฏิบัติตนอย่างไรต่อความสุขประเภทที่หนึ่งนั้น เพื่อมิให้กลายเป็นปัญหาก่อให้เกิดความเดือดร้อน ทั้งแก่ตนและบุคคลอื่น สภาพจิตเช่นนี้จะสร้างขึ้นได้ก็ด้วยการรู้จักมองสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น เพื่อความมีชีวิตอยู่อย่างที่เรียกว่า ไม่ยึดมั่นถือมั่น ซึ่งอาศัยการรู้เท่าทันหลักความจริงของธรรมชาติ จนถึงขั้นอนัตตา

๕) ในการแสวงหาความสุขประเภทที่หนึ่ง ซึ่งต้องอาศัยปัจจัยภายนอกนั้น จะต้องยอมรับความจริงว่า เป็นการเข้าไปสัมพันธ์กันของคู่สัมพันธ์อย่างน้อย ๒ ฝ่าย เช่น บุคคล ๒ คน หรือ บุคคล ๑ กับวัตถุ ๑ เป็นต้น และแต่ละฝ่ายมีความทุกข์ มีความขัดแย้งบกพร่อง ไม่สมบูรณ์ แฝงติดตัวมาด้วยกันอยู่แล้ว เมื่อสิ่งที่มีความขัดแย้งกับสิ่งที่มีความขัดแย้งมาสัมพันธ์กัน ก็ย่อมมีทางที่จะให้เกิดความขัดแย้งเพิ่มขึ้นทั้งในด้านปริมาณ

และระดับความรุนแรง ตามอัตราการปฏิบัติที่ผิด ตัวอย่างง่าย ๆ ในกรณีการแสวงหาความสุขนี้ เพื่อความสะดวก ยกฝ่ายหนึ่งเป็นผู้เสวยความสุข และอีกฝ่ายหนึ่งเป็นผู้ถูกเสวย ทั้งผู้เสวยและผู้ถูกเสวย มีความบกพร่องและขัดแย้งอยู่ในตัวด้วยกันอยู่แล้ว เช่น ตัวผู้เสวยเอง ไม่อยู่ในภาวะและอาการที่พร้อมอยู่ตลอดเวลาที่จะเสวยความสุขตามความต้องการของตน ฝ่ายผู้ถูกเสวยก็ไม่อยู่ในภาวะ และอาการที่พร้อมอยู่ตลอดเวลาที่จะถูกเสวย ในภาวะเช่นนี้ เป็นไปไม่ได้ที่จะได้ฝ่ายเดียว โดยไม่ยอมเสียบ้างเลย เมื่อฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง หรือทั้งสองฝ่าย ไม่ตระหนักหรือไม่ยอมรับความจริงนี้ ย่อมถือเอาความยึดอยากของตนเป็นประมาณ และย่อมเกิดอาการขัดแย้งระหว่างกันขึ้น เริ่มแต่ความขัดใจเป็นต้นไป

อนึ่ง อาการที่ผู้เสวยยึดอยากต่อสิ่งที่ถูกเสวยนั้น ย่อมรวมไปถึงความคิดผูกหวงแหนไว้กับตนและความปรารถนาให้คงอยู่ในสภาพนั้นตลอดไปด้วย อาการเหล่านี้เป็นการขัดแย้งต่อกระบวนการของธรรมชาติที่เป็นไปตามกระแสแห่งเหตุปัจจัยต่าง ๆ จึงเป็นการนำตนเข้าไปขัดขวางความประสานกลมกลืนกันในกระบวนการของธรรมชาติ เมื่อดำรงชีวิตอยู่โดยไม่รู้เท่าทันความเป็นจริงเหล่านี้ ถือเอาแต่ความอยาก ความยึดคือ ตัณหาอุปาทานเป็นประมาณ ก็คือการเป็นอยู่อย่างฝืนทื่อ ๆ ซึ่งจะต้องเกิดความกระทบกระทั่งขัดแย้ง บีบคั้น และผลสะท้อนกลับที่เป็นความทุกข์ในรูปต่าง ๆ เกิดขึ้นเป็นอันมาก

ยิ่งกว่านั้น ในฐานะที่คู่สัมพันธ์ทั้งสองฝ่าย เป็นส่วนประกอบ

อยู่ในธรรมชาติ ความสัมพันธ์ระหว่างกันนอกจากจะเกี่ยวข้องไปถึงกระบวนการธรรมชาติทั้งหมดเป็นส่วนรวมแล้ว ยังมักมีส่วนประกอบอื่น บางส่วนเข้ามาเกี่ยวข้องอย่างพิเศษ เป็นตัวการอย่างที่สามอีกด้วย เช่น บุคคลที่อยากได้ของสิ่งเดียวกัน เป็นต้น ความยึดอยากที่ถูกขัด ย่อมให้เกิดปฏิกิริยาแสดงความขัดแย้งออกมาระหว่างกัน เช่น การแข่งขันต่อสู้ แย่งชิง เป็นต้น เป็นอาการรูปต่าง ๆ ของความทุกข์ ยิ่งจัดการกับปัญหาด้วยความยึดอยากมากเท่าใด ความทุกข์ก็ยิ่งรุนแรงเท่านั้น แต่ถ้าจัดการด้วยปัญญามากเท่าใด ปัญหาก็หมดไปเท่านั้น

โดยนัยนี้ จากอวิชชา หรือ โมหะ คือความไม่รู้สิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น จึงอยากได้อย่างเห็นแก่ตัวด้วยโลภะ เมื่อขัดข้องหรือถูกขัดขวาง และไม่มีปัญญารู้เท่าทัน ก็เกิดโทสะความขัดใจและความคิดทำลาย จากกิเลสรากเหง้า ๓ อย่างนี้ กิเลสรูปต่าง ๆ ก็ปรากฏขึ้นมากมาย เช่น ความตระหนี่ ความริษยา ความหวาดระแวง ความฟุ้งซ่าน ความวิตกกังวล ความกลัว ความพยาบาท ความเกียจคร้าน ฯลฯ เป็นการระดมสร้างปัจจัยแห่งความขัดแย้งให้เกิดขึ้นในตัวมากขึ้น ๆ และกิเลสอันเป็นเครื่องหมายแห่งความขัดแย้งเหล่านี้ ย่อมกลายเป็นสิ่งสำหรับกีดกั้นจำกัด และแยกตนเองออกจากความประสานกลมกลืนของกระบวนการแห่งธรรมชาติ ความขัดแย้งต่อธรรมชาตินี้ ย่อมส่งผลร้ายสะท้อนกลับมาบีบคั้นกดดันบุคคลนั้นเอง เป็นการลงโทษโดยธรรมชาติ โดยนัยนี้ ทุกข์ในธรรมชาติหรือสังขารทุกข์ จึงแสดงผลออกมาเป็นความทุกข์ที่รู้สึกได้

ในตัวคน เช่น

- เกิดความรู้สึกคับแคบ มืด ขุ่นมัว อึดอัด เร่าร้อน กระวนกระวาย กลัดกลุ้ม

- เกิดผลร้ายต่อบุคลิกภาพ และก่ออาการทางร่างกาย เช่น โรคภัยไข้เจ็บ

- ความทุกข์ที่เป็นอาการตามปกติทางร่างกายอันเป็นธรรมดาสังขาร เช่น ความเจ็บปวดในยามป่วยไข้ ทวีความรุนแรงเกินกว่าที่ควรจะเป็นตามปกติของมัน เพราะความเข้าไปยึดด้วยตัณหาอุปาทาน เป็นการซ้ำเติมตนเองหนักยิ่งขึ้น

- เป็นการก่อความทุกข์ความขัดแย้ง ความคับแคบ อึดอัด ขุ่นมัว ให้เกิดแก่คนอื่น ๆ ขยายกว้างออกไป

- เมื่อคนส่วนใหญ่ในสังคม แต่ละคน ต่างระดมสร้างกิเลสขึ้นมาปิดกั้นแยกตนเองด้วยความเห็นแก่ตัว ความขัดแย้งต่าง ๆ ก็เกิดเพิ่มพูนมากขึ้น สังคมก็เสื่อมโทรมเดือดร้อน เพราะผลกรรมร่วมกันของคนในสังคม

นี้คือกระบวนการทำให้สังขารทุกข์ เกิดกลายเป็นทุกข-เวทนา หรือความทุกข์แท้ ๆ (ทุกขทุกข์) ขึ้นมา เพราะเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายด้วยอวิชชา มีชีวิตอย่างฝืนที่อ ๆ ต่อกระบวนการธรรมชาติ และปล่อยตัวลงเป็นทาสในกระแสของมัน เรียกสั้น ๆ ว่า เพราะความยึดมั่นถือมั่น

วิถีที่ตรงข้ามจากนี้ ก็คือ การเป็นอยู่อย่างรู้เท่าทันความจริง คือ รู้จักสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นแล้วเข้าไปเกี่ยวข้องด้วยปัญญา รู้จักที่จะปฏิบัติ โดยประการที่ว่า ทุกข์ในธรรมชาติที่เป็นไปตาม

สภาวะของมันเองตามธรรมดาสังขาร จะคงเป็นแต่เพียงสังขารทุกข์อยู่ตามเดิมของมันเท่านั้น ไม่ก่อให้เกิดความขัดแย้งเป็นพิษเป็นภัยมากขึ้น ทั้งยังสามารถถือเอาประโยชน์จากสังขารทุกข์เหล่านั้นด้วย โดยเมื่อรู้ว่าสิ่งเหล่านี้เป็นทุกข์ เพราะเข้าไปยึดถือด้วยตัณหาอุปาทาน ก็ไม่เข้าไปยึดถือมัน ไม่เป็นอยู่อย่างฝืนที่อ ๆ ไม่สร้างกิเลสสำหรับมาขีดวงจำกัดตนเองให้กลายเป็นตัวการสร้างความขัดแย้งขึ้นมาบีบคั้นตนเองมากขึ้น รู้จักที่จะอยู่อย่างกลมกลืนประสานกับธรรมชาติ ด้วยการประพฤติคุณธรรมต่าง ๆ ซึ่งทำใจให้เปิดกว้าง และทำให้เกิดความประสานกลมกลืน เช่น เมตตา-ความรักความปรารถนาดีต่อกัน กรุณา-ความคิดช่วยเหลือ มุทิตา-ความบันเทิงใจในความสุขความสำเร็จของผู้อื่น อุเบกขา-ความวางใจเป็นกลางตัดสินเหตุการณ์ตามเป็นจริงตามเหตุปัจจัยและราบเรียบไม่หวั่นไหวเพราะกระแสโลก ความสามัคคี ความร่วมมือ การช่วยเหลือบำเพ็ญประโยชน์แก่กัน ความเสียสละ ความสำรวมตน ความอดทน ความเคารพอ่อนน้อม ความมีวิจารณญาณไม่หลงใหลในเหตุการณ์ เป็นต้น อันเป็นการตรงข้ามกับกิเลสที่สร้างความขัดแย้งและความคับแคบ เช่น ความเกลียดชัง ความพยาบาท ความริษยา ความกลัดกลุ้ม วุ่นวายใจ ความแตกแยก ความแก่งแย่งแข่งดี การเห็นแก่ได้ การตามใจตนเอง ความหุนหัน ความดื้อรั้น ความเย่อหยิ่ง ความกลัว ความหวาดระแวง ความเกียจคร้าน ความเฉื่อยชา ความหดหู่ ความมัวเมา ความลืมตัว ความลุ่มหลงงมงาย เป็นต้น

นี้คือวิถีแห่งความมีชีวิตที่ประสานกลมกลืนในธรรมชาติ การสามารถถือเอาประโยชน์จากกฎธรรมชาติ หรือใช้กฎธรรมชาติให้เป็นประโยชน์ได้ การอยู่อย่างไม่สูญเสียอิสรภาพอย่างที่ว่า อยู่อย่างไม่ยึดมั่นถือมั่น หรือการมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา ซึ่งถือว่าเป็นการมีชีวิตอยู่อย่างประเสริฐสุด ตามพุทธภาษิตว่า "ปญฺญาชีวึ ชีวิตมาหุ เสฏฺฐ์"[๑]

๓. ความเข้าใจใน *อนัตตตา* มีคุณค่าสำคัญทางจริยธรรม คือ

๑) ในขั้นต้น ทางด้านตัณหา ช่วยลดทอนความเห็นแก่ตน มิให้ทำการต่าง ๆ โดยยึดถือแต่ประโยชน์ตนเป็นประมาณ ทำให้มองเห็นประโยชน์ในวงกว้าง ที่ไม่มีตัวตนมาเป็นเครื่องกีดกั้นจำกัด

อนึ่ง ภาวะที่สิ่งทั้งหลายไม่มีตัวตนของมันเอง เกิดจากส่วนประกอบและเป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้นสอนว่า สิ่งทั้งหลายจะปรากฏรูปเป็นอย่างไร ย่อมแล้วแต่การปรุงแต่ง ด้วยการบันดาลเหตุปัจจัย และชักโยงเชื่อมความสัมพันธ์ให้เป็นไปตามความมุ่งหมายและขอบเขตวิสัยความสามารถ โดยนัยนี้ จึงเป็นการย้ำข้อที่ว่าบุคคลควรปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายตรงตัวเหตุปัจจัย ด้วยท่าทีที่เป็นอิสระ ซึ่งเป็นวิธีที่ดีที่สุดที่จะให้ได้ทั้งผลสำเร็จตามความมุ่งหมาย และไม่เกิดทุกข์เพราะตัณหาอุปาทาน

๒) ในขั้นกลาง ทางด้านทิฐิ ทำให้จิตใจกว้างขวางขึ้น สามารถเข้าไปเกี่ยวข้อง พิจารณา และจัดการกับปัญหาและ

---

[๑] ขุ.สุ.๒๕/๓๑๑/๓๖๐

เรื่องราวต่าง ๆ โดยไม่เอาตัวตน ความอยากของตน ตลอดจนความเห็น ความยึดมั่นถือมั่นของตนเข้าไปขัด แต่พิจารณาจัดการไปตามตัวธรรม ตามตัวเหตุตัวผล ตามที่มันเป็นของมันหรือควรจะเป็นแท้ ๆ คือสามารถตั้งอุเบกขา วางจิตเป็นกลาง เข้าไปเพ่งตามที่เป็นจริง งดเว้นอัตตาธิปไตย ปฏิบัติตามหลักธรรมาธิปไตย

๓) ในขั้นสูง การรู้หลักอนัตตตา ก็คือ การรู้สิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นอย่างแท้จริง คือ รู้หลักความจริงของธรรมชาติถึงที่สุด ความรู้สมบูรณ์ถึงขั้นนี้ ทำให้สลัดความยึดมั่นถือมั่นเสียได้ ถึงความหลุดพ้นบรรลุอิสรภาพโดยสมบูรณ์ อันเป็นจุดหมายของพุทธธรรม อย่างไรก็ดี ความรู้แจ่มแจ้งในหลักอนัตตตาต้องอาศัยความเข้าใจตามแนวปฏิจจสมุปบาท และการปฏิบัติตามแนวมรรค ซึ่งจะกล่าวต่อไป

๔) กล่าวโดยทั่วไป หลักอนัตตตา พร้อมทั้งหลักอนิจจตาและหลักทุกขตาเป็นเครื่องยืนยันความถูกต้องแท้จริง ของหลักจริยธรรมอื่น ๆ โดยเฉพาะหลักกรรม และหลักการปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้น เช่นเพราะสิ่งทั้งหลายไม่มีตัวตน ความเป็นไปในรูปกระแสแห่งเหตุปัจจัย ที่สัมพันธ์สืบต่อเนื่องอาศัยกันจึงเป็นไปได้ กรรมจึงมีได้ และเพราะสิ่งทั้งหลายไม่มีตัวตน ความหลุดพ้นจึงมีได้ ดังนี้เป็นต้น อย่างไรก็ดี คำอธิบายในเรื่องนี้จะต้องพิจารณาตามแนวปฏิจจสมุปบาทที่จะกล่าวต่อไป

พุทธพจน์เกี่ยวกับไตรลักษณ์

ก. ความรู้เท่าทันสภาวะของไตรลักษณ์

"ภิกษุทั้งหลาย รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ... ไม่เที่ยง, สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์, สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา, สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นพึงเห็นด้วยสัมมาปัญญาตามที่มันเป็นว่า นั่นไม่ใช่ของเรา มิใช่เราเป็นนั่น นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา"[๑]

"ภิกษุทั้งหลาย รูป....เวทนา....สัญญา....สังขาร....วิญญาณ ไม่เที่ยง....เป็นทุกข์....เป็นอนัตตา, แม้สภาวะที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้รูป ฯลฯ วิญญาณเกิดขึ้น ก็ไม่เที่ยง....เป็นทุกข์....เป็นอนัตตา, รูป ฯลฯ วิญญาณ ซึ่งเกิดจากสภาวะที่ไม่เที่ยง....เป็นทุกข์.... เป็นอนัตตา จักเป็นของเที่ยง....เป็นสุข....เป็นอัตตาได้จากที่ไหน"[๒]

---

[๑] เช่น สำ.ข.๑๗/๔๒/๒๘

[๒] สำ.ข.๑๗/๔๕-๔๗/๒๙-๓๐ (แปลรวบความ ในบาลีท่านแยกพูดทีละอย่าง)

"ท่านเอย อริยสาวกผู้ได้เรียนสดับแล้ว ได้พบเห็นอริยชนทั้งหลาย ฉลาดในอริยธรรม ฝึกอบรมดีแล้วในอริยธรรม ได้พบเห็นสัตบุรุษทั้งหลาย ฉลาดในสัปปุริสธรรม ฝึกอบรมดีแล้วในสัปปุริสธรรม ย่อมไม่มองเห็น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอัตตา, ไม่มองเห็นอัตตามีรูป มีเวทนา มีสัญญา มีสังขาร มีวิญญาณ, ไม่มองเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ในอัตตา, ไม่มองเห็นอัตตา ในรูป ในเวทนา ในสัญญา ในสังขาร ในวิญญาณ อริยสาวกนั้น รู้ชัดรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นสิ่งปรุงแต่ง เป็นฆาตกรตัวจริง, ตามที่มันเป็นว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นสิ่งปรุงแต่ง เป็นฆาตกรตัวจริง, อริยสาวกนั้น ไม่ยึดติด ไม่ถือค้างไว้ ไม่มั่นหมายปักใจ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ว่าเป็นตัวตนของเรา, อุปาทานขันธ์ ๕ เหล่านี้ ที่อริยสาวกนั้น ไม่ยึดติด ไม่ถือมั่นแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขตลอดกาลนาน"[๑]

---

[๑] สํ.ข.๑๗/๒๐๗/๑๓๙ (แปลรวบความ, เป็นภาษิตของพระสารีบุตร); ข้อความว่า ไม่เห็นรูปเป็นตน ไม่เห็นตนมีรูป ไม่เห็นรูปในตน ไม่เห็นตนในรูปนั้น ถ้าจะใช้เป็นคำศัพท์สั้น ๆ ก็ตรงกับคำในวิสุทธิมรรคว่า น อตฺตา (ไม่เป็นตน) น อตฺตโน (ไม่ใช่ของตน) น อตฺตนิ (ไม่ใช่ในตน) น อตฺตวตี (ไม่ใช่มีตน) ดู วิสุทธิ. ๓/๑๙๔; วิสุทธิมรรคแสดงวิธีพิจารณาให้เห็นความว่างจากตัวตนโดยใช้คำพิจารณามากมายหลายแง่ เช่น กำหนดพิจารณารูปว่า ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ ไม่ใช่นระ ไม่ใช่มาณวะ ไม่ใช่สตรี ไม่ใช่บุรุษ ไม่ใช่อัตตา ไม่ใช่อัตตนิยะ (เนื่องด้วยตน) ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ของผู้อื่น ไม่ใช่ของใคร ๆ (วิสุทธิ.๓/๒๙๓-๖)

"แน่ะท่านคหบดี อย่างไร จึงชื่อว่าป่วยทั้งกาย ป่วยทั้งใจ? ในข้อนี้ ปุถุชนผู้มิได้เรียนสดับ ไม่ได้พบเห็นอริยชนทั้งหลาย ไม่ฉลาดในอริยธรรม ไม่ได้ฝึกอบรมในอริยธรรม....ย่อมมองเห็น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นตน (อัตตา), มองเห็นตน มีรูป มีเวทนา มีสัญญา มีสังขาร มีวิญญาณ, มองเห็น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ในตน, มองเห็นตนในรูป ในเวทนา ในสัญญา ในสังขาร ในวิญญาณ, อยู่ด้วยความรู้สึกรุมเร้าว่า รูปเป็นเรา รูปของเรา, เวทนาเป็นเรา เวทนาของเรา, สัญญาเป็นเรา สัญญาของเรา, สังขารเป็นเรา สังขารของเรา, วิญญาณเป็นเรา วิญญาณของเรา. เมื่อเขาอยู่ด้วยความรู้สึกรุมเร้าว่า รูปเป็นเรา รูปของเรา ฯลฯ วิญญาณเป็นเรา วิญญาณของเรา, รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ย่อมแปรปรวนไป กลายเป็นอย่างอื่น, เขาย่อมเกิดความโศกเศร้า ความคร่ำครวญ ความทุกข์โทมนัส และความคับแค้นผิดหวัง เพราะการที่รูป ฯลฯ วิญญาณแปรปรวนไป กลายเป็นอย่างอื่น

"แน่ะท่านคหบดี อย่างไร จะชื่อว่า ป่วยแต่กาย ใจไม่ป่วย? ในข้อนี้ อริยสาวกผู้ได้เรียนสดับแล้ว....ย่อมไม่มองเห็น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นตน (อัตตา), ไม่มองเห็นตนมีรูป มีเวทนา มีสัญญา มีสังขาร มีวิญญาณ, ไม่มองเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ในตน, ไม่มองเห็นตนในรูป ในเวทนา ในสัญญา ในสังขาร ในวิญญาณ, ไม่อยู่ด้วยความรู้สึกรุมเร้าว่า รูปเป็นเรา รูปของเรา, เวทนาเป็นเรา เวทนาของเรา, สัญญาเป็นเรา สัญญาของเรา, สังขารเป็นเรา สังขารของเรา, วิญญาณ

เป็นเรา วิญญาณของเรา. เมื่ออริยสาวกนั้น ไม่อยู่ด้วยความรู้สึกเร้ารุมว่า รูปเป็นเรา รูปของเรา ฯลฯ วิญญาณเป็นเรา วิญญาณของเรา, รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ นั้น แปรปรวนไปกลายเป็นอย่างอื่น, เธอก็ไม่เกิดความโศกเศร้า ความคร่ำครวญ ความทุกข์ โทมนัส และความคับแค้นผิดหวัง เพราะการที่รูป ฯลฯ วิญญาณ แปรปรวนไป กลายเป็นอย่างอื่น"[๑]

"ภิกษุทั้งหลาย อย่างไรจึงจะมีความไม่กระวนกระวายที่เกิดจากความไม่ถือมั่น? ในข้อนี้ อริยสาวกผู้ได้เรียนสดับแล้ว... ย่อมไม่มองเห็นรูปเป็นตน, ไม่มองเห็นตนมีรูป, ไม่มองเห็นตนในรูป, ไม่มองเห็นรูปในตน ถึงรูปของเธอนั้น จะแปรปรวนไปกลายเป็นอย่างอื่น เธอก็ไม่มีวิญญาณที่หมุนคล้อยไปตามความแปรปรวนของรูป เพราะการที่รูปแปรปรวนไปกลายเป็นอย่างอื่นนั้นด้วย, ความกระวนกระวายและประดาความรู้สึกนึกคิด (ธรรมสมุปบาท) ที่เกิดจากการหมุนคล้อยไปตามความแปรปรวนของรูป ก็ครอบงำจิตของเธอไม่ได้, เพราะการที่จิตไม่ถูกครอบงำ เธอย่อมไม่มีความหวั่นหวาด ไม่มีความคับแค้นใจ ไม่มีความห่วงหาอาลัย เพราะไม่ถือมั่นจึงไม่กระวนกระวาย"[๒] (เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็ทำนองเดียวกัน)

"ภิกษุทั้งหลาย เมื่อรู้แล้วซึ่งความเป็นอนิจจัง ความแปรปรวนไป จางคลายไป ดับไปของรูป มองเห็นอยู่ด้วยสัมมาปัญญาตามที่มันเป็นว่า รูปในกาลก่อนก็ดี รูปทั้งปวงในบัดนี้ก็ดี ล้วน

---

[๑] สำ.ข.๑๗/๔-๕/๓-๗ (แปลรวบความ, ภาษิตของพระสารีบุตร)

[๒] สำ.ข.๑๗/๓๓/๒๒

ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ดังนั้น ก็ย่อมละความโศกเศร้า ความคร่ำครวญ ความทุกข์ โทมนัส และความคับแค้นผิดหวังเสียได้, เพราะละความโศกเศร้า ฯลฯ ได้ ก็ไม่กระวนกระวาย, เมื่อไม่กระวนกระวาย ก็อยู่เป็นสุข, ภิกษุผู้อยู่เป็นสุข เราเรียกว่า ผู้นิพพานเฉพาะกรณีนั้น ๆ (ตทังคนิพพุตะ)"[๑] (เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็ทำนองเดียวกัน)

"ปุถุชนผู้มิได้เรียนสดับนั้น ย่อมมนสิการโดยไม่แยบคาย (อโยนิโสมนสิการ) อย่างนี้ว่า : ในอดีตกาลอันยาวนาน เราได้มีแล้วหรือหนอ,....หรือว่าเรามิได้มี,....เราได้เป็นอะไรหนอ,....เราได้เป็นอย่างไรหนอ,....เราเป็นอะไรแล้วจึงได้เป็นอะไรหนอ, ในอนาคตกาลอันยาวนาน เราจักมีหรือหนอ,....หรือว่าเราจักไม่มี,....เราจักเป็นอะไรหนอ,....เราจักเป็นอย่างไรหนอ,....เราจักเป็นอะไรแล้วจึงจะเป็นอะไรหนอ; หรือปรารภกาลปัจจุบันในบัดนี้มีความสงสัยขึ้นภายในว่า เรามีอยู่หรือ, หรือว่าเราไม่มี, เราเป็นอะไรหนอ, เราเป็นอย่างไรหนอ, สัตว์นี้มาจากไหนหนอ, สัตว์นั้นจักไป ณ ที่ใดหนอ?

"เมื่อปุถุชนนั้น มนสิการโดยไม่แยบคายอย่างนี้ ทิฏฐิอย่างใดอย่างหนึ่งในทิฏฐิ ๖ อย่าง ย่อมเกิดขึ้น คือเขาย่อมเกิดทิฏฐิ (ยึดถือ) เอาเป็นจริงเป็นแท้ว่า เรามีอัตตา,....เราไม่มีอัตตา,....เรากำหนดรู้อัตตาด้วยอัตตา,....เรากำหนดรู้สภาวะที่มิใช่อัตตาด้วยอัตตา,....เรากำหนดรู้อัตตาด้วยสภาวะที่มิใช่อัตตา, หรือมิฉะนั้นก็จะมีทิฏฐิดังนี้ว่า อัตตาของเรานี้แหละที่เป็นตัวบงการ

---

[๑] สำ.ข.๑๗/๘๘/๕๔

เป็นผู้เสวย ประสบวิบากแห่งกรรมที่ดีและชั่ว ณ ที่นั้น ๆ เป็นสภาวะที่เที่ยงแท้ ยั่งยืน คงอยู่ตลอดไป มีความไม่ผันแปรเป็นธรรมดา จักคงอยู่อย่างนั้นเสมอตลอดไป ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ทิฏฐิ รกชัฏแห่งทิฏฐิ กันดารแห่งทิฏฐิ เสี้ยนหนามทิฏฐิ ความดิ้นรนแห่งทิฏฐิ ทิฏฐิเครื่องผูกมัดสัตว์, ปุถุชนผู้มิได้เรียนสดับ ซึ่งถูกทิฏฐิเครื่องผูกมัดรัดตัวไว้ ย่อมไม่พ้นจาก ชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส, เรากล่าวว่า ย่อมไม่พ้นจากทุกข์

"ภิกษุทั้งหลาย ส่วนอริยสาวก ผู้ได้เรียนสดับแล้ว ฯลฯ ย่อมรู้ชัดธรรมที่ควรมนสิการ รู้ชัดธรรมที่ไม่ควรมนสิการ, ย่อมไม่มนสิการธรรมที่ไม่ควรมนสิการ ย่อมมนสิการธรรมที่ควรมนสิการ

"ธรรมที่ไม่ควรมนสิการ ซึ่งอริยสาวกไม่มนสิการ เป็นไฉน? กล่าวคือ เมื่ออริยสาวกมนสิการธรรมเหล่าใด กามาสวะก็ดี ภวาสวะก็ดี อวิชชาสวะก็ดี ที่ยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้ว ก็เจริญ, เหล่านี้คือ ธรรมที่ไม่ควรมนสิการ ซึ่งอริยสาวกไม่มนสิการ

"ธรรมที่ควรมนสิการ ซึ่งอริยสาวกมนสิการ เป็นไฉน? กล่าวคือ เมื่ออริยสาวกมนสิการธรรมเหล่าใด กามาสวะก็ดี ภวาสวะก็ดี อวิชชาสวะก็ดี ที่ยังไม่เกิด ก็ไม่เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ถูกละเสียได้, เหล่านี้คือ ธรรมที่ควรมนสิการ ซึ่งอริยสาวกย่อมมนสิการ เพราะอริยสาวกนั้น ไม่มนสิการธรรมที่ไม่ควรมนสิการ และมนสิการธรรมที่ควรมนสิการ อาสวะทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ก็จะไม่เกิดขึ้น และที่เกิดขึ้นแล้ว ก็จะถูกละเสียได้

"อริยสาวกนั้น ย่อมมนสิการโดยแยบคาย (โยนิโสมนสิการ) ว่า นี้ทุกข์....นี้เหตุให้เกิดทุกข์....นี้ความดับทุกข์....นี้ปฏิปทาให้ถึงความดับทุกข์; เมื่ออริยสาวกนั้นมนสิการโดยแยบคายอย่างนี้ สังโยชน์ ๓ ย่อมถูกละเสียได้ กล่าวคือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส"[๑]

ข. *คุณค่าทางจริยธรรมของไตรลักษณ์*

(ด้านทำจิตเป็นอิสระและด้านทำกิจโดยไม่ประมาท)

- อนิจจตาแห่งชีวิต และการเห็นคุณค่าของกาลเวลา

"พระอาทิตยพันธุ์ (พระพุทธเจ้า) ได้ตรัสแสดงไว้ว่า รูปอุปมาเหมือนฟูมฟองแม่น้ำ เวทนาอุปมาเหมือนฟองน้ำฝน สัญญาอุปมาเหมือนพยับแดด สังขารอุปมาเหมือนต้นกล้วย วิญญาณอุปมาเหมือนมายากล ภิกษุพินิจดู พิจารณาโดยแยบคาย ซึ่งเบญจขันธ์นั้น ด้วยประการใด ๆ ก็มีแต่สภาวะที่ว่างเปล่า พระผู้ทรงปัญญาดังผืนแผ่นดิน ทรงปรารภร่างกายนี้แล้วทรงแสดงการละธรรม ๓ อย่าง (โลภะ โทสะ โมหะ หรือตัณหา มานะ ทิฏฐิ) ไว้ ท่านทั้งหลาย จงดูรูปที่เขาทิ้งแล้ว เมื่อใด อายุไออุ่น และวิญญาณละกายนี้ เมื่อนั้น ร่างกายก็ถูกทิ้งนอนไร้จิตใจ กลายเป็นอาหารของสัตว์อื่น นี่แหละการสืบต่อ (ชีวิต) ก็อย่างนี้ มันเป็นมายากลหลอกคนโง่ให้เพ้อ ได้บอกแล้วว่า เบญจขันธ์นี้เป็นผู้ล่าสังหารอยู่ในตัว, จะหาแก่นสารในเบญจขันธ์นี้ย่อมไม่มี

---

[๑] มมู.๑๒/๑๒/๑๔; พระบาลีนี้เฉพาะตอนว่าด้วยทิฏฐิ ๖ มีคล้ายกันใน อภิวิ.๓๕/๑๐๐๔/๕๑๖ ด้วย แต่ในที่นั้น มีข้อความมากกว่าเล็กน้อย

ภิกษุ ระดมเพียรแล้ว พึงพิจารณาขันธ์ทั้งหลายอย่างนี้ โดยมีสัมปชัญญะ มีสติมั่น ทั้งวันทั้งคืน พึงละเครื่องผูกมัดเสียให้หมด พึงสร้างที่พึ่งให้แก่ตน เมื่อปรารถนาอัจจุตบท (นิพพาน) ก็พึงประพฤติเหมือนดังคนที่ศีรษะถูกไฟไหม้"[๑]

"ภิกษุทั้งหลาย อายุของมนุษย์ทั้งหลายนี้น้อย, จะต้องไปสู่ภพหน้า, พึงวินิจฉัยการด้วยความรู้คิด, พึงกระทำการดีงาม (กุศล), พึงครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์), ผู้ที่เกิดมาแล้วที่จะไม่ตายเป็นไม่มี ผู้ใดอยู่ได้นานผู้นั้นก็อยู่ได้แค่ร้อยปี จะเกินไปบ้างก็เพียงเล็กน้อย

"อายุของมนุษย์ทั้งหลายน้อย สัตบุรุษพึงดูหมิ่นอายุที่น้อยนั้น, พึงประพฤติเหมือนดังถูกไฟไหม้ศีรษะ, การที่มัจจุราชจะไม่มาหานั้น เป็นอันไม่มี. วันคืนย่อมล่วงไป ชีวิตก็หดสั้นเข้า, อายุของสัตว์ทั้งหลายย่อมหมดสิ้นไป เหมือนดังน้ำในธารน้ำน้อย"[๒]

"ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ ไม่มีเครื่องหมาย ไม่มีใครรู้ทั้งยาก ทั้งน้อย และระคนด้วยทุกข์ ความเพียรพยายามที่จะช่วยให้สัตว์ที่เกิดมาแล้ว ไม่ต้องตายได้นั้น ไม่มีเลย, แม้อยู่ได้ถึงชรา ก็ต้องตาย, เพราะสัตว์ทั้งหลายมีธรรมดาอย่างนี้เอง.

"ผลไม้สุกแล้ว ก็มีภัยอยู่ตลอดเวลาจากการที่จะต้องร่วงหล่นไป ฉันใด, สัตว์ทั้งหลายเกิดมาแล้วก็มีภัยอยู่ตลอดเวลาจากการที่จะต้องตาย ฉันนั้น. ภาชนะดินที่ช่างหม้อทำแล้วทั้งหมด ล้วน

---

[๑] ส.ข.๑๗/๒๔๗/๑๗๔

[๒] ขุ.ม.๒๙/๔๙/๕๑; ๑๘๒/๑๔๓ (บางส่วนมีใน ที.ม.๑๐/๒๓๔/๒๘๐; ส.ส.๑๕/๔๔๐-๒/๑๕๘; ขุ.เถร.๒๖/๒๗๐/๒๙๑)

มีความแตกเป็นที่สุด ฉันใด, ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายก็มีความตายเป็นที่สุด ฉันนั้น ทั้งเด็ก ทั้งผู้ใหญ่ ทั้งคนเขลา ทั้งคนฉลาด ล้วนไปสู่อำนาจของมฤตยู มีมฤตยูเป็นที่ไปเบื้องหน้าด้วยกันทั้งหมด.

"เมื่อเขาเหล่านั้น ถูกมฤตยูครอบงำแล้ว ต้องไปปรโลก, บิดาจะป้องกันบุตรไว้ก็ไม่ได้ ญาติทั้งหลายจะป้องกันเหล่าญาติไว้ก็ไม่ได้. ดูเถิด ทั้งที่หมู่ญาติกำลังมองดูพร่ำรำพันอยู่ด้วยประการต่าง ๆ ผู้จะต้องตายก็ถูกพาไปแต่ลำพังคนเดียว เหมือนโคที่เขาเอาไปฆ่า.

"โลกถูกความแก่และความตายบดขยี้อย่างนี้เอง, ปราชญ์ทั้งหลายรู้เท่าทันกระบวนความเป็นไปของโลกแล้ว จึงไม่เศร้าโศก.

"ท่านไม่รู้ทาง ไม่ว่าของผู้มาหรือของผู้ไป, เมื่อมองไม่เห็นปลายสุดทั้งสองด้าน จะคร่ำครวญไปก็ไร้ประโยชน์. ถ้าคนหลงใหลคร่ำครวญเบียดเบียนตนเองแล้วจะทำประโยชน์อะไรให้เกิดขึ้นมาได้บ้างแล้วไซร้, ท่านผู้มีวิจารณญาณก็คงทำอย่างนั้นบ้าง.

"การร้องไห้หรือโศกเศร้า จะช่วยให้จิตใจสงบสบาย ก็หาไม่, มีแต่จะเกิดทุกข์ทับทวี ทั้งร่างกายก็จะพลอยทรุดโทรม จะเบียดเบียนตัวของตัวเอง จนกลายเป็นคนซูบผอมหมดผิวพรรณ. ผู้ที่ล่วงลับไปแล้วจะอาศัยการร้องไห้คร่ำครวญนั้นเป็นเครื่องช่วยตัวเขา ก็ไม่ได้, การคร่ำครวญร่ำไห้จึงไร้ประโยชน์. คนที่สลัดความเศร้าโศกไม่ได้ มัวทอดถอนใจถึงคนที่ตายไปแล้ว ตกอยู่ในอำนาจความโศกเศร้า ก็มีแต่จะทุกข์หนักยิ่งขึ้น.

"ดูสิ ถึงคนอื่น ๆ ก็กำลังเตรียมตัวจะเดินทางกันไปตามกรรม. ที่นี่ ประดาสัตว์เผชิญกับอำนาจของพญามัจจุราชเข้าแล้ว ต่างก็กำลังดิ้นรนกันอยู่ทั้งนั้น.

"คนทั้งหลายคิดหมายไว้อย่างใด ต่อมาการณ์ก็กลับกลายไปเป็นอย่างอื่น. ความพลัดพรากจากกันก็เป็นอย่างนี้แหละ. ดูเถิดกระบวนความเป็นไปของโลก. แม้จะมีคนอยู่ได้ถึงร้อยปี หรือเกินกว่านั้น เขาก็ต้องพลัดพรากจากหมู่ญาติ ต้องทิ้งชีวิตไว้ในโลกนี้อยู่ดี.

"เพราะฉะนั้น สาธุชน สดับคำสอนของท่านผู้ไกลกิเลสแล้ว พึงระงับความคร่ำครวญรำพันเสีย. เห็นคนล่วงลับจากไป ก็ทำใจได้ว่า ผู้ที่ล่วงลับไปแล้ว เราจะขอให้เป็นอยู่อีก ย่อมไม่ได้. ธีรชน คนฉลาด มีปัญญา เป็นบัณฑิต พึงระงับความโศกเศร้าที่เกิดขึ้นแล้วได้โดยฉับพลัน เหมือนเอาน้ำดับไฟที่ลุกลาม และเหมือนลมพัดปุยนุ่น

"ผู้ใฝ่สุขแก่ตัว พึงระงับความคร่ำครวญรำพัน ความโหยหา และโทมนัสเสีย, พึงถอนลูกศรที่เสียบตัวทิ้งไป. ผู้ที่ถอนลูกศรได้แล้ว เป็นอิสระ ก็จะประสบความสงบใจ. จะผ่านพ้นความโศกเศร้าไปได้หมด กลายเป็นผู้ไร้โศกเย็นใจ."[๑]

"มนุษย์นี้ ตั้งแต่เริ่มเกิดอยู่ในครรภ์ ไม่ว่าจะเป็นกลางวันหรือกลางคืน เมื่อเริ่มชีวิตขึ้นมาแล้ว ก็มีแต่จะบ่ายหน้าไป ไม่หวนหลังกลับคืน. คนทั้งหลาย ถึงจะพรั่งพร้อมด้วยกำลังพล

---

[๑] ขุ.สุ.๒๕/๓๘๐/๔๔๗ (บางส่วนมีซ้ำใน ขุ.ชา. ๒๗/๑๕๖๘-๑๕๗๒/๓๑๗-๘; ขุ.ม. ๒๙/๑๘๕/๑๔๕)

จะต่อสู้ให้ไม่แก่ไม่ตายก็ไม่ได้, ปวงสัตว์ล้วนถูกชาติและชรารังควาน, เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงมีความคิดว่าจะบำเพ็ญธรรม. ราชาผู้เป็นรัฏฐาธิบดี อาจเอาชนะกองทัพซึ่งมีพลทั้งสี่เหล่า (ช้าง ม้า รถ ราบ) ที่น่าสะพรึงกลัวได้ แต่ไม่สามารถเอาชนะพญามัจจุราช... ราชาบางพวกแวดล้อมด้วยพลช้าง พลม้า พลรถ และพลราบแล้ว หลุดพ้นเงื้อมมือข้าศึกไปได้ แต่ไม่อาจตีหักให้พ้นพญามัจจุราช... ราชาทั้งหลายผู้แกล้วกล้า สามารถหักค่ายทำลายข้าศึกมากมายได้ด้วยพลช้าง พลม้า พลรถ และพลราบ แต่ไม่อาจย่ำยีพญามัจจุราช ฯลฯ มนุษย์ทั้งหลาย ย่อมบวงสรวงทำให้ยักษ์ ปีศาจ หรือเปรตทั้งหลาย แม้ที่เกรี้ยวกราดแล้ว ยอมสงบพิโรธได้ แต่จะทำให้พญามัจจุราชยินยอมหาได้ไม่ ฯลฯ ผู้ต้องหาทำผิดฐานประทุษร้ายต่อองค์ราชา หรือต่อราชสมบัติ ก็ดี ผู้ร้ายที่เบียดเบียนประชาชน ก็ดี ยังมีทางขอให้พระราชาทรงผ่อนปรนพระราชทานอภัยโทษได้ แต่จะทำให้พญามัจจุราชผ่อนผันยอมตามหาได้ไม่....จะเป็นกษัตริย์ ก็ตาม พราหมณ์ ก็ตาม จะร่ำรวย มีกำลังอิทธิพล หรือมีเดชศักดาแค่ไหน พญามัจจุราชก็ไม่เห็นแก่ใครเลย เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงมีความคิดว่า จะบำเพ็ญธรรม ฯลฯ ธรรมนั่นแลย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม, ธรรมที่ประพฤติดีแล้วย่อมนำสุขมาให้, นี้เป็นอานิสงส์ในธรรมที่ประพฤติดีแล้ว. ผู้ประพฤติธรรม ย่อมไม่ไปสู่ทุคติ. ธรรมกับอธรรมสองอย่างนี้ จะมีผลเสมอกันก็หาไม่, อธรรมย่อมนำไปสู่นรก, ธรรมย่อมให้ถึงสุคติ"[๑]

---

[๑] ขุ.ชา.๒๗/๒๒๖๑-๒๒๘๔/๔๖๙-๔๗๓ (เลือกแปลบางคาถา)

"เปรียบเหมือนว่า ภูเขาใหญ่ศิลาล้วนสูงจดท้องฟ้า กลิ้งเข้ามารอบด้าน ทั้งสี่ทิศ บดขยี้สัตว์ทั้งหลายเสีย ฉันใด ความแก่และความตายก็ครอบงำสัตว์ทั้งหลาย ฉันนั้น, ทั้งกษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์และศูทรตลอดจนจัณฑาลและคนเก็บกวาดขยะ ชราและมรณะย่อมย่ำยีทั้งหมด ไม่ละเว้นใครเลย. ณ ที่นั้น ไม่มียุทธภูมิสำหรับพลช้าง สำหรับพลรถ หรือสำหรับพลราบ. จะใช้เวทมนต์ต่อสู้หรือเอาทรัพย์สินจ้าง ก็ไม่อาจเอาชนะได้. เพราะฉะนั้น คนฉลาด (บัณฑิต) เมื่อมองเห็นประโยชน์ (ที่แท้) แก่ตน พึงปลูกฝังศรัทธาในพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์. ผู้ใดประพฤติธรรมด้วยกาย วาจา ใจ ผู้นั้นย่อมเป็นที่สรรเสริญในโลกนี้, จากไปแล้ว ก็บันเทิงในสวรรค์"[๑]

"ชาวโลกถูกมัจจุราชคอยประหัตประหาร ถูกชราปิดล้อมไว้ ถูกลูกศรแห่งตัณหาทิ่มแทง พ่ายไปด้วยความปรารถนาตลอดทุกเวลา. ชาวโลกถูกมัจจุราชห้ำหั่น ถูกชราล้อมไว้ ไม่มีอะไรต้านทานได้ จึงเดือดร้อนอยู่ร่ำไป ราวกะเป็นคนร้ายที่ถูกลงโทษ. ความตายความเจ็บไข้และความแก่ เป็นเหมือนไฟ ๓ กองที่คอยไล่ตาม, กำลังที่จะรับมือได้ ก็ไม่มี แรงเร็วที่จะวิ่งหนีก็ไม่พอ (เพราะฉะนั้น) เวลาแต่ละวันอย่าให้ผ่านไปเปล่า จะน้อยหรือมากก็ให้ได้อะไรบ้าง เพราะวันคืนล่วงไป ชีวิตของคนก็พร่องลงไปจากประโยชน์ที่จะทำ. จะเดินอยู่ก็ตาม ยืนอยู่ก็ตาม นั่งหรือนอนอยู่ก็ตาม วาระสุดท้ายก็ใกล้เข้ามา ๆ, ท่านจึงไม่ควรประมาทเวลา."[๒]

---

[๑] ส.ส.๑๕/๔๑๕/๑๔๘

[๒] ขุ.เถร.๒๖/๓๕๙/๓๓๕ (ภาษิตของพระสิริมัณฑเถระ)

"ข้าพเจ้าเห็นเด็กชายของท่านทั้งหลาย เรียกขานว่าแม่จ๋าพ่อจ๋า เป็นบุตรรักที่ได้มาโดยยาก แต่ยังไม่ทันแก่ ก็ตายเสียแล้ว. ข้าพเจ้าเห็นเด็กหญิงของท่านทั้งหลาย เป็นรุ่นสาวสวยงามน่าชม แต่ก็มาสิ้นชีวิตไปเสีย เหมือนหน่อไม้ไผ่ที่ยังอ่อนถูกถอนเอาไป. แท้จริง ชายหรือหญิงก็ตาม ถึงยังหนุ่มยังสาว ก็ตายได้, ใครเล่าจะพึงวางใจในชีวิตว่า เรายังหนุ่มยังสาวอยู่. วันคืนเคลื่อนคล้อย อายุก็น้อยเข้าทุกที เหมือนอายุของฝูงปลาในที่น้ำงวด. ความเป็นหนุ่มเป็นสาวจะเป็นหลักอะไรได้. ฯลฯ ชาวโลกถูกมัจจุราชประหัตประหาร ถูกชราปิดล้อมไว้. คืนวันไม่ผ่านไปเปล่า....เมื่อเขาเอาด้ายมาทอผ้า เขาทอไปได้เท่าใด ส่วนที่จะต้องทอต่อไป ก็เหลือน้อยเข้าเท่านั้น นี้ฉันใด ชีวิตของสัตว์ทั้งหลาย ก็ฉันนั้น. แม่น้ำเต็มฝั่ง ไม้ไหลทวนขึ้นที่สูง ฉันใด อายุของมนุษย์ทั้งหลายก็ไม่เวียนกลับมาสู่วัยเด็กอีก ฉันนั้น. แม่น้ำที่เต็มฝั่ง พัดพาเอาต้นไม้ที่เกิดอยู่ริมฝั่งให้หักโค่นไป ฉันใด ความแก่และความตายก็พัดพาประดาสัตว์ไป ฉันนั้น. ฯลฯ ผลไม้ที่สุกแล้ว ย่อมมีภัยอยู่ตลอดเวลา จากการที่จะต้องร่วงหล่นไป ฉันใด สัตว์ทั้งหลายเกิดมาแล้ว ก็มีภัยอยู่ตลอดเวลาจากการที่จะต้องตาย ฉันนั้น. ตอนเช้ายังเห็นกันอยู่มากคน พอตกเย็นบางคนก็ไม่เห็น, เมื่อเย็นยังเห็นกันอยู่มากคน ถึงรุ่งเช้า บางคนก็ไม่เห็น. ควรรีบทำความเพียรเสียแต่วันนี้, ใครเล่าจะรู้ว่าจะตายในวันพรุ่ง เพราะความผัดเพี้ยนกับพญามัจจุราชเจ้าทัพใหญ่นั้น ไม่มีเลย."[๑]

---

[๑] ขุ.ชา.๒๘/๔๓๗-๔๔๑/๑๖๓-๕ (เลือกแปลบางคาถา)

"บุตรของข้าพเจ้าทิ้งร่างไป เหมือนงูลอกคราบเก่าทิ้งเสีย เมื่อร่างกายใช้สอยไม่ได้ เขาก็ตายจากไปแล้ว....เขามาจากปรโลก ข้าพเจ้าก็มิได้เชื้อเชิญ เขาไปจากโลกนี้ข้าพเจ้าก็มิได้อนุญาต เขามาอย่างใด ก็ไปอย่างนั้น การคร่ำครวญรำพันในการจากไปของเขานั้นจะมีประโยชน์อะไร....ถ้าร้องไห้ไป ร่างกายข้าพเจ้าก็จะผ่ายผอม, การร้องไห้ของข้าพเจ้าจะมีผลดีอะไร, ญาติมิตรสหายทั้งหลายของข้าพเจ้า ก็จะยิ่งมีแต่ความไม่สบายใจ.....ผู้ที่เศร้าโศกถึงคนตาย ก็เหมือนเด็กที่ร้องไห้ขอพระจันทร์ซึ่งโคจรไปในอากาศ. คนตายถูกเผาอยู่ ย่อมไม่รู้ว่าญาติคร่ำครวญถึง. เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่เศร้าโศก เขาไปแล้วตามวิถีทางของเขา."[๑]

"ถ้าจะเศร้าโศกถึงคนที่ไม่มีอยู่แก่ตน คือคนที่ตายไปแล้ว ก็ควรจะเศร้าโศกถึงตนเอง ซึ่งตกอยู่ในอำนาจของพญามัจจุราช ตลอดเวลา. อายุสังขารใช่จะประมาทไปตามสัตว์ผู้ยืน นั่ง นอน หรือเดินอยู่ก็หาไม่. วัยย่อมเสื่อมลงเรื่อยไป ทุกหลับตา ทุกลืมตา. เมื่อวัยเสื่อมสิ้นไปอย่างนี้ ความพลัดพรากจากกันก็ต้องมีโดยไม่ต้องสงสัย. หมู่สัตว์ที่ยังเหลืออยู่ ควรเมตตาเอื้อเอ็นดูต่อกัน, ไม่ควรจะมัวเศร้าโศกถึงผู้ที่ตายไปแล้ว."[๒]

"ภิกษุทั้งหลาย ฐานะ ๕ ประการเหล่านี้ เป็นสิ่งที่สมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใคร ๆ ก็ตามในโลก ไม่อาจจะได้ ๕ ประการอะไรบ้าง? ได้แก่ข้อว่า ขอสิ่งที่มีความแก่เป็น

---

[๑] ขุ.ขา.๒๗/๗๑๗-๗๒๐/๑๖๗-๘

[๒] ขุ.ขา.๒๗/๖๑๑-๓/๑๔๖-๗

ธรรมดา จงอย่าแก่, ขอสิ่งที่มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา จงอย่าเจ็บไข้, ขอสิ่งที่มีความตายเป็นธรรมดา จงอย่าตาย, ขอสิ่งที่มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา จงอย่าสิ้นไป, ขอสิ่งที่มีความพินาศเป็นธรรมดา จงอย่าพินาศ

"สำหรับปุถุชนผู้มิได้เรียนรู้ สิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดา ก็ย่อมแก่, สิ่งที่มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ก็ย่อมเจ็บไข้, สิ่งที่มีความตายเป็นธรรมดา ก็ย่อมตาย, สิ่งที่มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา ก็ย่อมสิ้นไป, สิ่งที่มีความพินาศเป็นธรรมดา ก็ย่อมพินาศไป; ปุถุชนนั้น....(เมื่อสภาพเช่นนั้นเกิดขึ้น) ย่อมไม่พิจารณาเห็นดังนี้ว่า มิใช่เฉพาะแต่ของเราผู้เดียวเท่านั้น....(ที่เป็นไปเช่นนั้น) แท้จริงแล้ว ตราบใด สัตว์ทั้งหลายยังมีการมา การไป การจุติ การอุบัติกันอยู่ ตราบนั้น สำหรับสัตว์ทั้งหมดทั้งสิ้นทีเดียว สิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดา ก็ย่อมแก่....สิ่งที่มีความพินาศเป็นธรรมดา ก็ย่อมพินาศด้วยกันทั้งนั้น, ก็เมื่อสิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดามาแก่ไป...เมื่อสิ่งที่มีความพินาศเป็นธรรมดา มาพินาศไป ถ้าเราจะเศร้าโศก หม่นหมอง ร้องไห้ ตีอก คร่ำครวญ หลงใหลฟั่นเฟือนไป แม้อาหารก็จะไม่เป็นอันอยากรับประทาน ร่างกายก็จะซูบโทรม การงานก็จะไม่เป็นอันทำ พวกศัตรูก็จะพากันชอบใจ ฝ่ายมิตรสหายก็จะพลอยเสียใจ;....(ครั้นสภาพเช่นนั้นเกิดขึ้นจริง) เขาย่อมเศร้าโศก หม่นหมอง ร้องไห้ ตีอก คร่ำครวญ หลงใหลฟั่นเฟือนไป; นี้เรียกว่า ปุถุชนผู้มิได้เรียนรู้ ถูกลูกศรคือความเศร้าโศกอันมีพิษเสียบแทงแล้ว ทำตัวเองให้เดือดร้อน.

"แต่สำหรับอริยสาวกผู้ได้เรียนรู้ สิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดา

ก็ย่อมแก่....สิ่งที่มีความพินาศเป็นธรรมดา ก็ย่อมพินาศ; อริยสาวกนั้น....(เมื่อสภาพเช่นนั้นเกิดขึ้น) ย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า มิใช่เฉพาะแต่ของเราผู้เดียวเท่านั้น.....(ที่เป็นไปเช่นนั้น) แท้จริงแล้ว ตราบใดสัตว์ทั้งหลาย ยังมีการมา การไป การจุติ การอุบัติกันอยู่ตราบนั้น สำหรับสัตว์ทั้งหมดทั้งสิ้นทีเดียว สิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดา ก็ย่อมแก่....สิ่งที่มีความพินาศเป็นธรรมดา ก็ย่อมพินาศด้วยกันทั้งนั้น, ก็เมื่อสิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดา มาแก่ไป.... เมื่อสิ่งที่มีความพินาศเป็นธรรมดา มาพินาศไป ถ้าเราจะเศร้าโศก หม่นหมอง ร้องไห้ ตีอก คร่ำครวญ หลงใหลฟั่นเฟือนไป แม้อาหารก็จะไม่เป็นอันอยากรับประทาน ร่างกายก็จะซูบโทรม การงานก็จะไม่เป็นอันทำ พวกศัตรูก็จะพากันชอบใจ ฝ่ายมิตรสหายก็จะพลอยเสียใจ;....(ครั้นสภาพเช่นนั้นเกิดขึ้นจริง) อริยสาวกนั้น ย่อมไม่เศร้าโศก ไม่หม่นหมอง ไม่ร้องไห้ ไม่ตีอก ไม่คร่ำครวญ ไม่หลงใหลฟั่นเฟือน; นี้เรียกว่า อริยสาวกผู้ได้เรียนรู้, เขาถอนลูกศร คือความเศร้าโศก อันมีพิษ ที่เป็นเครื่องเสียบแทงปุถุชนผู้มิได้เรียนรู้ได้แต่ทำตัวเองให้เดือดร้อน ออกได้แล้ว; อริยสาวกนั้น เป็นผู้ไม่มีความเศร้าโศก ปราศจากลูกศรที่เสียบแทง ย่อมดับทุกข์ร้อนทำตนให้สุขเย็น.

"การโศกเศร้า การพิไรรำพัน จะช่วยให้ได้ประโยชน์อะไรสักนิดหน่อย ก็หาไม่. เหล่าคนที่มุ่งร้ายรู้ว่า เขาเศร้าโศก มีความทุกข์ ย่อมจะดีใจ ส่วนบัณฑิต ผู้ฉลาดในการวินิจฉัยเหตุผล ย่อมไม่หวั่นไหวต่อเหตุการณ์ร้ายทั้งหลาย. เมื่อมองเห็นหน้าของบัณฑิตนั้น เป็นเหมือนเดิมไม่ผิดแปลกไป พวกอมิตรทั้ง

หลายกลับกลายเป็นฝ่ายทุกข์.

"ประโยชน์ที่มุ่งหมาย ตนจะได้ในที่ใด ด้วยวิธีใด จะด้วยการเข้าไปพูดกันเฉพาะตัว ด้วยการปรึกษาท่านผู้รู้ ด้วยการรู้จักเจรจาด้วยการจ่ายทรัพย์ หรือด้วยขนบธรรมเนียมอย่างใดก็ตาม ก็พึงพากเพียร ในที่นั้น ๆ ด้วยวิธีการนั้น ๆ หากรู้ชัดว่า ผลที่หมายนั้นเป็นสิ่งที่เราก็ตาม ผู้อื่นก็ตามไม่อาจจะได้ ก็ไม่พึงเศร้าโศก, พึงยับยั้งตั้งกำหนดใจทำการอย่างมั่นคงว่า ทีนี้เราจะทำอย่างไรต่อไป"[๑]

"จะตายก็ไปคนเดียว จะเกิดก็มาคนเดียว. ความสัมพันธ์ของสัตว์ทั้งหลาย ก็เพียงแค่ได้มาพบปะเกี่ยวข้องกันเท่านั้น. เพราะฉะนั้น สำหรับท่านผู้ได้เรียนรู้มามาก เป็นปราชญ์ มองเห็นทั้งโลกนี้และโลกหน้า รู้ทั่วถึงธรรมแล้ว ความโศกเศร้าทั้งหลาย แม้ใหญ่หลวง ก็ไม่ทำให้ท่านเร่าร้อน. เรานั้นจะบริหารยศฐานะและโภคทรัพย์ จะบำรุงเลี้ยงภรรยาและหมู่ญาติกับทั้งประดาชาวประชานอกนั้น. นี้คือกิจหน้าที่ของท่านผู้รู้."[๒]

"คนเขลาย่อมคิดการแต่ว่า ฤดูฝนเราจะอยู่ที่นี้ ฤดูหนาว ฤดูร้อน เราจะอยู่ที่นี้ หาตระหนักถึงอันตรายไม่. เมื่อเขาหลงใหลอยู่กับลูกหลานและสัตว์เลี้ยง มีจิตติดข้องอยู่ในทรัพย์สินสิ่งของต่าง ๆ มัจจุราชก็มาพาเอาเขาไป เหมือนห้วงน้ำใหญ่พัดพาชาวบ้านที่หลับใหลไป ฉะนั้น. เมื่อถูกพญามัจจุราชครอบงำ ไม่ว่าบุตร ไม่ว่าบิดา ไม่ว่าญาติพวกพ้อง ถึงจะมีก็ช่วยต้านทาน

---

[๑] องฺ.ปญฺจก.๒๒/๔๘/๕๙; ๕๐/๖๗; เฉพาะท่อนคาถามีใน ขุ.ขา.๒๗/๗๘๙-๗๙๒/๑๗๙ ด้วย

[๒] ขุ.ขา.๒๗/๑๕๗๓-๕/๓๑๘

ไม่ได้, จะหาที่ปกป้องในหมู่ญาติ เป็นอันไม่มี. บัณฑิตสำรวมตนด้วยศีล ทราบเหตุผลดั่งนี้แล้ว พึงรีบชำระทางดำเนินสู่นิพพานโดยเร็วพลัน."[๑]

"ชีวิตนี้น้อยจริงหนอ. คนย่อมตายทั้งที่อายุยังไม่ถึงร้อยปี, ถึงแม้อยู่ได้เกินกว่านั้น ก็ต้องตายเพราะชราอย่างแน่นอน.

"ชนทั้งหลายย่อมเศร้าโศก เพราะสิ่งที่ตนยึดถือว่าเป็นของเรา แต่แท้จริงแล้ว สิ่งที่หวงแหนไว้ไม่มีอะไรเที่ยงแท้เลย. ผู้ที่มองเห็นว่า ความพลัดพรากกันจะต้องมีแน่นอนดั่งนี้แล้ว ไม่ควรอยู่ครองเรือน. คนสำคัญหมายสิ่งใดว่า นี้ของเรา ก็ต้องละสิ่งนั้นไปเพราะความตาย. บัณฑิตผู้เป็นพุทธมามกะ ทราบความข้อนี้แล้ว ไม่พึงโน้มเอียงไปในการที่จะยึดถืออะไร ๆ ว่าเป็นของเรา.

"คนที่รักใคร่ ตายจากไปแล้ว ย่อมไม่ได้พบเห็นอีก เหมือนคนตื่นขึ้นไม่เห็นสิ่งที่ได้พบในฝัน. คนที่เขาเรียกว่าชื่อนี้ ๆ นั้น ก็แค่ได้พบเห็นกันบ้าง ได้ยินถึงบ้าง, คนที่ตายจากไปแล้ว ก็เหลือแต่ชื่อเท่านั้น ที่จะพึงกล่าวขวัญถึงได้. ผู้ที่ติดใคร่ในสิ่งที่ยึดถือว่าเป็นของเรา ย่อมละความโศกความคร่ำครวญ และความตระหนี่ไม่ได้. เพราะฉะนั้น มุนีทั้งหลายผู้มองเห็นความเกษม จึงละสิ่งที่เคยหวงแหนเที่ยวไป. บัณฑิตทั้งหลายกล่าวถึงท่านผู้ไม่แสดงตนในภพ (คือพระอรหันต์) ว่าเป็นบุคคลที่สอดคล้องเหมาะกันสำหรับภิกษุผู้บำเพ็ญความหลีกเร้นถอนจิต (ได้แก่พระที่ยังศึกษา

---

[๑] ขุ.อิ.๒๕/๓๐/๕๓

อยู่ คือเป็นเสขะ หรือกัลยาณปุถุชน) ซึ่งเสพเสนาสนะอันสงัด.

"มุนี ไม่ติดในสิ่งทั้งปวง ไม่ทำใคร ๆ อะไร ๆ ให้เป็นที่รัก ให้เป็นที่ชัง. ความร่ำไห้และความตระหนี่จึงไม่แปดเปื้อนมุนีนั้น เหมือนดังน้ำไม่เปื้อนใบบัว. หยาดน้ำไม่ติดใบบัว วารีไม่ติดปทุม ฉันใด มุนีก็ไม่ติดในสิ่งที่ได้เห็นได้ยินและสบทราบ ฉันนั้น. ท่านผู้ทรงปัญญา (พระอรหันต์) ย่อมไม่สำคัญมั่นหมายด้วยสิ่งที่ได้เห็น ได้ยิน หรือสบทราบ ย่อมไม่ปรารถนาความบริสุทธิ์ด้วยวิธีการอย่างอื่น, ท่านไม่ติดใคร่ (อย่างพาลปุถุชน) และก็ไม่หน่ายแหนง (อย่างกัลยาณปุถุชนและพระเสขะ)."[๑]

"ทรัพย์สมบัติละทิ้งคนไปก่อนก็มี, คนละทิ้งทรัพย์สมบัติไปก่อนก็มี. ท่านผู้ใคร่กามารมณ์เอย ผู้ครองทรัพย์สมบัติทั้งหลาย ไม่เที่ยงแท้ยั่งยืนเลย, เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่เศร้าโศก ในยามที่คนทั้งหลายพากันโศกเศร้า

"ดวงจันทร์อุทัยขึ้น เต็มดวง แล้วก็แรมลับ. ดวงอาทิตย์ฉายแสงส่องโลก แล้วก็อัสดง. โลกธรรมทั้งหลายนั้น ข้าพเจ้ารู้เท่าทันแล้ว, เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่เศร้าโศกในยามที่คนทั้งหลายพากันโศกเศร้า."[๒]

"ได้ลาภ เสื่อมลาภ ได้ยศ เสื่อมยศ นินทา สรรเสริญ สุข และทุกข์ เหล่านี้เป็นธรรมดาในหมู่มนุษย์ เป็นของไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน มีความแปรปรวนไปได้เป็นธรรมดา. ผู้มีปัญญาดี มีสติรู้จักสิ่งเหล่านี้แล้ว พิจารณาเห็นว่าเป็นของผันแปรไปได้เป็น

---

[๑] ขุ.สุ.๒๕/๔๑๓/๔๙๒

[๒] ขุ.ชา.๒๗/๗๐๓-๔/๑๖๔; ขุ.ม.๒๙/๑๙๒/๑๔๙

ธรรมดา, สิ่งน่าปรารถนาก็ย่ำยีจิตของท่านไม่ได้ ถึงสิ่งไม่น่าปรารถนา ก็ไม่ทำให้ท่านคับแค้น. ความยินดี ก็ตาม ความยินร้าย ก็ตาม ท่านกำจัดได้หมด หายลับ ไม่มีเหลือ. ท่านทราบสภาวะที่ไร้โศก ไร้ธุลี มีสัมมาปัญญา เป็นผู้ลุถึงฟากฝั่งภพ."[๑]

"รูปกายของสัตว์ย่อมร่วงโรยไป แต่ชื่อและโคตรไม่เสื่อมสลาย"[๒]

"กาลเวลาย่อมกลืนกินสัตว์ทั้งหลาย พร้อมกันไปกับตัวมันเอง"[๓]

"วัยสิ้นไปตามคืนและวัน"[๔]

"กาลเวลาล่วงไป คืนวันผ่านพ้นไป วัยก็หมดไปทีละตอนตามลำดับ. ผู้เล็งเห็นภัยในความตายดั่งนี้ หวังความสงบ พึงละเหยื่อล่อในโลกเสีย"[๕]

"ข้าพเจ้าไม่มีความชั่วซึ่งได้ทำไว้ ณ ที่ไหน ๆ เลย เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่หวั่นกลัวความตายที่จะมาถึง"[๖]

"ตั้งอยู่ในธรรมแล้ว ไม่ต้องกลัวปรโลก"[๗]

"อานนท์...สมัยนั้น เราเป็นพระเจ้ามหาสุทัศน์. พระนคร

---

[๑] องฺ.อฏฺก.๒๓/๙๕-๙๖/๑๕๘-๑๖๒

[๒] สํ.ส.๑๕/๒๑๐/๕๙

[๓] ขุ.ชา.๒๗/๓๔๐/๙๕

[๔] สํ.ส.๑๕/๑๗๓/๕๒; ๒๑๐/๕๙

[๕] สํ.ส.๑๕/๓๐๐/๙๐

[๖] ขุ.ชา.๒๘/๑๐๐๐/๓๕๐

[๗] สํ.ส.๑๕/๒๐๘/๕๙

แปดหมื่นสี่พันอันมีกุสาวดีราชธานีเป็นประมุขเหล่านั้น ก็ของเรา. ปราสาทแปดหมื่นสี่พันอันมีธรรมปราสาทเป็นประมุขเหล่านั้น ก็ของเรา. ฯลฯ รถแปดหมื่นสี่พัน....มีเครื่องอลังการแล้วด้วยทอง มีธงแล้วด้วยทอง มีตาข่ายเครื่องปกคลุมแล้วด้วยทอง อันมีรถเวชยันต์เป็นประมุขเหล่านั้น ก็ของเรา ฯลฯ อานนท์ บรรดาพระนครแปดหมื่นสี่พัน พระนครที่เราอยู่ครอบครองสมัยนั้น ก็เพียงนครเดียวเท่านั้น คือ กุสาวดีราชธานี. บรรดาปราสาทแปดหมื่นสี่พัน ปราสาทที่เราอยู่ครอบครองสมัยนั้น ก็เพียงปราสาทเดียวเท่านั้น คือ ธรรมปราสาท. ฯลฯ บรรดารถแปดหมื่นสี่พัน รถที่เรานั่งสมัยนั้น ก็เพียงคันเดียวเท่านั้น คือ รถเวชยันต์ ฯลฯ อานนท์ จงดูเถิด สังขารเหล่านั้นทั้งหมด ล้วนเป็นอดีต ดับสิ้นไปแล้ว ผันแปรไปแล้ว. สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงอย่างนี้แล, สังขารทั้งหลายไม่ยั่งยืนอย่างนี้แล, สังขารทั้งหลาย ไม่ให้ความโปร่งใจอย่างนี้แล. อานนท์ เพียงเท่านี้ก็เพียงพอแล้วที่จะเบื่อหน่ายในสังขารทั้งหลายทั้งปวง เพียงพอที่จะเลิกติดใคร่ เพียงพอที่จะหลุดพ้นไปเสีย. ฯลฯ

"สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ มีความเกิดขึ้นและเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา, เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป. ความสงบวางแห่งสังขารเหล่านั้น เป็นสุข."[๑]

"นครของเราชื่อกบิลพัสดุ์. พระราชา พุทธบิดา พระนามว่าสุทโธทนะ. พระมารดา ผู้ให้กำเนิดแก่เรา พระนามว่า มายาเทวี.

---

[๑] ที.ม.๑๐/๑๘๕-๖/๒๒๕-๘.

เราครอบครองอาคารสถานอยู่ ๒๙ ปี, มีปราสาทเลิศ ๓ หลังชื่อ สุจันทะ โกกนุท และโกญจะ. มีสนมนารีกำนัลในล้วนประดับประดาสวยงามแปดหมื่นสี่พันนาง. มเหสีของเรานามว่า ยโสธรา, โอรสนามว่าราหุล. เราเห็นนิมิต ๔ อย่าง จึงออกบวชด้วยอัศวราชยาน, ได้บำเพ็ญเพียรประพฤติทุกรกิริยาอยู่ ๖ พรรษา. เราประกาศธรรมจักรที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี. เราคือพระสัมพุทธเจ้าชื่อว่าโคตมะ เป็นสรณะของสรรพสัตว์ ฯลฯ อายุของเราในยุคสมัยบัดนี้ น้อยเพียงชั่วร้อยปี. ถึงจะดำรงอยู่เพียงเท่านั้น เราก็ได้ช่วยหมู่ชนจำนวนมาก ให้ข้ามพ้นความทุกข์, และได้ตั้งคบเพลิงธรรมไว้สำหรับปลุกประชาชนภายหลังให้ได้ตรัสรู้. ไม่นานเลย เรา พร้อมทั้งหมู่สาวก ก็จักปรินิพพาน เหมือนไฟดับเพราะสิ้นเชื้อ. ร่างกายนี้อันทรงไว้ซึ่งคุณสมบัติ วิจิตรด้วยวรลักษณะทั้ง ๓๒ ประการ มีเดชหาที่เทียบเทียมมิได้ กับทั้งทศพลและประดาฤทธิ์ มีรัศมี ๖ ประการสว่างไสวทั่วทศทิศ ดุจดังดวงสุริยา ก็จักอันตรธานไปหมดสิ้น. สรรพสังขารล้วนไร้แก่นสาร ว่างเปล่าหนอ."[๑]

"ทั้งเด็ก ทั้งผู้ใหญ่ ทั้งคนพาล ทั้งบัณฑิต ทั้งคนมี ทั้งคนจน ล้วนเดินหน้าไปหาความตาย ทั้งหมด. ภาชนะดินที่ช่างหม้อทำแล้ว ทั้งเล็กและใหญ่ ทั้งสุกและดิบ ล้วนมีความแตกทำลายเป็นที่สุด ฉันใด ชีวิตของสัตว์ทั้งหลาย ก็มีความตายเป็นที่สุด ฉันนั้น. วัยของเราหง่อมแล้ว, ชีวิตของเรายังอยู่เพียงเล็กน้อย,

---

[๑] ขุ.พุทฺธ.๓๓/๒๖/๕๔๔

เราจะจากพวกเธอไป, เราได้ทำสรณะให้แก่ตนแล้ว. ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเป็นผู้ไม่ประมาท มีสติ มีความประพฤติดีงาม มีความดำริมั่นคง จงตามรักษาจิตของตน. ผู้ใดในธรรมวินัยนี้ จักเป็นอยู่อย่างไม่ประมาท, ผู้นั้นจะละชาติสงสาร กระทำความจบสิ้นทุกข์ได้."[๑]

"ภิกษุทั้งหลาย ปัจจุบันนี้ เมื่อจะกล่าวให้ถูกต้อง พึงกล่าวว่า ชีวิตของมนุษย์ทั้งหลายนั้นน้อย เป็นของนิดหน่อย รวดเร็ว มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก, พึงตัดสินการด้วยความรู้คิด พึงทำความดีงาม (กุศล) พึงครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์), ผู้เกิดมาแล้วที่จะไม่ตายเป็นไม่มี. บัดนี้คนที่มีอายุอยู่ได้นาน ก็อยู่ได้เพียงร้อยปีหรือเกินกว่าเล็กน้อย. ผู้ที่มีชีวิตอยู่ถึงร้อยปี ก็อยู่ได้เพียง ๓๐๐ ฤดู เท่านั้น....ผู้ที่อยู่ครบ ๓๐๐ ฤดู ก็อยู่ได้เพียง ๑,๒๐๐ เดือน....ผู้ที่อยู่ครบ ๑,๒๐๐ เดือน ก็อยู่ได้เพียง ๒,๔๐๐ กึ่งเดือน....ผู้ที่อยู่ครบ ๒,๔๐๐ กึ่งเดือน ก็อยู่ได้เพียง ๓๖,๐๐๐ ราตรี....ผู้ที่อยู่ครบ ๓๖,๐๐๐ ราตรี ก็บริโภคอาหารเพียง ๗๒,๐๐๐ มื้อ คือ ฤดูหนาว ๒๔,๐๐๐ มื้อ ฤดูร้อน ๒๔,๐๐๐ มื้อ ฤดูฝน ๒๔,๐๐๐ มื้อ ทั้งนี้ นับรวมทั้งเวลาที่ดื่มนมมารดา และที่มีอันตราย (เหตุขัดข้อง) ต่อการบริโภคอาหารด้วย. อันตรายต่อการบริโภคอาหารมีดังนี้คือ โกรธแล้วไม่บริโภคอาหารเสียบ้าง มีความทุกข์แล้วไม่บริโภคเสียบ้าง เจ็บไข้จึงไม่ได้บริโภคเสียบ้าง รักษาอุโบสถจึงไม่ได้บริโภคเสียบ้าง ไม่ได้อาหารจึงไม่ได้บริโภคเสียบ้าง. ภิกษุทั้งหลาย อายุของมนุษย์ผู้มีอายุ ๑๐๐ ปี เราก็ได้

---

[๑] ที.ม.๑๐/๑๐๘/๑๔๑

คำนวณนับแล้ว ประมาณอายุก็นับแล้ว ฤดู ปี เดือน คืน วัน มื้อ อาหาร อันตรายต่อการบริโภคอาหาร ก็ได้นับแล้ว ฉะนี้แล. ภิกษุทั้งหลาย กิจใดที่ศาสดาผู้อนุเคราะห์ ผู้แสวงประโยชน์แก่สาวกทั้งหลาย จะพึงทำด้วยอาศัยน้ำใจเกื้อกูล, กิจนั้นเราได้กระทำแล้วแก่เธอทั้งหลาย. ภิกษุทั้งหลาย นั่นโคนไม้ นั่นเรือนว่าง, เธอทั้งหลาย จงเพ่งพินิจ อย่าประมาท อย่าต้องเป็นผู้มีความเดือดร้อนใจในภายหลังเลย, นี้คืออนุศาสนีของเราสำหรับเธอทั้งหลาย."[๑]

"ภิกษุทั้งหลาย เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ตน (อัตตัตถะ) ก็ควรทีเดียวที่จะยังประโยชน์ตนนั้นให้ถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาท, เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ผู้อื่น (ปรัตถะ) ก็ควรทีเดียวที่จะยังประโยชน์ผู้อื่นนั้นให้ถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาท, เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ทั้งสองฝ่าย (อุภยัตถะ) ก็ควรทีเดียวที่จะยังประโยชน์ทั้งสองฝ่ายนั้นให้ถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาท."[๒]

- เร่งทำกิจ และเตรียมการเพื่ออนาคต

"ความไม่ประมาท เป็นทางไม่ตาย, ความประมาทเป็นทางแห่งความตาย. ผู้ไม่ประมาทย่อมไม่ตาย, คนประมาทเหมือนคนตายแล้ว ฯลฯ ผู้ไม่ประมาท เพ่งพินิจอยู่ ย่อมประสบความสุขอันไพบูลย์."[๓]

---

[๑] องฺ.สตฺตก.๒๓/๗๑/๓๔๐

[๒] สํ.นิ.๑๖/๖๗/๓๕; องฺ.สตฺตก.๒๓/๖๙/๑๓๗ (เคยอ้าง)

[๓] ขุ.ธ.๒๕/๑๒/๑๘

"เพราะฉะนั้น ในชีวิตที่เหลืออยู่นี้ ทุกคนควรกระทำกิจหน้าที่ และไม่พึงประมาท."[๑]

"บรรพชิตพึงพิจารณาเนือง ๆ ว่า วันคืนล่วงไป บัดนี้เราทำอะไรอยู่."[๒]

"อย่าปล่อยโอกาสให้ผ่านเลยไปเสีย....พึงถอนลูกศรที่เสียบตัวออกเสีย ด้วยความไม่ประมาท และด้วยวิชชา."[๓]

"รู้ว่าอะไรเป็นประโยชน์แก่ (ชีวิต) ตน ก็ควรรีบลงมือทำ"[๔]

"ในเวลาที่ควรลุกขึ้นทำงาน ไม่ลุกขึ้นทำ. ทั้งที่ยังหนุ่มแน่นมีกำลัง กลับเฉื่อยชา ปล่อยความคิดให้จมปลัก เกียจคร้าน มัวซึมเซาอยู่ ย่อมไม่ประสบทางแห่งปัญญา."[๕]

"คนที่เรียนรู้ (สุตะ) น้อยนี้ ย่อมแก่เหมือนโคถึก. เนื้อของเขาย่อมเจริญ (แต่) ปัญญาของเขาหาเจริญไม่."[๖]

"เมื่อยังหนุ่มสาว พรหมจรรย์ก็ไม่บำเพ็ญ ทรัพย์ก็ไม่หาเอาไว้ (ครั้นแก่เฒ่าลง) ก็ต้องนั่งซบเซาเหมือนนกกะเรียนแก่จับหงอยอยู่กับเปือกตมที่ไร้ปลา."

"เมื่อยังหนุ่มสาว พรหมจรรย์ก็ไม่บำเพ็ญ ทรัพย์ก็ไม่หาเอาไว้ (ครั้นแก่เฒ่าลง) ก็ได้แต่นอนทอดถอนถึงความหลัง เหมือน

---

๑ ขุ.สุ.๒๕/๓๘๗/๔๖๕

๒ องฺ.ทสก.๒๔/๔๘/๙๒

๓ ขุ.สุ.๒๕/๓๒๗/๓๘๙

๔ ส.ส.๑๕/๒๘๑/๘๑

๕ ขุ.ธ.๒๕/๓๐/๕๒

๖ ขุ.ธ.๒๕/๒๑/๓๕

ดังลูกศรที่เขายิงเสร็จไปแล้ว (หมดพิษสง)."[๑]

"ผลประโยชน์ทั้งปวง ตั้งอยู่ที่หลัก ๒ ประการคือ การได้สิ่งที่ยังไม่ได้ และการรักษาสิ่งที่ได้แล้ว."[๒]

"ภิกษุทั้งหลาย ตระกูลเหล่าหนึ่งเหล่าใดก็ตาม ที่ถึงความเป็นใหญ่ในด้านโภคสมบัติ จะดำรงอยู่ได้ยืนนาน ก็ด้วยเหตุทั้ง ๔ สถาน หรือสถานใดสถานหนึ่ง กล่าวคือ รู้จักแสวงหาสิ่งที่พินาศสูญหาย ปฏิสังขรณ์สิ่งที่ชำรุดทรุดโทรม รู้จักประมาณในการกินการใช้ และตั้งสตรีหรือบุรุษผู้มีศีลให้เป็นใหญ่."[๓]

"ความไม่ประมาท เป็นทางไม่ตาย, ความประมาทเป็นทางแห่งความตาย. ผู้ไม่ประมาทย่อมไม่ตาย, คนประมาทเหมือนคนตายแล้ว. จากความมัวเมา ก็เกิดความประมาท, จากความประมาท ก็เกิดความเสื่อม, จากความเสื่อม ก็เกิดโทษประดัง, ผู้มีภาระปกครองรัฐ จงอย่าได้ประมาทเลย. กษัตริย์จำนวนมากมีความประมาท ต้องสูญเสียประโยชน์ สูญเสียรัฐ, แม้แต่ชาวบ้านประมาท ก็สูญเสียบ้าน, อนาคาริกประมาท ก็สูญเสียความเป็นอนาคาริก. เมื่อผู้ครองแผ่นดินประมาท โภคทรัพย์ในรัฐย่อมพินาศทั้งหมด, นี่แล เรียกว่า ทุกข์ภัยของผู้ครองแผ่นดิน. ความประมาทนี้ เป็นหลักการไม่ได้. ผู้ครองแผ่นดินประมาทเกินขอบเขต โจรทั้งหลายก็กำจัดชนบทที่มั่งคั่งบริบูรณ์เสีย. โอรสทั้งหลายก็จะไม่มีเหลือ, เงินทองทรัพย์สินก็จะไม่มีเหลือ. เมื่อรัฐถูกปล้น

---

[๑] ขุ.ธ.๒๕/๒๑/๓๖

[๒] ขุ.ขา.๒๗/๒๔๔๒/๕๓๑ (ไม่ประมาท ๒ ด้าน คือ ในการสร้างสรรค์ และในการรักษา)

[๓] องฺ.จตุกฺก.๒๑/๒๕๘/๓๓๖

ก็จะเสื่อมจากโภคสมบัติทุกอย่าง. ถึงจะเป็นขัตติยราช เมื่อโภคสมบัติย่อยยับหมดแล้ว ญาติมิตรสหายทั้งหลาย ก็ไม่นับถือในความคิดอ่าน, พลช้าง พลม้า พลรถ พลราบ ทั้งหลาย ที่อาศัยเลี้ยงชีพอยู่ ก็ไม่นับถือในความคิดอ่าน. ผู้นำที่จัดการงานไม่ดี เขลา ด้อยความคิดอ่าน ทรามปัญญา ย่อมหมดศรีสง่าเหมือนคราบเก่าที่งูทิ้งไปแล้ว. ส่วนผู้นำที่จัดแจงการงานเป็นอย่างดี หมั่นขยันถูกกาล ไม่เฉื่อยชา ย่อมมีโภคสมบัติที่เจริญยิ่งขึ้น ๆ ทุกด้าน เหมือนฝูงโคที่มีโคผู้นำ. ฉะนั้นพระองค์จงเสด็จเที่ยวสดับดูความเป็นอยู่เป็นไปในแว่นแคว้นแดนชนบท, ครั้นได้เห็นได้สดับแล้วจึงดำเนินราชกิจนั้น ๆ."[๑]

"เป็นคนควรหวังเรื่อยไป บัณฑิตไม่ควรท้อแท้. เราเห็นประจักษ์มากับตนเอง เราปรารถนาอย่างใด ก็ได้สมตามนั้น."[๒]

"ภิกษุทั้งหลาย เรารู้ประจักษ์ (คุณค่า) ของธรรม ๒ ประการ คือ ความไม่สันโดษในกุศลธรรมทั้งหลาย และความไม่ระย่อในการบำเพ็ญเพียร ฯลฯ โพธิอันเรานั้นได้บรรลุด้วยความไม่ประมาท, ความลุโล่งโปร่งใจ (โยคเกษม) อย่างเยี่ยมยอด อันเรานั้นได้บรรลุด้วยความไม่ประมาท."[๓]

"ภิกษุ ยังไม่ถึงความสิ้นอาสวะ อย่าได้นอนใจ เพียงด้วยความมีศีลและวัตร ด้วยความเป็นผู้ได้เล่าเรียนศึกษามาก ด้วยการได้สมาธิ ด้วยการอยู่วิเวก หรือ (แม้แต่) ด้วยการประจักษ์ว่า เราได้

---

[๑] ขุ.ชา.๒๗/๒๔๑๙/๕๒๔ (บางส่วนมีใน ขุ.ชา.๒๗/๒๔๔๐/๕๓๐ ด้วย)

[๒] ขุ.ชา.๒๗/๕๑/๑๗; ๑๘๕๔/๓๖๒; ๒๘/๔๕๐/๑๖๗ เป็นต้น

[๓] องฺ.ทุก.๒๐/๒๕๑/๖๔

สัมผัสเนกขัมมสุขที่พวกปุถุชนไม่เคยได้รู้จัก”[๑]

“เตรียมกิจสำหรับอนาคตให้พร้อมไว้ก่อน, อย่าให้กิจนั้นบีบคั้นตัวเมื่อถึงเวลาต้องทำเฉพาะหน้า.”[๒]

“พึงระแวงสิ่งที่ควรระแวง, พึงป้องกันภัยที่ยังไม่มาถึง, ธีรชนตรวจตราโลกทั้งสอง เพราะคำนึงภัยที่ยังไม่มาถึง.”[๓]

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อมองเห็นภัยที่ยังไม่มาถึง (อนาคตภัย) ๕ ประการต่อไปนี้ (คือความชรา ความเจ็บไข้ ความขาดแคลน คราวบ้านเมืองไม่สงบ คราวสงฆ์แตกแยก ที่อาจจะเกิดมีขึ้น) ย่อมควรแท้ที่ภิกษุจะเป็นอยู่โดยเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียรอุทิศตัวเด็ดเดี่ยว เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อเข้าถึงธรรมที่ยังไม่เข้าถึง เพื่อประจักษ์แจ้งธรรมที่ยังไม่ประจักษ์แจ้ง.”[๔]

“ภิกษุทั้งหลาย อนาคตภัย ๕ ประการเหล่านี้ (คือ ภิกษุทั้งหลายที่มิได้อบรมกาย ศีล จิต ปัญญา จะเป็นอุปัชฌาย์ให้อุปสมบท จะเป็นอาจารย์ จะเป็นผู้กล่าวอภิธรรมกถา เวทัลลกถา จะไม่ตั้งใจฟังพระสูตรที่เป็นตถาคตภาษิต จะเป็นพระเถระผู้นำในทางย่อหย่อน) ซึ่งยังไม่เกิดขึ้นในบัดนี้ จักเกิดขึ้นในกาลต่อไป. เธอทั้งหลายพึงตระหนักล่วงหน้าไว้, ครั้นตระหนักล่วงหน้าแล้วพึงพยายามเพื่อป้องกันอนาคตภัยเหล่านั้น.”[๕]

---

๑ ขุ.ธ.๒๕/๒๙/๕๑ (เนกขัมมสุข อรรถกถาว่า หมายถึงสุขของพระอนาคามี)

๒ ขุ.ชา.๒๗/๑๖๓๖/๓๒๘

๓ ขุ.ชา.๒๗/๕๔๕/๑๓๖; ๑๐๙๒/๒๓๑

๔ องฺ.ปญฺจก.๒๒/๗๘/๑๑๗

๕ องฺ.ปญฺจก.๒๒/๗๗/๑๑๕

"ภิกษุทั้งหลาย อนาคตภัย ๕ ประการเหล่านี้ (คือ ภิกษุทั้งหลาย จะมัวหมกมุ่นติดในเรื่องจีวรดี ๆ จะติดอาหารดี ๆ ติดที่อยู่อาศัยดี ๆ แล้วทำการแสวงหาอย่างผิดวินัย จะอยู่คลุกคลีกับภิกษุณี สิกขมานาและสามเณร จะอยู่คลุกคลีกับคนวัดและสามเณร) ซึ่งยังไม่เกิดขึ้นในบัดนี้ จักเกิดขึ้นในกาลต่อไป. เธอทั้งหลายพึงตระหนักล่วงหน้าไว้, ครั้นตระหนักล่วงหน้าแล้ว พึงพยายามเพื่อป้องกันอนาคตภัยเหล่านั้น."[๑]

"แน่ะสารีบุตร พระผู้มีพระภาคกกุสันธะ ก็ดี พระผู้มีพระภาคโกนาคมน์ ก็ดี พระผู้มีพระภาคกัสสปะ ก็ดี ไม่คร้านที่จะแสดงธรรมแก่สาวกทั้งหลายโดยพิสดาร และสุตตะ เคยยะ ฯลฯ เวทัลละของพระผู้มีพระภาคเหล่านั้น ก็มีมาก, สิกขาบทท่านก็บัญญัติไว้แก่สาวกทั้งหลาย, ปาฏิโมกข์ท่านก็ได้แสดงไว้. เมื่อพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า และเหล่าสาวกที่ตรัสรู้ตาม ล่วงลับไปแล้ว สาวกทั้งหลายรุ่นภายหลัง ซึ่งมีชื่อ โคตร ชาติตระกูลต่าง ๆ กัน ออกบวชแล้ว ก็ดำรงศาสนาไว้ได้ตลอดกาลยาวนาน, เปรียบเหมือน ดอกไม้นานาชนิดที่เขาเอาด้ายร้อยรวมกันไว้เป็นอย่างดี วางไว้บนแผ่นกระดาน, ลมย่อมพัด กระพือ ทำให้กระจัดกระจายไม่ได้ ทั้งนี้เพราะถูกด้ายร้อยรวมกันไว้เป็นอย่างดี... นี้คือเหตุปัจจัยให้ ศาสนาของพระผู้มีพระภาคกกุสันธะ พระผู้มีพระภาคโกนาคมน์ และพระผู้มีพระภาคกัสสปะ ดำรงอยู่ได้ยืนนาน."[๒]

---

[๑] องฺ.ปญฺจก.๒๒/๗๙/๑๒๑

[๒] วินย.๑/๗/๑๔

"ครั้งนั้นแล ท่านพระสารีบุตรได้กล่าวกะภิกษุทั้งหลายว่า ฯลฯ ท่านทั้งหลาย ธรรมนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าของเราทั้งหลายตรัสไว้ดีแล้ว ประกาศไว้ดีแล้ว เป็นเครื่องนำสู่ความหลุดพ้น เป็นไปเพื่อสันติ เป็นคำประกาศของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า, ทุกท่านทีเดียว พึงสังคายนาในธรรมนั้น ไม่พึงวิวาทกัน อันจะช่วยให้พระศาสนา (พรหมจรรย์) ยั่งยืน ดำรงอยู่ตลอดกาลนาน เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูลแก่คนจำนวนมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่เทวะและมนุษย์ทั้งหลาย."[๑]

"ครั้งนั้นแล ท่านพระมหากัสสปะ กล่าวกะภิกษุทั้งหลายว่า ฯลฯ ท่านทั้งหลาย ขอเชิญพวกเรามาสังคายนาธรรมและวินัยกันเถิด ก่อนที่อธรรมจะรุ่งเรือง ธรรมจะถูกขัดขวาง อวินัยจะรุ่งเรือง วินัยจะถูกขัดขวาง, ก่อนที่พวกอธรรมวาทีจะมีกำลัง ธรรมวาทีจะอ่อนกำลัง พวกอวินยวาทีจะมีกำลัง วินยวาทีจะอ่อนกำลัง."[๒]

"อานนท์ ตราบใดที่เจ้าวัชชีทั้งหลาย ยังจักประชุมกันเนืองนิตย์.....ตราบใดที่เจ้าวัชชีทั้งหลาย ยังจักพร้อมเพรียงกันประชุม พร้อมเพรียงกันเลิกประชุม พร้อมเพรียงกันทำกิจการหน้าที่ของชาววัชชี, (ตราบนั้น) พวกเจ้าวัชชีพึงหวังได้ซึ่งความเจริญอย่างเดียว ไม่มีเสื่อมเลย.....

"ภิกษุทั้งหลาย ตราบใดที่ภิกษุทั้งหลาย ยังจักประชุมกันเนืองนิตย์.....ตราบใดที่ภิกษุทั้งหลาย ยังจักพร้อมเพรียงกันประชุม

---

[๑] ที.ปา.๑๑/๒๒๕/๒๒๕

[๒] วินย.๗/๖๑๔/๓๘๐

พร้อมเพรียงกันเลิกประชุม พร้อมเพรียงกันทำกิจการหน้าที่ของสงฆ์, (ตราบนั้น) ภิกษุทั้งหลายพึงหวังได้ซึ่งความเจริญอย่างเดียว ไม่มีเสื่อมเลย.....

"ภิกษุทั้งหลาย ตราบใดที่ภิกษุทั้งหลาย ยังจักเป็นผู้มีศรัทธา....มีหิริ....มีโอตตัปปะ....เป็นผู้เล่าเรียนศึกษามาก (พหูสูต) .....เป็นผู้ตั้งหน้าเพียร....เป็นผู้มีสติกำกับตัว....เป็นผู้มีปัญญา, (ตราบนั้น) ภิกษุทั้งหลายพึงหวังได้ซึ่งความเจริญอย่างเดียว ไม่มีเสื่อมเลย"[๑]

---

[๑] ที.ม.๑๐/๖๘,๗๐,๗๒,/๘๖-๙๓; ในการทำจิต ท่านสอนให้รู้เท่าทันว่า สิ่งทั้งปวงไม่เที่ยง มีความเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา แต่พุทธพจน์ชุดนี้กลับสอนว่า ถ้าทำกิจด้วยความไม่ประมาท ก็จะไม่มีความเสื่อมเลย มีแต่ความเจริญอย่างเดียว พึงศึกษาพุทธพจน์สองแบบนี้ให้ชัดเจน จะได้เข้าใจถูกต้องและปฏิบัติไม่ผิดพลาด นอกจากนี้พึงสังเกตด้วยว่า ความไม่ประมาทในการปรับปรุงพัฒนาตนซึ่งเป็นกิจส่วนตัว จะต้องดำเนินเคียงคู่ไปด้วยกันกับความไม่ประมาทในการทำกิจที่เป็นความรับผิดชอบต่อส่วนรวม

บทเสริม

๑. กรรมกับอนัตตาขัดกันหรือไม่?

ปัญหาหนึ่งซึ่งแม้จะมีผู้ถามขึ้นเพียงบางครั้งบางคราว แต่เป็นความสงสัยที่ค้างอยู่ในใจผู้เริ่มศึกษาพระพุทธศาสนาจำนวนไม่น้อย คือ เรื่องที่ว่า หลักกรรมกับอนัตตาขัดกันหรือไม่? ถ้าทุกสิ่งทุกอย่างเป็นอนัตตา คนเราทั้งกายและใจเป็นอนัตตา กรรมจะมีได้อย่างไร? ใครจะเป็นผู้ทำกรรม? ใครจะรับผลกรรม? ความสงสัยในเรื่องนี้ มิใช่มีแต่ในบัดนี้ แม้ในครั้งพุทธกาลก็ได้มีแล้ว ดังเรื่องว่า

ภิกษุรูปหนึ่งได้เกิดความคิดสงสัยขึ้นว่า

"ทราบกันว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอนัตตา, แล้วดั่งนี้ กรรมทั้งหลายที่อนัตตาทำจักถูกต้องตัวได้อย่างไร?"

ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาค ทรงหยั่งทราบความคิดสงสัยของภิกษุนั้น จึงตรัสกะภิกษุทั้งหลายว่า :

"ภิกษุทั้งหลาย เป็นไปได้ที่คนเขลาบางคนในธรรมวินัยนี้มีใจตกอยู่ในอวิชชา ถูกตัณหาครอบงำ อาจสำคัญว่า คำสอนของพระศาสดาเป็นสิ่งที่พึงคิดไกลล้ำเลยไปได้ว่า "ทราบกันว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอนัตตา, แล้วดั่งนี้

กรรมทั้งหลายที่อนัตตาทำ จักถูกต้องตัวได้อย่างไร?"; เธอทั้งหลาย อันเราแนะนำอย่างถี่ถ้วนด้วยการทวนถาม ในข้อธรรมทั้งหลาย ในเรื่องราวทั้งหลายแล้ว จะสำคัญเห็นเป็นไฉน: รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง?" "ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า" "เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เที่ยงหรือไม่เที่ยง?" "ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า" "สิ่งใดไม่เที่ยง, สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข?" "เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า" "สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา, ควรหรือจะมองเห็นสิ่งนั้นว่า "นั่นของเรา, นั่นเป็นเรา, นั่นตัวตนของเรา?" "ไม่ควรเห็นอย่างนั้น พระเจ้าข้า" "เพราะเหตุนั้นแล รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม ฯลฯ ก็เป็นแค่รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ, นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่ใช่เรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา เธอทั้งหลายพึงมองเห็นตามที่มันเป็น ด้วยสัมมาปัญญา อย่างนี้; อริยสาวกผู้ได้เรียนรู้ มองเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายติดในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ฯลฯ ย่อมหลุดพ้น ฯลฯ กิจอื่นอีกเพื่อความเป็นอย่างนี้ไม่มี"[๑]

ก่อนที่จะวิจารณ์ความตามบาลีที่อ้างข้างต้น หรือพูดถึงเหตุผลต่าง ๆ ต่อไป ขอให้พิจารณาข้อเปรียบเทียบต่อไปนี้ สมมติว่า ขณะนี้ทั้งผู้อ่านและผู้เขียนกำลังยืนมองกระแสน้ำสายหนึ่งอยู่ กระแสน้ำไหลผ่านที่ราบเป็นส่วนมาก จึงไหลเอื่อย ๆ ไม่สู้เชี่ยว ดินที่กระแสน้ำไหลผ่านส่วนมากเป็นดินสีแดง กระแสน้ำสายนี้จึงมีสีค่อนข้างแดง นอกจากนั้น กระแสน้ำยังไหลผ่านถิ่นที่มีประชาชนอยู่หนาแน่นหลายแห่ง คนได้ทิ้ง

---

[๑] ม.มู.๑๔/๑๒๙/๑๐๖; สี.ปี.๑๗/๑๙๒/๑๒๖

ขยะและของเสียต่าง ๆ ลงในลำน้ำเป็นอันมากตลอดเวลา ทำให้น้ำสกปรก ยิ่งในระยะหลังนี้ มีโรงงานอุตสาหกรรมมาตั้งมากขึ้นและปล่อยน้ำเสียลงในน้ำทุกวัน ทำให้เกิดเป็นพิษ ไม่เหมาะแก่การอยู่อาศัยของสัตว์น้ำ จึงมีปลา กุ้ง เป็นต้นไม่ชุม สรุปแล้ว กระแสน้ำที่เรากำลังมองดูอยู่นี้สีค่อนข้างแดง สกปรก เจือปนด้วยน้ำพิษมาก มีสัตว์น้ำไม่ชุม ไหลเอื่อย ๆ ช้า ๆ ผ่านที่นั้นที่นั้น ทั้งหมดนี้รวมกันเข้าเป็นลักษณะจำเพาะของกระแสน้ำนี้ ซึ่งลักษณะบางอย่างก็เหมือนกระแสน้ำโน้น บางอย่างเหมือนกระแสน้ำนั้น บางอย่างเหมือนกระแสน้ำนู้น ฯลฯ แต่รวมทั้งหมดแล้วไม่เหมือนกระแสน้ำอื่นใด ต่อมา มีผู้บอกเราว่า กระแสน้ำสายนี้ชื่อแม่น้ำท่าวัง เขาบอกว่า กระแสน้ำของแม่น้ำท่าวังเป็นอย่างนั้น ๆ บางคนบอกว่า แม่น้ำท่าวังมีน้ำสกปรก ปลาไม่ชุม บางคนบอกว่า กระแสน้ำของแม่น้ำท่าวังไม่ไหลเชี่ยว และเป็นอย่างนั้น ๆ บางคนว่า แม่น้ำท่าวังไหลผ่านถิ่นที่มีดินสีแดงมาก จึงมีน้ำสีค่อนข้างแดง เราเกิดความรู้สึกเป็นข้อสังเกตขึ้นมาว่า ความจริง กระแสน้ำที่เรามองดูอยู่ ก็มีภาวะสมบูรณ์ในตัวตามสภาพของมันอยู่แล้ว มันมีลักษณะต่าง ๆ เช่น ไหลช้า มีสีแดง สกปรก เป็นต้น ก็เพราะมันเกิดจากองค์ประกอบและความเป็นไปต่าง ๆ ที่เป็นเหตุเป็นผลอันทำให้มันต้องเป็นเช่นนั้น เช่น เมื่อกระแสน้ำกระทบละลายดินแดง ก็เกิดผลขึ้นแก่กระแสน้ำนั้นให้มีสีแดง เป็นต้น ความเป็นไปต่าง ๆ ของมันมีผลต่อมันอยู่ในตัวเอง ยิ่งกว่านั้น ขณะที่เรามองอยู่นั้น กระแสน้ำก็ไหลผ่านไปเรื่อย ๆ น้ำที่เราเห็น

ตรงหน้าเมื่อแรกมองกับเวลาต่อมา ก็ไม่ใช่น้ำเดียวกัน และน้ำที่เห็นตอนต่อ ๆ มา กับตอนท้ายที่เราจะเลิกมองก็ไม่ใช่น้ำเดียวกัน แต่กระนั้นมันก็มีลักษณะจำเพาะที่เรียกได้ว่าเป็นอย่างเดิม เพราะองค์ประกอบต่าง ๆ ที่รวมเข้าเป็นกระแสน้ำนั้นยังคงเหมือน ๆ เดิม แต่มีคนบอกเราว่า แม่น้ำนี้ชื่อแม่น้ำท่าวัง ยิ่งกว่านั้นยังบอกว่า แม่น้ำท่าวังมีกระแสน้ำไม่เชี่ยว น้ำของแม่น้ำท่าวังสกปรก ปลาน้อย เรามองไม่เห็นว่าจะมีแม่น้ำท่าวังอยู่ที่ไหนต่างหาก หรือนอกจากกระแสน้ำที่เรามองอยู่นั้น เรามองไม่เห็นตัวแม่น้ำท่าวังไหนที่มาเป็นเจ้าของกระแสน้ำที่ไหลอยู่นั้น ยิ่งกว่านั้น เขาบอกว่า แม่น้ำท่าวังไหลผ่านละลายดินแดง ทำให้มันมีน้ำสีค่อนข้างแดง คล้ายกับว่า แม่น้ำท่าวังไปทำอะไรให้กับดินแดง มันจึงได้รับผลถูกเขาลงโทษให้มีน้ำสีแดง เราเห็นอยู่ชัด ๆ ว่า กระแสน้ำที่เรามองอยู่นั้น มีความเป็นไปเป็นกระบวนการแห่งเหตุและผลพร้อมอยู่ในตัวของมัน น้ำที่ไหลมากระทบเข้ากับดินแดง ดินแดงละลายผสมกับน้ำเป็นเหตุเกิดขึ้น ผลก็เกิดขึ้นคือกระแสน้ำจึงมีสีค่อนข้างแดง ไม่เห็นจะมีใครมาเป็นผู้ทำหรือเป็นผู้รับผลนั้นอีก ยิ่งกว่านั้น เราไม่เห็นตัวแม่น้ำท่าวังเป็นชิ้นเป็นอันอยู่ที่ไหนได้เลย กระแสน้ำที่ไหลผ่านหน้าเราไปแล้ว ก็ไหลผ่านไปเลย น้ำเก่าที่เราเห็นไม่มีอยู่นั่นแล้ว มีแต่น้ำใหม่มาแทนที่เรื่อยไป เรากำหนดกระแสน้ำนั้นได้ด้วยองค์ประกอบอาการและความเป็นไปต่าง ๆ ที่ประมวลกันขึ้นให้ปรากฏลักษณะอันจะถือเอาได้เช่นนั้นเท่านั้นเอง และถ้ามีตัวตนของแม่น้ำท่าวังเป็นชิ้นเป็นอันแน่นอนตายตัวอยู่

กระแสน้ำก็คงจะเป็นไปตามองค์ประกอบและเหตุปัจจัยต่าง ๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้องไม่ได้ และในขั้นสุดท้ายเราเห็นว่าแม่น้ำท่าวังนั่นแหละเป็นส่วนเกินที่ไม่จำเป็น เราพูดถึงกระแสน้ำนั้นได้เต็มตามกระบวนการของมัน โดยไม่ต้องยุ่งเกี่ยวกับแม่น้ำท่าวังเลยว่าให้ถูกแล้วแม่น้ำท่าวังไม่มีอยู่เลยด้วยซ้ำไป

ต่อมาอีกนาน เราเดินทางไปถึงตำบลอื่น เราพบชาวตำบลนั้นหลายคน คราวหนึ่งเราอยากจะเล่าให้เขาฟังเกี่ยวกับเรื่องกระแสน้ำที่เราได้มองดูคราวก่อนนั้น แล้วเราก็เกิดความติดขัดขึ้นมาทันที เราไม่รู้ว่าจะพูดอย่างไรดี เขาจึงจะเข้าใจตามที่เราต้องการจะบอกเขาได้ เรานึกขึ้นมาได้ถึงคำที่เคยมีคนบอกเราว่ากระแสน้ำสายนั้นชื่อแม่น้ำท่าวัง จากนั้นเราก็สามารถเล่าให้ชาวบ้านฟังอย่างสะดวกคล่องแคล่ว และเขาก็ฟังด้วยความเข้าใจและสนใจเป็นอย่างดี เราพูดด้วยว่า แม่น้ำท่าวังมีน้ำสกปรก มีปลาน้อย กระแสน้ำของแม่น้ำท่าวังไหลช้า แม่น้ำท่าวังไหลไปกระทบดินแดง ทำให้มันมีสีค่อนข้างแดง ในเวลานั้น เราเกิดความเข้าใจแจ่มแจ้งด้วยว่า แม่น้ำท่าวังและบทบาทของมันตามที่เราเล่านั้น เป็นเพียงถ้อยคำสมมติเพื่อสะดวกในการติดต่อสื่อสารกันในโลก แม่น้ำท่าวังและบทบาทของมันตามคำสมมติเหล่านี้ จะมีขึ้นมาหรือไม่มี และเราจะใช้มันหรือไม่ก็ตามที จะไม่มีผลกระทบต่อกระแสน้ำนั้นเลย กระแสน้ำนั้นก็คงเป็นกระบวนการแห่งกระแสที่ไหลเนื่องไปตามองค์ประกอบและเหตุปัจจัยของมันอยู่นั่นเอง เราแยกได้ระหว่างสมมติกับสภาวะที่เป็นจริง บัดนี้ เราทั้งเข้าใจและสามารถ

ใช้ถ้อยคำพูดเหล่านั้นด้วยความสบายใจ

ที่สมมติเรียกกันว่าคนว่านาย ก. นาย ข. เรา เขานั้น โดยสภาวะที่แท้จริงแล้วก็คือ กระบวนธรรมที่ไหลเนื่องเป็นกระแสสืบต่อกันไปไม่ขาดสาย มีองค์ประกอบต่าง ๆ เข้ามาร่วมสัมพันธ์กันอยู่มากมาย มีความเป็นไปปรากฏให้เห็นได้นานาประการสุดแต่เหตุปัจจัยทั้งหลายที่เกี่ยวข้อง ทั้งภายในกระบวนธรรมนั้นเอง และทั้งที่เนื่องด้วยภายนอก เมื่อมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์อย่างหนึ่งเกิดเป็นเหตุขึ้นแล้ว ก็ย่อมก่อให้เกิดผลเป็นความเปลี่ยนแปลงขึ้นในกระบวนธรรมนั้น สิ่งที่เรียกว่ากรรมและวิบาก นั้น ก็คือความเป็นไปตามทางแห่งเหตุและผลที่เกิดขึ้นในกระบวนธรรมที่กล่าวนี้ มีความสำเร็จพร้อมอยู่ในตัวกระบวนธรรมนั้นเอง โดยไม่ต้องอาศัยตัวสมมติมี นาย ก. นาย ข. เรา เขา นายสิบ นายพัน มารับสมอ้างเป็นเจ้าของ เป็นผู้ทำหรือเป็นผู้รับผลแต่ประการใด อันนี้เป็นส่วนตัวสภาวะความจริงอันเป็นไปอยู่ตามธรรมดาของมัน แต่เพื่อความสะดวกในการสื่อสารให้เข้าใจกันในหมู่ชาวโลก จะใช้พูดตามสมมติก็ได้ โดยตั้งชื่อให้แก่กระบวนธรรมที่ไหลเวียนอยู่นั้นว่า นาย ก. นาย ข. จมื่น หัวหมู่ เป็นต้น เมื่อรับสมมติเข้าแล้ว ก็ต้องยอมรับสมอ้างเป็นเจ้าของเป็นผู้ทำ และผู้ถูกทำไปตามเรื่อง แต่ถึงจะสมมติหรือไม่สมมติ จะรับสมอ้างหรือไม่รับ กระบวนธรรมที่เป็นตัวสภาวะความจริงก็เป็นไปอยู่ตามกฎธรรมดา ตามเหตุปัจจัยของมันนั่นเอง ข้อสำคัญก็คือจะต้องรู้เท่าทัน แยกสมมติกับตัวสภาวะออกจากกันได้ ของอันเดียวกันนั่นแหละ

เมื่อใดจะพูดถึงสภาวะ ก็พูดไปตามสภาวะ เมื่อใดจะใช้สมมติ ก็พูดไปตามสมมติ อย่าไขว้เขว อย่าสับสนปะปนกัน และต้องมีความเข้าใจสภาวะเป็นความรู้เท่าทันรับรองยืนเป็นพื้นอยู่

ทั้งตัวสภาวะ และสมมติ เป็นสิ่งจำเป็น ตัวสภาวะ (นิยมเรียกกันว่าปรมัตถ์) เป็นเรื่องของธรรมชาติ ส่วนสมมติเป็นเรื่องของประโยชน์ในทางปฏิบัติ สำหรับความเป็นอยู่ของมนุษย์ แต่ปัญหาเกิดขึ้นเพราะมนุษย์เอาสภาวะกับสมมติมาสับสนกัน คือ เข้าไปยึดเอาตัวสภาวะจะให้เป็นตามสมมติ จึงเกิดวุ่นวายขึ้น ตัวสภาวะไม่วุ่นเพราะมันเป็นไปอย่างนั้นเอง ตามปกติธรรมดา ไม่เกี่ยวกับใครจะไปยึดหรือไม่ มนุษย์เป็นผู้วุ่นไปฝ่ายเดียว และเพราะมันไม่วุ่นด้วย มนุษย์จึงยิ่งวุ่นวายใหญ่ เพราะขัดความปรารถนาถูกบีบคั้นจึงเกิดเป็นปัญหาแก่มนุษย์เอง ตามเรื่องในบาลีที่ยกมาอ้างข้างต้น เห็นได้ชัดว่าภิกษุที่เกิดความสงสัยนั้น เอาความรู้เกี่ยวกับสภาวะตามที่ตนฟังมาเรียนมา ไปสับสนกับสมมติที่ตนยึดถืออยู่ จึงเกิดความงุนงงตามข้อสงสัยของเธอ ถ้าคงศัพท์สำคัญไว้ตามเดิมจะแปลว่า "กรรมทั้งหลายที่อนัตตาทำ จะถูกต้องอัตตาได้อย่างไร?" ท่อนแรก เธอพูดตามความรู้เกี่ยวกับตัวสภาวะ ท่อนหลังเธอพูดตามสมมติที่เธอยึดถืออยู่เอง จึงขัดกันเป็นธรรมดา เท่าที่กล่าวมาเป็นอันสรุปได้ว่า

- หลักอนัตตากับกรรมไม่ขัดกันเลย ตรงข้ามอนัตตากลับสนับสนุนกรรม เพราะสิ่งทั้งหลายเป็นอนัตตา กรรมจึงมีได้ กรรมจึงเป็นได้ เมื่อกระบวนธรรมดำเนินไป องค์ประกอบ

ทุกอย่างต้องเกิดดับเข้าสัมพันธ์เป็นเหตุปัจจัยต่อเนื่องกันไป กระแสสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยจึงจะดำเนินไปได้ ไม่ใช่มีอะไรมาเป็นตัวเที่ยงคงที่ ลอยที่อกั้นขวางอยู่กลางกระแสจะไปไหนก็ไม่ไป จะเป็นไปอย่างไร ก็ไม่เป็นไป ถ้ามีอัตตากรรมก็ไม่มี เพราะอัตตาไม่เป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่มีอะไรเข้าถึงเนื้อตัวมัน อะไรจะเกิดขึ้นก็ไม่มีผลให้เนื้อตัวอัตตาเปลี่ยนแปลงไป ในที่สุดก็จะต้องแยกคนออกเป็นสองชั้นอย่างลัทธิสัสสตทิฏฐิบางพวกที่ว่าคนทำกรรมรับผลกรรมกันไป อยู่แต่ชั้นนอก ส่วนแก่นแท้หรืออัตตาอยู่ภายในเที่ยงคงที่ ถึงอะไรจะเป็นไปอย่างไร อัตตาก็คงเดิม ไม่ถูกกระทบกระเทือน

- ที่เราทำกรรมและรับผลกรรมกันอยู่ทุกวันนี้ ก็ทำและรับผลกรรมกันอยู่โดยไม่ต้องมีตัวผู้ทำกรรมและไม่มีคนรับกรรมอยู่แล้ว ในสิ่งทั้งหลายที่ประชุมกันอยู่และดำเนินไปเป็นกระบวนธรรมนั้น ต้องพิจารณาในแง่ที่ว่า มีอะไรบ้างเข้าไปเป็นปัจจัยอะไรไปสัมพันธ์กับอะไร แล้วมีผลอะไรเกิดขึ้นในกระบวนธรรมนั้น ทำให้กระบวนธรรมนั้นผันแปรเป็นไปอย่างไร ๆ เมื่อมีเหตุที่เรียกว่าการกระทำเกิดขึ้นเป็นปัจจัยแล้ว ก็ย่อมมีผลที่เรียกว่าวิบากเกิดขึ้นในกระบวนธรรมนั้นเอง เรียกว่ามีการกระทำ และมีผลการกระทำเกิดขึ้น โดยไม่ต้องมีเจ้าของกรรม ที่มาเป็นผู้ทำกรรมและเป็นผู้รับผลกรรมนั้นอีกชั้นหนึ่ง กรรมคือความเป็นไปตามเหตุและผลในกระบวนธรรมนั้น อันต่างหากจากสมมติที่เราเองไปสวมใส่ครอบให้มัน เมื่อตกลงจะสมมติเรียกกระบวนธรรมที่ดำเนินอยู่นั้นว่า เป็น นาย ก.

นาย ข. ก็ย่อมมีนาย ก. นาย ข. ที่เป็นเจ้าของกรรม เป็นผู้ทำกรรม และรับผลกรรม แต่กระบวนธรรมที่เป็นตัวสภาวะ ก็ดำเนินไปตามปกติของมัน เป็นเหตุเป็นผลพร้อมอยู่ในตัวโดยสมบูรณ์อยู่แล้ว ไม่ต้องอาศัยนาย ก. นาย ข. จึงจะมีเหตุผลเกิดขึ้น เมื่อจะพูดในแง่กระบวนธรรม ว่าดำเนินไปอย่างไร ด้วยเหตุปัจจัยอะไร เป็นผลอย่างไร ก็พูดไป หรือจะพูดในแง่นาย ก. นาย ข. ทำกรรมนั้นแล้ว รับผลกรรมอย่างนี้ ก็พูดไป เมื่อพูดในแง่สมมติ ก็ให้รู้ว่ากำลังพูดในแง่สมมติ เมื่อพูดในแง่สภาวะหรือปรมัตถ์ ก็ให้รู้ว่ากำลังพูดในแง่สภาวะ เมื่อรู้เท่าทันความเป็นจริง และความมุ่งหมายในการพูดแบบนั้น ๆ ไม่เข้าไปยึดติดถือมั่น ไม่เอามาปะปนกัน ก็เป็นใช้ได้[๑]

- ไม่ต้องพูดถึงมนุษย์ซึ่งเป็นประชุมแห่งเหตุปัจจัยที่ซับซ้อนลึกซึ้งมาก เพราะมีองค์ประกอบฝ่ายจิตใจร่วมอยู่ด้วย แม้แต่พวกรูปธรรมที่มีองค์ประกอบฝ่ายวัตถุอย่างเดียว เช่น อย่างเรื่องแม่น้ำท่าวังที่กล่าวข้างต้น คนจำนวนมากก็ยังติดในสมมติ ยึดมั่นเอาเป็นตัวเป็นตน จริงจังไปได้, สำหรับองค์ประกอบฝ่ายจิตใจนั้น ละเอียดลึกซึ้งมาก แม้แต่ความเป็นอนิจจังบางคนก็มองไม่เห็น เช่น เคยมีบางคนกล่าวแย้งว่า "ใครว่าสัญญาไม่เที่ยง ไม่แน่นอน ไม่คงที่, สัญญาต้องนับว่าเป็นของเที่ยง เพราะมันเกิดขึ้นที่ไหนเมื่อใดก็เป็นสัญญาทุกครั้ง คงที่ไม่เคยเปลี่ยนแปลง" คำแย้งนี้บางคนอาจเห็นคล้อยไปตามได้

---

๑ คัมภีร์วิสุทธิมัคค์กล่าวความไว้น่าฟังว่า "ผู้ทำกรรมไม่มี ผู้เสวยผลก็ไม่มี มีแต่ธรรมล้วน ๆ ย่อมเป็นไป ความเห็นอย่างนี้ จึงเป็นสัมมาทัศนะ" (วิสุทธิ.๓/๒๒๖)

แต่ถ้าเปลี่ยนข้อความนี้มาใช้กับวัตถุหรือรูปธรรม อาจมองเห็นข้อถูกข้อผิดได้ง่ายและชัดเจนขึ้น คำแย้งข้างต้นนั้น เหมือนกันกับที่พูดว่า "ใครว่าร่างกายไม่เที่ยง, ร่างกายเป็นของเที่ยงแท้คงที่ เพราะร่างกายเกิดขึ้นที่ไหนเมื่อไร ก็เป็นร่างกายอยู่นั่นเอง ไม่เปลี่ยนแปลง" ข้อความสุดท้ายนี้มองเห็นแง่ผิดง่ายกว่า แต่ความจริง ก็ผิดด้วยเหตุผลอย่างเดียวกัน กล่าวคือ เป็นความสับสนระหว่างสัญญากับบัญญัติว่าสัญญา และร่างกายกับบัญญัติว่าร่างกาย จะอธิบายว่าสัญญาและร่างกายเป็นของเที่ยง คงที่ แต่เหตุผลที่แสดงกลายเป็นพูดว่า บัญญัติว่าสัญญา และบัญญัติว่าร่างกาย เที่ยงแท้คงที่

- การศึกษาหลักกรรม โดยจับเอาที่สมมติ จะทำให้ได้ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับความเป็นเหตุเป็นผลในช่วงกว้างเกินไป เช่น จับเอาว่า นาย ก. ทำกรรมชื่อนี้ ในวันนี้ ต่อมาอีกสิบปี เขาได้รับผลกรรมชั่วนั้น ความเป็นเหตุเป็นผลที่อธิบายมักจะเป็นแบบก้าวเดียว ข้ามเวลา ๑๐ ปี ดังนั้น จึงยากที่จะให้มองเห็นความสัมพันธ์ในทางเหตุผลได้ละเอียดชัดเจน เพราะไม่มองเห็นกระแสเหตุปัจจัยที่เป็นไปต่อเนื่องโดยตลอด; การศึกษากระบวนธรรมตามสภาวะ จึงจะช่วยให้มองเห็นกระแสความสัมพันธ์นั้นได้ละเอียดตลอดสายว่า ความหมายของการได้รับผลนั้น ที่แท้จริงคืออะไร และเป็นเช่นนั้นได้อย่างไร?[๑]

---

[๑] คัมภีร์ฝ่ายอภิธรรม รุ่นอรรถกถาฎีกา ชี้แจงว่า บัญญัติ (concept;name;designation) เป็นกาลวินิมุต (พ้นจากกาล, ไม่ขึ้นกับกาลเวลา) เพราะไม่มีความพินาศ แต่ก็เป็นสิ่งที่ไม่มีจริง; กาลก็เป็นบัญญัติ ซึ่งมีขึ้นด้วยอาศัยปรากฏการณ์ (สงฺคณี อ.๑๒๙; สงฺคห.ฎีกา ๑๒๔)

นาย ก. มีเรื่องวิวาทกับเพื่อนบ้านและได้ทำร้ายเพื่อนบ้านนั้นจนถึงแก่ความตาย นาย ก. หวาดกลัวต่อการจับกุมของเจ้าหน้าที่และการแก้แค้นของญาติพวกพ้องของผู้ตาย เที่ยวหลบซ่อนเขาอยู่ ต่อมาเขาถูกจับได้และถูกลงโทษ แม้ภายหลังพ้นโทษออกมาแล้ว นาย ก. ก็ยังมีความเดือดร้อนใจในการก่อกรรมชั่ว ถูกภาพของคนตายหลอกหลอนอยู่ตลอดเวลา ได้รับความทุกข์ทรมานทั้งทางร่างกายและจิตใจ หาความสุขความเย็นใจไม่ได้เลย หน้าตาท่าทางของเขาเปลี่ยนไป กลายเป็นหม่นหมองร้อนรนหวาดระแวงและอมทุกข์ ภาวะจิตใจเช่นนี้ประกอบกับปัจจัยอย่างอื่นเช่นความมีร่างกายแข็งแรง ได้มีผลสืบเนื่องต่อมา โดยทำให้เขากลายเป็นคนฉุนเฉียว โมโหร้ายรุนแรง และเมื่อเวลายาวนานผ่านไป บุคลิกภาพของเขาก็เปลี่ยนไปเป็นคนมีลักษณะหยาบคาย เหี้ยมเกรียม ชอบกลบเกลื่อนความทุกข์ด้วยการแสดงอำนาจ ทั้งเป็นภัยต่อสังคมและตัวเขาเองก็หาความสุขทางสังคมที่แท้จริงไม่ได้

เรื่องที่เล่ามานี้ ถ้าจะพูดให้สั้นก็ว่า นาย ก. ทำกรรมชั่วและได้รับผลของกรรมชั่วนั้น การพูดอย่างนี้เป็นไปตามภาษาสามัญ ซึ่งคนทั่วไปเข้าใจได้ง่าย เรียกว่า พูดตามสมมติ เป็นวิธีการสื่อสารในระหว่างมนุษย์ ช่วยให้เกิดความสะดวกในการที่จะทำความเข้าใจต่อกัน แต่เป็นการพูดถึงเพียงภาพที่ปรากฏออกมาภายนอก หรือผลรวมหยาบ ๆ ของเหตุปัจจัยที่ต่อเนื่องซับซ้อนอยู่ภายใน ไม่เข้าถึงเนื้อหาภายในที่สัมพันธ์สืบทอดกันตามสภาวะของธรรมชาติ แต่ถ้าพูดโดยปรมัตถ์หรือตาม

สภาวะของธรรมชาติเองแท้ ๆ ก็จะพูดได้ถึงเนื้อในของความเป็นไปทั้งหมด ที่เรียกว่ากระบวนธรรม เช่นบอกว่า ในกระบวนธรรมแห่งขันธ์ ๕ ชุดนี้ จิตประกอบด้วยความโกรธเกิดขึ้น มีการปรุงแต่งตามความโกรธนั้น จนแสดงออกเป็นการกระทำ มีกรรมเกิดขึ้น จิตที่มีการปรุงแต่งอย่างนั้นเริ่มแปรคุณภาพไป มีคุณสมบัติร้าย ๆ เช่น ความระแวงหวาดกลัวและความคิดร้ายเกิดมากขึ้น จิตปรุงแต่งอย่างนั้นบ่อย ๆ เกิดการสั่งสมคุณสมบัติร้าย ๆ จนเป็นลักษณะประจำ และคุณสมบัติร้าย ๆ นั้น ๆ เป็นปัจจัยให้ทุกขเวทนาเกิดขึ้น ยิ่งกว่านั้น การกระทบทางกายจากภายนอกเกิดขึ้น ทุกขเวทนาเกิดขึ้น ทุกขเวทนาเกิดขึ้น ๆ การพูดตามสภาวะอย่างนี้ มีเนื้อหาครบถ้วนสมบูรณ์โดยไม่ต้องเอ่ยอ้างถึง นาย ก. หรือตัวตนใด ๆ เข้ามาเกี่ยวข้อง ตัวกระบวนการจึงมีแต่เพียงองค์ธรรมต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น และสัมพันธ์เป็นปัจจัยสืบทอดกันมา มีการกระทำและมีผลของการกระทำ โดยไม่ต้องมีผู้ทำและผู้รับผลของการกระทำ ไม่ว่าจะพูดตามสภาวะอย่างนี้ หรือพูดตามสมมติอย่างข้างต้น เนื้อหาของสภาพที่เป็นจริงก็มีเท่ากัน ไม่ขาดไม่เกินกว่ากัน เพียงแต่ว่าการพูดตามสภาวะเป็นการพูดถึงแต่ตัวความจริงล้วน ๆ โดยไม่พอกเพิ่มถ้อยคำหรือภาพสมมติซ้อนขึ้นมาบนตัวความจริงนั้น

อย่างไรก็ตาม แม้จะอธิบายถึงเพียงนี้แล้ว บางคนก็ยังไม่อาจเข้าใจ จึงคงจะต้องเล่าเป็นนิทานว่า

ทิดผ่องไปคุยธรรมะกับท่านพระครูที่วัด ตอนหนึ่งทิดผ่องถามว่า

"เอ! หลวงพ่อครับ พระพุทธเจ้าทรงสอนว่าทุกสิ่งทุกอย่างเป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตน ไม่เป็นของใคร ๆ ไม่มีตัวผู้ทำกรรม ไม่มีตัวผู้รับผลของกรรม ถ้าอย่างนั้นผมจะไปฆ่าใครตีหัวใคร หรือทำอะไร ๆ ใครก็ได้สิครับ เพราะไม่มีใครทำกรรมแล้วผมก็ไม่ต้องได้รับผลกรรม"

พอทิดผ่องพูดขาดคำ ไม้เท้าในมือของท่านพระครู ซึ่งท่านฉวยขึ้นมาจากข้างที่นั่งเมื่อไรทิดผ่องไม่ทันสังเกตเห็น ก็ฟาดลงมาอย่างรวดเร็วจนเขายกแขนขึ้นรับแทบไม่ทัน ปลายไม้เท้าถูกกลางต้นแขนพอหนุ่ย ๆ แดง ๆ ทิดผ่องคลำแขนป้อย

"หลวงพ่อ! ทำไมทำกับผมอย่างนี้ล่ะ?" ทิดผ่องพูดเสียงกร้าว แสดงอาการว่ากำลังข่มความโกรธ

"อ้าว! เป็นไงล่ะ?" ท่านพระครูถามลอย ๆ

"ก็หลวงพ่อตีผม ผมเจ็บนี่" ทิดผ่องตอบเสียงเครียด

"กรรมมีอยู่ ผู้ทำกรรมไม่มี ผลกรรมมีอยู่ ผู้รับผลของกรรมไม่มี เวทนามีอยู่ ผู้เสวยเวทนาไม่มี ความเจ็บมีอยู่ ผู้เจ็บไม่มี" ท่านพระครูพูดเปรย ๆ ปรับเสียงช้า ๆ อย่างทำนองเทศน์ และว่าต่อไปอีก "ผู้ใดแสวงหาประโยชน์ในทางเห็นแก่ตัวจากอนัตตา ผู้นั้นย่อมจะไม่พ้นจากอัตตา; ผู้ใดยึดมั่นอนัตตา ผู้นั้นแลคือผู้ยึดมั่นอัตตา เขาหารู้จักอนัตตาไม่; ผู้ใดยึดถือว่าผู้ทำกรรมไม่มี ผู้นั้นย่อมไม่พ้นจากความยึดมั่นว่าผู้เจ็บมี เขาหารู้แจ้งไม่ว่า ผู้ทำกรรมก็ไม่มี และผู้เจ็บก็ไม่มี".

นิทานเรื่องนี้สอนให้รู้ว่า ถ้ารักจะพูดว่าไม่มีผู้ทำกรรมก็ต้องเลิกพูดด้วยว่าผมเจ็บ.

๒. นิพพานกับอัตตา

ปัญหาที่ว่า ในขั้นสุดท้าย พระพุทธศาสนายอมรับว่ามีอัตตาหรือไม่, การที่พระพุทธเจ้าทรงสอนว่า ขันธ์ ๕ ไม่ใช่อัตตา จะเป็นการชี้แนะให้เราหันไปรู้จักสิ่งอันนอกเหนือจากขันธ์ ๕ ออกไป ซึ่งเป็นอัตตาที่แท้, ตลอดถึงว่านิพพานเป็นอัตตาใช่หรือไม่ มีข้อควรทำความเข้าใจโดยย่อ ดังนี้

๑. ความเชื่อถือและทฤษฎีต่าง ๆ เกี่ยวกับอัตตาหรืออาตมันนั้น มีมูลรากเกิดจากภวตัณหา คือความอยากความปรารถนาที่จะมีอยู่คงอยู่ตลอดไป จากภวตัณหานั้น จึงทำให้ไขว่คว้าหาอะไรสักอย่างหนึ่งมาเป็นแกนหรือเป็นเนื้อแท้อันยั่งยืนของชีวิต ที่จะคงอยู่เที่ยงถาวรตลอดนิรันดร์ เป็นเหตุให้สร้างความสำคัญหมาย ทิฏฐิ หรือทฤษฎีเกี่ยวกับอัตตาขึ้น โดยยึดเอาส่วนประกอบอย่างใดอย่างหนึ่งของชีวิตว่าเป็นอัตตา ภาพอัตตาหรือทฤษฎีเกี่ยวกับอัตตาที่สร้างขึ้น ย่อมเป็นไปตามความสัมพันธ์ระหว่างภวตัณหากับสิ่งที่ยึดถือว่าเป็นอัตตา ในชั้นต้นระดับที่ง่ายที่สุด ก็ยึดกายเป็นอัตตา แต่ก็เห็นได้ชัดในไม่ช้าว่า ร่างกายไม่มีภาวะยั่งยืนที่จะสนองภวตัณหาได้ จึงค้นหาสิ่งที่จะยึดเป็นอัตตาต่อไปอีก ถัดมาก็ยึดถือจิตเป็นอัตตา เมื่อ

เห็นว่ายังไม่อาจสนองตัณหาได้จริง ก็ค้นหาต่อไป จนถึงขั้นยึดเอาภาวะที่ถือว่าเป็นต้นเดิมของสิ่งทั้งหลายบ้าง ยึดเอาประสบการณ์อันเป็นภาวะประณีตลึกซึ้งที่พบในฌานระดับต่าง ๆ บ้างว่านี้แหละเป็นอัตตาที่แท้จริง ในระหว่างนี้ สัญญาหรือภาพที่กำหนดหมายและทฤษฎีเกี่ยวกับอัตตาหรืออาตมันก็มีลักษณะประณีตยิ่งขึ้นโดยลำดับ แต่ไม่ว่าทฤษฎีไหนจะประณีตเพียงใด ก็มีเนื้อแท้อย่างเดียวกัน คือ สนองภวตัณหาให้สมอยากที่จะมีอยู่คงอยู่เที่ยงแท้ตลอดไป

๒. จุดผิดพลาดในเรื่องนี้ ไม่ได้อยู่ที่สิ่งซึ่งถูกยึดถือเป็นอัตตาหรือเป็นอาตมัน สิ่งเหล่านั้นไม่ว่าจะเป็นสภาวะจริงแท้หรือไม่จริงแท้ก็ตาม ย่อมเป็นไปตามสภาพของมัน เช่น ถ้าเป็นสังขตธรรม ก็เป็นไปตามเหตุปัจจัยเป็นต้น แต่มูลเหตุของความผิดพลาด ได้แก่ ภวตัณหาที่ทำให้สร้างภาพอัตตาขึ้น ซึ่งเมื่อเข้าไปยึดเข้าไปจับสิ่งใด ๆ ไม่ว่าจะเป็นสิ่งจริงแท้ หรือไม่จริงแท้ก็ตาม สิ่งนั้น ๆ ย่อมถูกมองเห็นเป็นภาพที่ผิดพลาดบิดเบือนไปหมด ผลที่ได้จากการมองอันบิดเบือนนี้ก็คือ ตัวอัตตาหรือภาพอัตตาที่นำมายึดถือเอาไว้ ในการแก้ปัญหาสิ่งที่จะต้องทำจึงมิใช่อยู่ที่มาวินิจฉัยกันว่า ยึดอะไรเป็นอัตตาจะผิดจะถูก หรือว่าอะไรเป็นอัตตา อะไรไม่เป็นอัตตาที่แท้จริง สิ่งที่ต้องแก้ไขก็คือ ตัวความยึดถือในอัตตานั่นเอง ซึ่งหมายถึงทั้งภาพ สัญญา ทฤษฎีอัตตาที่สร้างขึ้น ตลอดไปจนถึงรากเหง้าคือ ภวตัณหา ซึ่งเป็นตัวการให้สร้างภาพ สัญญา ทิฏฐิ หรือทฤษฎีอัตตานั้น และให้ไปยึดเอาสิ่งนั้นบ้าง สิ่งนี้บ้างเป็นอัตตา

แล้วพัฒนาทฤษฎีอัตตาให้ประณีตขึ้นไปตาม พูดตามหลักธรรมว่า ให้ถอนอัตตทิฏฐิหรืออัตตานุทิฏฐิ สลัดอัตตวาทะ และละภวตัณหาเสีย

๓. การตีความที่เลยเถิดกันออกไป จนมาถกเถียงกันว่าพระพุทธศาสนาไม่ถือว่าขันธ์ ๕ เป็นอัตตา แล้วอะไรจะเป็นอัตตาแท้จริง นิพพานคืออัตตาใช่หรือไม่ ข้อนี้เป็นความผิดพลาดซึ่งเกิดจากการจับผิดที่ คือ ไปมองว่าสิ่งใดถูกพระพุทธเจ้าปฏิเสธ ไม่ให้ยึดถือเป็นอัตตา แทนที่จะมองว่า ตัวความยึดถือในอัตตานั้นถูกพระองค์ปฏิเสธอย่างไร พูดอีกนัยหนึ่งว่า มัวแต่คอยจ้องจับว่าสิ่งนี้ถูกปฏิเสธไม่ถูกปฏิเสธ เลยมองไม่เห็นว่าพระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธตัวการยึดถือหรือตัวทิฏฐิที่ทำให้สิ่งนั้น ๆ กลายเป็นอัตตาขึ้นมา

การที่พระพุทธเจ้าทรงยกขันธ์ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณขึ้นมาเป็นเป้าตัวอย่าง (เรื่องอายตนะก็ทรงยกเป็นเป้าบ่อยเหมือนกัน) ในการแสดงไตรลักษณ์ให้มองเห็นว่าสิ่งเหล่านั้นไม่ใช่อัตตา ไม่ใช่สิ่งที่จะพึงเข้าไปยึดถือเอาไว้ได้จริงนั้น ก็เพราะขันธ์ ๕ เป็นทุกสิ่งทุกอย่างที่มนุษย์ทั่วไปจะรู้จะนึกคิดถึงได้ และครอบคลุมสิ่งที่ยึดถือกันอยู่ทั่วไปว่าเป็นตัวตน แม้แต่ประสบการณ์ในฌานก็อยู่ในขันธ์ ๕ และเมื่อทรงปฏิเสธขันธ์ ๕ แล้ว ก็มิใช่จะให้ไปหาอะไรมายึดแทนอีก เพราะจุดมุ่งในการสอนอยู่ที่การถอนทิฏฐิว่ามีอัตตา ความยึดถือในอัตตา ตลอดลงไปจนถึงรากคือ ภวตัณหาต่างหาก หาใช่

เพียงเพื่อให้รู้ว่าขันธ์ ๕ มิใช่อัตตาไม่ ตัวอัตตทิฏฐิหรืออัตตานุทิฏฐิ และอัตตสัญญานี้ ถ้าไม่ละเสีย ถึงจะจับเอาไปใส่ให้กับสิ่งใดก็ไม่มีทางถูกต้องได้ อัตตามีอยู่แต่เพียงในความยึดถือของมนุษย์ เมื่อปฏิเสธความยึดถือนั้นเสร็จแล้ว เรื่องอัตตาก็จบไปด้วย ยังจะไปหาอัตตาจริงอัตตาเท็จอะไรกันอีก ถ้าพระพุทธเจ้าจะทรงปฏิเสธขันธ์ ๕ ว่ามิใช่อัตตา และทรงมีจุดหมายเตรียมไว้ที่จะให้ยึดอะไรเป็นอัตตาแท้จริงแล้ว เมื่อทรงปฏิเสธขันธ์ ๕ เสร็จก็คงจะทรงชี้บอกต่อไปให้ชัดเจนเป็นแน่ว่าสิ่งนั้นคืออะไร คงไม่ทรงปล่อยให้ต้องมาเดาเถียงกันอยู่อีก

ภาพอัตตา หรือความสำคัญหมายว่าเป็นอัตตา (อัตตสัญญา) ก็ดี ความเห็นหรือทฤษฎีเกี่ยวกับอัตตา (อัตตทิฏฐิ หรือ อัตตานุทิฏฐิ) ก็ดี ความยึดติดถือมั่นที่ให้พูดยันอยู่ว่ามีอัตตาเป็นอัตตา (อัตตวาทุปาทาน) ก็ดี เป็นความเคยชินที่ถือกันมาสั่งสมกันมาไหลต่อเนื่องไปข้างเดียวจนติดฝังแน่น เมื่อถูกขัดแย้ง จึงมักให้หาทางเลี่ยงออก ทำให้มีการค้นหากันอีกว่า เมื่อนี่ไม่ใช่อัตตาแล้ว อะไรจะเป็นอัตตา จึงต้องย้ำในข้อที่ว่าอัตตาเป็นภาพที่ถูกสร้างขึ้นจากภวตัณหา มีอยู่ในความยึดถือ เมื่อถอนความยึดถือนั้นแล้ว ก็ไม่มีเรื่องต้องพูดถึงอัตตาอีก เมื่อละภวตัณหาได้แล้ว อัตตาก็หมดความหมายไปเอง การที่ยังค้นหาอัตตาอยู่อีก เป็นการฟ้องอยู่ในตัวว่า ยังพะวงห่วงอยากมีอัตตาอยู่อีก กล่าวคือ เมื่อภาพอัตตาที่ตนยึดถืออยู่เดิมถูกคุกคามทำลายก็ตกใจ กลัวตัวตนจะขาดสูญพินาศเสีย จึงไขว่คว้าหาอัตตาใหม่มายึด หรือคว้าสิ่งอื่นมายึดเป็นอัตตา แสดงให้เห็นว่ายัง

คงยึดอยู่ในภาพสัญญาของอัตตา ในอัตตานุทิฏฐิ ในอัตตวาทะ และตัวภวตัณหาที่เป็นมูลรากก็ยังคงอยู่ครบถ้วนบริบูรณ์ เมื่อยังมีภวตัณหา และภาพอัตตาก็ยังคงอยู่ในใจ ถึงสิ่งที่ถูกยึดเป็นอัตตาจะเปลี่ยนไปเป็นอีกอย่างหนึ่ง แต่สาระสำคัญก็คงเดิม คือยึดตัวอัตตาที่เป็นภาพในใจนั่นแหละ เพียงแต่ระบายภาพอัตตาที่ว่านั้นให้วิจิตรพิสดารออกไปสมกับสิ่งที่ถูกยึดใหม่อีกหน่อย ถ้าแม้ไปเกี่ยวข้องกับสภาวะที่จริงแท้ ก็จะบิดเบือนภาพของสิ่งนั้นให้ผิดพลาดไปด้วย ถ้าไปยึดนิพพานเป็นอัตตา ก็จะได้ภาพที่บิดเบือนของนิพพาน ซึ่งเคลือบด้วยตัณหาของตน ซึ่งไม่ใช่นิพพานตัวจริง คือยังไม่ถึงนิพพานนั่นเอง[๑]

---

[๑] พึงสังเกตว่า จุดที่พูดถึงตอนนี้สำคัญมาก เป็นสิ่งที่แสดงความแตกต่างระหว่างพุทธศาสนากับศาสนาที่เชื่อในอัตตา ดังจะเห็นได้ว่า จุดหมายสูงสุดซึ่งเป็นสิ่งจริงแท้ในบางศาสนาบางสาขาปรัชญานั้น ดูเหมือนว่าแทบไม่ต่างกันเลยกับพุทธศาสนา เพียงแต่ว่าในขั้นสุดท้าย ลัทธิศาสนาเหล่านั้นรับรองอัตตา หรืออาตมัน โดยกล่าวว่าสภาวะจริงแท้สูงสุดนั้นเป็นอัตตา หรืออาตมัน ทัศนะเช่นนี้เมื่อมองจากคำอธิบายข้างบนย่อมมีความหมายว่า เจ้าลัทธิศาสนาเหล่านั้น แม้จะเข้าถึงภูมิธรรมขั้นสูงมากแล้ว แต่ก็ยังติดอยู่ในเสียงกู่ร้องของความปรารถนาที่จะมีอยู่ซึ่งแฝงลึกในจิตใจ ดังนั้นเมื่อพูดถึงสภาวะจริงแท้นั้น อย่างน้อยก็หาแง่หาความหมายบางอย่างพอให้ได้เรียกภาวะนั้นว่า อัตตา อันจะให้มีความหวังที่ตนจะมีอยู่คงอยู่ต่อไป กล่าวคือยังมีภวตัณหาที่จะต้องสนองอยู่นั่นเอง และข้อนี้คือสิ่งที่พระพุทธศาสนาเรียกว่าตาข่ายดักศาสดาจารย์ชั้นเลิศ (พรหมชาล = ตาข่ายดักพรหม, ดู พรหมชาลสูตร, ที.สี.๙/๒๖-๙๐/๑๖-๕๙); พึงระลึกไว้ว่า มีสิ่งที่สำคัญยิ่งไปกว่าอัตตาที่ใคร ๆ กำลังแสวงหาและพูดถึงกันเสียอีก สิ่งนั้นก็คือ ตัวความอยากมีอัตตาที่ทำให้แสวงหาและพูดถึงอัตตานั่นเอง

๔. หลักฐานโดยทั่วไปในคัมภีร์ กล่าวถึงหลักอนัตตารวมอยู่ในไตรลักษณ์ว่า "สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา" แสดงให้เห็นความแตกต่างอยู่แล้วว่า ขอบเขตของอนัตตากว้างขวางกว่าอนิจจัง และทุกข์ กล่าวคือ ในสองอย่างแรก สังขาร (คือ สังขตธรรม) ทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ แต่ในข้อสุดท้าย ธรรมทั้งปวง ซึ่งปกติตีความกันว่าทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม (ทั้งสังขารและวิสังขาร) เป็นอนัตตา และมีอยู่แห่งหนึ่งคือในคัมภีร์ปริวารแห่งวินัยปิฎก ชี้ชัดลงไปทีเดียวว่านิพพานรวมอยู่ในคำว่าธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ดังข้อความเป็นคาถาในบาลีว่า "สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขตธรรมทั้งปวงเป็นทุกข์และเป็นอนัตตา นิพพานและบัญญัติเป็นอนัตตา วินิจฉัยมีอยู่ดังนี้"[๑] แม้จะมีหลักฐานแสดงว่าปริวารเป็นคัมภีร์รุ่นหลังในชั้นพระไตรปิฎกด้วยกัน แต่ก็ยังต้องยอมรับว่าเป็นทัศนะของพระพุทธศาสนายุคต้น ๆ คือก่อนยุคอรรถกถา อย่างไรก็ตาม ถึงแม้จะมีข้อความกล่าวไว้อย่างนี้ ผู้ศึกษาก็ควรกำหนดความหมายด้วยความระมัดระวัง ทั้งนี้เพราะแม้แต่พระพุทธองค์เองก็ตรัสเรื่องอัตตา-อนัตตา อย่างทรงระมัดระวัง ดังจะเห็นได้จากลักษณะทั่วไปในการตรัสถึงเรื่องนี้ ซึ่งสรุปได้ ๒ อย่างคือ

ก. เมื่อผู้ฟังมีพื้นฐานความเข้าใจเบื้องต้นเพียงพอ คือมีความพร้อม พระองค์จะทรงแสดงเรื่องอนัตตา โดยตรัสพร้อมไปกับสิ่งที่ถูกยึดว่าเป็นอัตตา และตัวความยึดถือที่จะต้องละเสีย

---

[๑] วินย.๘/๘๒๖/๒๒๔.

ดังตัวอย่างที่เห็นได้ทั่วไป เมื่อตรัสเรื่องขันธ์ ๕ และอายตนะ ๑๒ ตามหลักไตรลักษณ์

ข. ถ้าใครตั้งคำถามขึ้นมาเดี่ยวโดดลอย ๆ เพื่อต้องการคำตอบในเชิงอภิปรัชญาว่า อัตตา มีหรือไม่มี พระพุทธเจ้าจะทรงนิ่งเสีย ไม่ทรงตอบ[๑]

เพื่อเข้าใจเหตุผลในเรื่องนี้ ขอย้อนกลับไปหาความที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ที่ว่าเป็นอัตตานั้น ความจริงก็คือ ความสำคัญหมายว่าเป็นอัตตา หรือภาพอัตตาที่ยึดถือเอาไว้อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ระหว่างภวตัณหา กับสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ถูกยึดว่าเป็นอัตตา อัตตานั้นเนื่องอยู่กับสิ่งที่ถูกยึดถือ แต่ก็ไม่มีอยู่ต่างหากจากภวตัณหาที่เป็นสาเหตุให้ยึดถือ สิ่งที่ถูกยึดถือย่อมเป็นไปตามสภาพหรือกฎธรรมดาของมัน ไม่เกี่ยวกับการที่ใครจะไปยึดมันว่าเป็นอัตตาหรือไม่ สิ่งที่ต้องจัดการแท้จริง คือ ภวตัณหา เมื่อละภวตัณหาได้ ก็ละอัตตาหรือภาพอัตตา

---

[๑] ดู ส.สฬ.๑๘/๘๐๑/๔๘๖; เรื่องย่อมีว่า ปริพาชกชื่อวัจฉโคตต์ เข้าไปทูลถามพระพุทธเจ้าว่า อัตตามีอยู่หรือ? พระพุทธเจ้าทรงนิ่งเฉย วัจฉโคตต์ทูลถามต่อไปว่า อัตตาไม่มีหรือ? พระพุทธเจ้าก็ทรงนิ่งอีก วัจฉโคตต์จึงลุกออกไป ครั้นแล้ว พระอานนท์ได้เข้าไปทูลถามว่า เหตุใดพระองค์จึงไม่ทรงตอบคำถามของปริพาชกนั้น พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า ถ้าพระองค์ตอบว่า อัตตามี ก็เท่ากับเข้ากับลัทธิพวกสัสสตวาท, ถ้าพระองค์ตรัสตอบว่า อัตตาไม่มี ก็เท่ากับเข้ากับลัทธิพวกอุจเฉทวาท; อนึ่ง ถ้าพระองค์ตรัสตอบว่า อัตตามี ก็จะไม่เป็นการสอดคล้องกับการเกิดญาณว่า "ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา" แต่ถ้าพระองค์ตรัสตอบว่า อัตตาไม่มี วัจฉโคตต์ซึ่งกำลังงงหนักอยู่แล้วก็จะงงงวยยิ่งขึ้นว่า "แต่ก่อนนี้ตัวตนของเราคงมีแน่ แต่เดี๋ยวนี้ ตัวตนนั้นไม่มี"

ที่ยึดถือหรือหมายมั่นไว้ในใจด้วย เมื่อละได้อย่างนี้แล้วปัญหาเรื่องอัตตาเป็นอันจบสิ้นไปในตัว ไม่ต้องยกอัตตาหรือภาพอัตตานั้นไปใส่ให้แก่สิ่งใดอื่นอีก อัตตายุติที่การทำลายความยึดถือที่มีมาเดิมเท่านั้น และเป็นไปเองพร้อมกับการละความยึดถือได้[๑] แต่ตรงข้ามถ้ายังละภวตัณหาไม่ได้ ก็ไม่มีทางแก้ปัญหาสำเร็จ เมื่อถูกปฏิเสธ อาจยอมรับโดยทางเหตุผล แต่ลึกซึ้งลงไปเป็นการฝืนต่อภวตัณหา จึงไม่อาจยอมรับได้ เมื่อถูกปฏิเสธอย่างหนึ่ง ก็ต้องควานหาอย่างอื่นมายึดต่อไป อาจออกในรูปอัตตาอย่างใหม่ หรือประชดด้วยทฤษฎีที่ตรงข้ามกับอัตตา คือความไม่มีอัตตาชนิดอัตตาขาดสูญ

ในการแสดงอนัตตาแบบแรก (ตามข้อ ก.) พระพุทธเจ้าทรงชี้ให้เห็นว่าสิ่งที่ผู้ฟังยึดถือว่าเป็นอัตตาอยู่นั้น ผิดพลาดไม่ถูกต้องอย่างไร ไม่อาจยึดถือได้จริงอย่างไร เมื่อผู้ฟังมองเห็นความเข้าใจผิดของตนก็จะมองเห็นโทษของการยึดถือไปด้วยในตัว พร้อมทั้งมองเห็นคุณค่าและประโยชน์ของการไม่ยึดถือ เข้าใจความหมายของการเป็นอยู่อย่างไม่ยึดมั่นเป็นอิสระ รู้ว่าควรจะปฏิบัติต่อชีวิตอย่างไร ควรวางท่าทีอย่างไรต่อโลกจึงจะถูกต้อง เป็นการก้าวหน้าไปอย่างมีจุดหมาย ไม่ทิ้งช่องว่างไว้ให้เกิดความเคว้งคว้างอ้างว้าง สำหรับภวตัณหาจะก่อปมปัญหาทางจิตวิทยาแก่ผู้ฟัง เพราะในระหว่างทำความเข้าใจกันนั้น ผู้ฟังจะค่อย ๆ ถอนอัตตานุทิฏฐิ บรรเทาภวตัณหาลงไป

---

๑ ดู ปัญหาเกี่ยวกับกรรมและอนัตตา (ข้อ ๔) ในตอนว่าด้วยเรื่องกรรมด้วย, เฉพาะอย่างยิ่งพุทธพจน์ซึ่งอ้าง ณ ที่นั้น

พร้อมกับที่คำถามเรื่องอัตตาค่อย ๆ ละลายตัวหมดไปเอง วิธีแสดงหรืออธิบายแบบแรกนี้มีผลแก่ผู้ฟังต่างกันมากกับการแสดงแบบที่สอง (ตามข้อ ข.) ตามแบบหลังนั้น ผู้ตั้งคำถามมีภวตัณหาหรือไม่ก็วิภวตัณหาซ่อนอยู่เต็มที่ อาจตั้งปัญหาเพื่อสนองตัณหาของตนก็ได้ พร้อมกับตัณหานั้นก็มีทิฏฐิเป็นเงื่อนปมผูกอยู่ด้วย คือ เป็นสัสสตทิฏฐิ (ความเห็นว่าเที่ยง - Eternalism) หรืออุจเฉททิฏฐิ (ความเห็นว่าขาดสูญ - Annihilationism) อย่างใดอย่างหนึ่ง การตอบรับหรือตอบปฏิเสธแก่คำถามเชิงอภิปรัชญาอย่างนี้ แก่ผู้มีความยึดมั่นอยู่ เป็นการก่ออันตรายมาก เรียกว่าเป็นคำถามที่ทำให้เกิดความคิดฟุ้งซ่าน ไม่ว่าคำตอบจะเป็นเช่นไร เขาก็จะสร้างความคิดความเข้าใจต่าง ๆ ขึ้น โดยอาศัยความเข้าใจที่เขายึดถือเป็นฐาน ถ้าคำตอบตรงกับข้อที่เขายึดถือก็เป็นการยืนยันรับรองทิฏฐิของเขาตามแนวที่เขาเองเข้าใจอยู่โดยเฉพาะ ถ้าไม่ตรงกัน เขาก็จะแล่นไปลงข้อสรุปในทางตรงข้ามคือ เป็นเที่ยง หรือเป็นขาดสูญอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ถ้าผู้ฟังโน้มไปทางสัสสตทิฏฐิ เมื่อตอบรับว่าอัตตามี ก็จะส่งเสริมให้เขายึดมั่นในสัสสตทิฏฐิแน่นแฟ้น ถ้าปฏิเสธว่าอัตตาไม่มี เขาก็จะโดดไปลงข้อสรุปที่สุดทางตรงข้ามว่า คำตอบนั้นหมายถึงขาดสูญ คือเป็นอุจเฉททิฏฐิ และทิ้งให้เกิดช่องว่างในทางความคิด เช่น อาจคิดนอกลู่นอกทางออกไปว่า ในเมื่อไม่มีอัตตา ตัวตนไม่มี การฆ่า การทำลายเบียดเบียนกัน ก็ไม่มีผลอะไร ไม่มีใครทำกรรม ไม่มีใครรับผลกรรม จะทำกรรมดีไปทำไม บางคนก็อาจเกิดปมกลัวความขาดสูญ

กลัวว่าเราจะไม่มีต่อไป บางคนก็อาจเห็นไปว่านิพพานเป็นความขาดสูญ เลยใจตก ไม่อยากปฏิบัติธรรมต่อไป ดังนี้เป็นต้น นับว่าเป็นภัยร้ายแรงแก่ปุถุชน รวมความก็คือ คำถามคำตอบประเภทนี้ก่อผลแก่ปุถุชนในทางที่ทำให้เกิดความคิดฟุ้งซ่าน การสร้างความคิดเหตุผลไปตามแนวตัณหาและทิฏฐิของตน และต้องแล่นไปตกในทิฏฐิที่ตรงข้ามกันสองอย่างอย่างใดอย่างหนึ่งเสมอไป คือ ถ้าไม่ลงสัสสตทิฏฐิ ก็ต้องลงอุจเฉททิฏฐิ ซึ่งพระพุทธศาสนาไม่ใช่ทั้งสัสสตทิฏฐิ ไม่ใช่ทั้งอุจเฉททิฏฐิ

บางคราวผู้ศึกษามองความหมายของคำว่าอัตตา ในแง่เนื้อแท้หรือแก่นแท้ของสิ่งทั้งหลายทั่ว ๆ ไป คือ มองในขอบเขตกว้างขวางออกไปกว่าอัตตาที่มนุษย์ยึดถืออยู่ ซึ่งเกี่ยวข้องกับการมีอยู่คงอยู่เที่ยงถาวรของชีวิตมนุษย์เอง ความจริง แม้ในความหมายแง่นี้หลักทั่วไปก็อย่างเดียวกัน คือเกี่ยวข้องกับความยึดถือของมนุษย์ แต่ถ้าพิจารณาความต่อไปนี้ อาจเข้าใจชัดยิ่งขึ้น เมื่อมีใครตั้งคำถามว่า สิ่งทั้งหลายมี หรือไม่มี ถ้าตอบอย่างเคร่งครัด ทั้งคำว่ามี และไม่มี ใช้เป็นคำตอบไม่ได้ เพราะแสดงถึงสัสสตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิดังกล่าวแล้วข้างต้น ถ้าจะตอบก็ต้องไม่ใช้เป็นคำเดียวโดดว่า มี หรือ ไม่มี แต่ต้องบอกว่ามีอยู่อย่างมีเงื่อนไข เพราะสิ่งทั้งหลายเป็นปฏิจจสมุปบันธรรม คืออาศัยกันเกิดขึ้น ดังนั้น แทนที่ท่านจะใช้คำตอบว่ามีหรือไม่มี ท่านจะพูดถึงกระบวนธรรมแทน คือไม่พูดถึงสิ่งนั้นเดี่ยวโดด แต่พูดถึงกระบวนการที่สิ่งนั้นปรากฏขึ้น คำตอบเหล่านี้มุ่งเพื่อปฏิเสธภาพของสิ่งทั้งหลายที่คนเรายึดถือเอาไว้ผิด ๆ แม้คำว่า

อนัตตา ก็มุ่งเพื่อปฏิเสธภาพอัตตา ซึ่งตัณหาและทิฏฐิได้สร้างขึ้นมายึดถือไว้ผิด ๆ เมื่อถอนความยึดถือนั้นแล้ว ตัวอัตตาหรือภาพอัตตาก็หมดไปเอง แต่ถ้ามาเข้าใจอนัตตาว่าไม่มีอัตตาในความหมายอย่างที่ปุถุชนเข้าใจ ก็เป็นอันกระโดดไปเข้าเขตอุจเฉททิฏฐิ ซึ่งเป็นความเห็นผิดไปอีก ในสุตตนิบาต มีข้อความหลายแห่งที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงภาวะของผู้หลุดพ้นแล้วว่า ไม่มีทั้งอัตตัง ทั้งนิรัตตัง หรือไม่มีทั้งอัตตา ทั้งนิรัตตา[๑] แปลว่า ไม่มีทั้ง "อัตตา" ทั้ง "ไม่มีอัตตา" คือไม่มีภาวตัณหาที่จะแสวงหาอัตตา และไม่มีภาวทิฏฐิที่จะยึดมั่นในเรื่องอัตตา ให้เกิดเป็นอัตตทิฏฐิ หรืออุจเฉททิฏฐิขึ้น อีกนัยหนึ่งอธิบายว่า ไม่มีทั้ง "มีอัตตาอยู่" ทั้ง "หมดอัตตาไป" (เดิมเคยยึดว่ามีอัตตา ยึดว่านั่นนี่เป็นอัตตา แล้วมาเข้าใจใหม่ว่า อัตตาไม่มี เลยกลายเป็นอัตตาหมดไป หรืออัตตาหายไป)[๒]

รวมความอีกครั้งหนึ่งว่า พระพุทธเจ้าทรงเป็นนักปฏิบัติ แม้จะตรัสแสดงสัจจธรรมก็ต้องเกี่ยวโยงถึงจริยธรรมเสมอ คือมุ่งผลดีที่จะเกิดแก่ชีวิตของผู้ที่ทรงแนะนำสั่งสอน ทรง

---

๑ ดู ขุ.สุ.๒๕/๔๑๐/๔๘๘; ๔๑๒/๔๙๑; ๔๑๗/๕๐๑; ๔๒๑/๕๑๔; มีอธิบายใน ขุ.ม.๒๙/๑๐๗/๙๗; ๑๖๔/๑๒๙; ๔๒๗/๒๙๗; ๗๒๑/๔๒๖

๒ คัมภีร์วิสุทธิมัคค์กล่าวความไว้น่าฟังว่า "ผู้ทำกรรมก็ไม่มี ผู้เสวยผลก็ไม่มี ฯลฯ ผู้สร้างสังสารวัฏฏ์ ไม่ว่าจะเป็นเทพเจ้า หรือพระพรหม หามีไม่ มีแต่ธรรมล้วน ๆ ย่อมเป็นไป เพราะปัจจัยคือเหตุประกอบกันเข้า" รับกับที่กล่าวในอรรถกถาวิภังค์ว่า *"เมื่อหาตัวสัตว์ไม่ได้ ก็ย่อมไม่มีทั้งความเที่ยง ทั้งความขาดสูญ"* (วิสุทธิ.๓/๒๒๖-๗; วิภงฺค.อ.๒๕๓); ที่บางครั้งพูดกันว่า อัตตาขยายใหญ่โตนัก ทำลายอัตตากันเสียบ้างนี้พึงทราบว่าเป็นเพียงสำนวนพูด มีความหมายว่าความถือมั่นในอัตตานั้นเพิ่ม

สั่งสอนให้เขานำไปใช้ประโยชน์ได้ การแสดงอนัตตาแบบแรก มีจุดหมายชัดเจนว่าเพื่อปลดเปลื้องผู้รับคำสอนให้พ้นจากความถือผิดเห็นผิดที่เป็นโทษแก่ชีวิตของเขา ให้เขาสามารถอยู่อย่างหลุดพ้นมีจิตใจเป็นอิสระ มีชีวิตที่ดีงามยิ่งขึ้น ส่วนการตอบเพียงเพื่อสนองความอยากรู้ตามแบบหลัง เป็นการส่งเสริมความคิดฟุ้งซ่าน เพิ่มเชื้อสำหรับให้ความยึดถือที่มีอยู่แล้วใช้สร้างความเห็นขยายตัวออกไป ในที่สุดขอสรุปด้วยพุทธพจน์ว่า "เรามองไม่เห็นว่าจะมีความยึดมั่นใด ๆ ในวาทะ (ทฤษฎี, ลัทธิ) อัตตา ที่เมื่อยึดติดถือมั่นเข้าแล้ว จะไม่ก่อให้เกิดโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส"[๑]

ขยายแน่นหนานัก ควรทำลายความถือมั่นนั้นเสีย สิ่งที่ต้องทำลายคือความถือมั่นในอัตตา ไม่ใช่ทำลายอัตตา เพราะไม่มีอัตตาที่จะต้องทำลาย การคิดทำลายอัตตาเป็นเรื่องเกี่ยวด้วยอุจเฉททิฏฐิ (อัตตาเป็นเพียงภาพที่ภวตัณหาสร้างขึ้นซ้อนไว้กับสิ่งอื่น ๆ ที่มีอยู่แล้วตามธรรมดาของมัน อัตตานั้นจึงไม่มีอยู่ต่างหากและจึงไม่มีอยู่จริง); อนึ่ง คำว่า อัตตวาทุปาทาน ก็บ่งชัดอยู่แล้วว่า ยึดมั่นอยู่เพียงแค่คำว่าอัตตา เพราะไม่มีอัตตาจริงที่จะยึดได้ (วิสุทธิ.๓/๑๘๑; วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๓๖๕)

[๑] ม.มู.๑๒/๒๘๓/๒๗๕

ดัชนี
๑. เนื้อเรื่อง

กฎ -เป็นเพียงบัญญัติ, ๗๗-๗๘
กฎเกณฑ์, ๑๑๓
กฎธรรมชาติ, ๒, ๓, ๑๒๔, ๑๒๖, ๑๓๔
-การถือเอาประโยชน์จากกฎธรรมชาติเพื่อมีชีวิตที่ประเสริฐ, ๑๓๙
กฎธรรมดา, ๑๒๓, ๑๒๗, ๑๗๘, ๑๙๓
กฎหมาย, ๑๑๓
กดดัน, ๒๓, ๓๑-๓๔, ๖๘, ๑๓๐-๑, ๑๓๖
ดู ทุกข์, ทุกขตา
กรรม, ๕๗, ๕๙, ๙๘, ๑๕๐, ๑๙๕, ๑๙๗ อ. -ถ้าเข้าใจหลักกรรมผิด อาจกลายเป็นสัสสตทิฏฐิ ถ้าเข้าใจหลักอนัตตาผิด อาจเห็นเป็นว่ากรรมไม่มีกลายเป็นอกิริยทิฏฐิ, ๖๒-๖๓ -กรรมมี แต่ไม่มีผู้ทำกรรม, ๖๔ -กรรมกับวิบาก หมุนเวียนจนไม่รู้ก่อนหลังต้นปลาย เหมือนต้นไม้กับเมล็ดพืช, ๖๔-๖๕ -ความสัมพันธ์ระหว่างกรรมกับวิบาก ซึ่งต่างก็ว่างจากกัน, ๖๕ หลักอนัตตตาและอนิจจตา เป็นเครื่องยืนยันหลักกรรมเป็นต้น, ๖๖, ๑๒๖, ๑๔๐ -ลัทธิกรรมเก่า และลัทธิกรรมแบบมีอาตมัน ไม่ใช่หลักกรรมในพระพุทธศาสนา, ๖๖ -การมีชีวิตอยู่ด้วยการปลอบใจ ผิดหลักกรรม, ๑๒๗ -ผลกรรมร่วมกันของสังคม, ๑๓๗ -ทิฏฐิว่ามีอัตตาเป็นผู้เสวยวิบากกรรม, ๑๔๕-๖ -กรรมกับอนัตตาขัดกันหรือไม่ (กรรมที่อนัตตาทำจะถูกต้องตัวได้อย่างไร), ๑๗๓-๑๘๕ -กรรมกับอนัตตาสนับสนุนกัน ไม่ใช่ขัดกัน อัตตาต่างหากขัดกับกรรม, ๑๗๙-๑๘๐ -ตัวอย่างเปรียบเทียบให้เห็นสมมติที่ซ้อนขึ้นมาบนสภาวะซึ่งสมบูรณ์ในตัวอยู่แล้ว, ๑๗๔-๑๘๑ -ความเข้าใจผิดที่เกิดจากการสับสนสัญญากับบัญญัติแห่งสัญญา, ๑๘๑-๒ -การศึกษากรรมระดับสมมติมองช่วงยาว ส่วนระดับสภาวะให้เห็นความเป็นไปตลอดรายละเอียด, ๑๘๒ -๔ -นิทานที่ช่วยให้แยกสมมติกับสภาวะออก มองเห็นกระบวนการของกรรมขัดขึ้น, ๑๘๔-๕
กรรมกิเลส, ๓๖
กรรมชั่ว, ๙๗, ๑๘๓
กรรมฐาน, ๑๖
กรรมทุจริต, ๔๔
กรรมนิยาม, ๓ อ.
กระตือรือร้น, ๘๙, ๙๖, ๙๗, ๑๐๔, ๑๐๖, ๑๐๗
กระทำ, การ, ๑๙, ๖๓-๖๖, ๑๘๐, ๑๘๔ -การกระทำและไม่กระทำที่เกินเลยพอดี เพราะยึดมั่นในความไม่ยึดมั่น, ๑๐๒ -การกระทำและไม่กระทำโดยมีแรงจูงใจแบบต่าง ๆ ๔ แบบ, ๑๐๒-๓ -อนิจจตา

รับรองความมีผลแห่งการกระทำของมนุษย์, ๑๒๖ ดู *กรรม*
กระบวน, ๖๕, ๖๖, ๑๔๙, ๑๕๐
กระบวนการ, ๓ ข., ๕๘, ๗๓, ๗๖, ๘๙, ๙๙, ๑๐๘, ๑๑๖, ๑๓๕-๗, ๑๗๖-๗, ๑๘๔, ๑๙๖
กระบวนธรรม, ๔๘-๕๑, ๕๔-๖, ๕๙, ๖๐, ๖๓-๔, ๖๘-๙, ๗๖-๗, ๑๗๘ ๑๘๒, ๑๘๔, ๑๙๖ -ขัดกับการที่จะมีพระผู้เป็นเจ้า, ๗๖-๗๗ -เป็นไปได้อย่างไรโดยไม่มีพระผู้เป็นเจ้า, ๗๙
กระวนกระวาย, ๑๐๐, ๑๐๖, ๑๒๓, ๑๓๒-๓ -ไม่ถือมั่นขันธ์ ๕ เป็นอัตตา ก็ไม่กระวนกระวาย, ๑๔๔
กระแส, ๑, ๒, ๔, ๕, ๗, ๕๑, ๖๐, ๖๕, ๖๙, ๑๒๖, ๑๒๗, ๑๓๑, ๑๓๗, ๑๓๘, ๑๔๐, ๑๘๐, ๑๘๒
กระแสน้ำ -ข้อเปรียบเทียบกับกระบวนการแห่งกรรมและการเกิดผลของกรรม, ๑๗๔-๗
กระหาย, ๔๓, ๔๕ ข.
กรุณา, ๑๘, ๑๒๑, ๑๓๓, ๑๓๘
กลมกลืน, ๑๓๖, ๑๓๘, ๑๓๙
กลัดกลุ้ม, ๑๓๗, ๑๓๘
กลับตัว, ๑๒๕
กลัว, ๙๙, ๑๐๐, ๑๐๖, ๑๑๓, ๑๓๖, ๑๓๘, ๑๕๑, ๑๘๓-๔, ๑๙๕-๖ -ไม่ได้ทำชั่ว ไม่ต้องกลัวความตาย อยู่ในธรรม ไม่ต้องกลัวปรโลก, ๑๖๐ -กลัวขาดสูญ กลัวความพินาศ, ๑๙๐
กลาง, เป็น, ๑๓๓, ๑๔๐
กลิ่น, ๙๒
กษัตริย์, ๑๕๑, ๑๕๒, ๑๖๖
กองทัพ, ๕๓, ๑๕๑
กองแห่งทุกข์, ๖๔
กังวล, ๙๓, ๑๐๖, ๑๑๖, ๑๒๒, ๑๓๒, ๑๓๓, ๑๓๖
กันดารแห่งทิฏฐิ, ๑๔๖
กัลยาณปุถุชน, ๑๕๙
กัลยาณมิตตตา, ๑๑๗
กัลยาณมิตร, ๑๑๗, ๑๑๙
กาม -ทุกข์ที่สืบเนื่องจากกาม, ๔๓
กามสุข, ๑๒๒
กามารมณ์, ๑๕๙
กามาวจร, ๑๑๐ ข.
กามาสวะ, ๑๔๖
กาย, ๑๘, ๓๔, ๓๗, ๔๐, ๔๔, ๗๒, ๘๐, ๑๔๗, ๑๕๒, ๑๖๘, ๑๗๓ -ยึดกายเป็นตัวตนก่อน, ๗๑, ๑๘๗ -กายพร้อมทั้งวิญญาณ, ๑๒๐ -ป่วยแต่กาย ใจไม่ป่วย, ๑๔๓
การกระทำ ดู *กระทำ, การ; กรรม*
การงาน, ๘๙, ๙๕, ๑๐๔, ๑๕๕-๖ พระอรหันต์ทำด้วยโลกียจิต, ๑๑๐ ข. ดู *กิจ*
กาล, กาลเวลา, ๙๗, ๑๐๔, ๑๓๐, ๑๖๐, ๑๖๗ -พุทธพจน์แสดงอนิจจตาของชีวิตและการเห็นคุณค่าของกาลเวลา, ๑๔๗ -๑๖๔ -บัญญัติพ้นจากกาล ไม่ขึ้นต่อกาล กาลก็เป็นบัญญัติ, ๑๘๒ ข.

-กาลต่อไป, ๑๖๘-๙
กาลเทศะ, ๑๐๕, ๑๑๔
กาลวินิมุต, ๑๘๒ ข.
ก้าวหน้า, ๑๑๕, ๑๑๘, ๑๙๔
กำนัลใน, ๑๖๒
กำปั้น (อธิบายอนัตตา), ๕๓
กำลัง, ๑๕๑, ๑๕๒, ๑๖๕, ๑๗๐
กำลังพล, ๑๕๐
กำหนดรู้ (ปริญญา), ๑๒๙
กิจ, ๙๕, ๙๗, ๑๐๑-๑๑๐, ๑๑๗, ๑๖๔, ๑๗๔ -สังขารเสื่อมสลาย พึงบำเพ็ญกิจโดยไม่ประมาท, ๘๘, ๑๒๘ -คุณค่าของไตรลักษณ์ด้านการทำกิจ, ๘๘ -๘๙, ๙๕-๑๐๔ -กิจ ๒ ประเภท: ด้านในและด้านนอก, ๑๐๓-๔ -ทำกิจด้วยจิตสบาย ถึงแม้สบายก็ยังทำกิจ,๑๐๖-๗ -พุทธพจน์เกี่ยวกับไตรลักษณ์ ให้บำเพ็ญกิจโดยไม่ประมาท, ๑๔๗-๑๗๑ -พุทธพจน์ให้เร่งทำกิจ เตรียมการเพื่ออนาคต, ๑๖๔-๑๗๑ -ทำกิจโดยไม่ประมาทจะไม่เสื่อมเลย ทั้งที่สิ่งทั้งหลายจะต้องเสื่อมเป็นธรรมดา, ๑๗๑ ข.
กิจกรรม, ๙๗, ๑๐๕
กิจการ, ๑๗๐-๑
กิจในอริยสัจ, ๓๖, ๑๒๙
กิจส่วนตัว -กับกิจส่วนรวม ต้องไปด้วยกัน, ๑๗๑ข.
กิจหน้าที่ -ปราชญ์ตั้งใจทำกิจหน้าที่ ไม่มัวโศกเศร้าถึงความพลัดพรากสูญเสีย, ๑๕๗
กิริยาอัพยากฤต, ๑๒๑.
กิเลส, ๑๗, ๓๓, ๓๖, ๔๕ข., ๖๐-๖๑, ๘๔, ๘๕, ๑๐๐, ๑๐๒-๓, ๑๐๕-๖, ๑๑๐, ๑๑๒, ๑๑๔, ๑๑๖, ๑๑๙, ๑๓๒ -๓, ๑๕๐ -กิเลสหลักที่เกิดจากความยึดติดในอัตตา, ๖๐-๖๑, ๑๒๐-๑ -ความปลอดกิเลสเป็นผลข้างเคียงอย่างหนึ่งของคุณค่าด้านการทำจิต, ๙๔ -กิเลสผูกพันกับตัวตน (กิเลสตัวปั่น) ๓, ๖๐ -๖๑, ๑๒๐-๑, -กิเลสที่เป็นเครื่องหมายแห่งความขัดแย้ง/กิเลสที่ปิดกั้นแยกตัวเอง/กิเลสที่ขีดวงจำกัดตัวให้คับแคบ/กิเลสที่ทำลายความประสานกลมกลืนในธรรมชาติ, ๑๓๖-๘
กิเลสรากเหง้า, ๓, ๑๓๖
กุศล, ๑๒ ข., ๑๑๔, ๑๔๘, ๑๖๓ -เป็นปัจจัยแก่อกุศลได้, ๙๔
กุศลฉันทะ, ๑๐๒ ข.
กุศลธรรม, ๑๑, ๑๗, ๑๑๗, ๑๒๒, ๑๖๗ -ความไม่ประมาทในกุศลธรรม, ๙๗
เกลียดกลัว, ๙๒
เกลียดชัง, ๑๓๘
เกษม, ๑๕๘
เกิด (คน), ๑๕๐
เกิดดับ, ๑, ๔, ๒๒, ๖๘ *ดู อนิจจัง,อนิจจตา*
เกียจคร้าน, ๙๔, ๙๖, ๑๑๖, ๑๓๖, ๑๓๘, ๑๖๕
เกียรติยศ, ๑๑๓
แก่, ความ, ๑๔๙, ๑๕๒-๖ *ดู ชรา*

แก่เฒ่า, ๑๖๕
แก่งแย่ง, ๑๓๘
แก้ไข, ๑๐๖-๘, ๑๑๗, ๑๒๑, ๑๒๕, ๑๒๗, ๑๒๙, ๑๓๐ ดู *ปรับปรุง*
แกน, ๔๖, ๔๗, ๔๘, ๕๑, ๕๓, ๕๖, ๖๘, ๗๑, ๗๖, ๘๓, ๑๐๗, ๑๘๗
แก่น, แก่นสาร, ๔๖, ๔๗, ๔๘, ๕๓, ๗๑, ๘๓, ๑๔๗, ๑๖๒
แก่นแท้, ๑๙๖
โกรธ, ๙๔, ๑๖๓, ๑๘๔-๕

ขนบธรรมเนียม, ๑๕๗
ขยะ, ๑๕๒, ๑๗๕
ขยะแขยง, ๙๒
ขยฏเขน, ๒๖
ข้องขัด, ๓๔, ๘๑, ๑๓๒-๓ ดู *ทุกข์*
ขอบเขต -ของอนัตตาที่กว้างกว่าอนิจจังและทุกข์, ๑๑-๑๔, ๑๙๒ -การมองอัตตา, ๑๙๖
ขัดแย้ง, ๒๓, ๒๙-๓๔, ๖๐, ๖๑, ๖๕, ๖๘, ๘๙, ๑๑๖, ๑๒๑, ๑๒๘, ๑๓๐, ๑๓๔-๘, ๑๙๐ ดู *ทุกข์, ทุกขตา* -ความขัดแย้งระหว่างกระบวนธรรมกับการมีพระผู้เป็นเจ้า, ๗๙-๗๘
ขัดติยราช, ๑๖๗
ขันธ์ (๕), ๑๗, ๔๘, ๑๙๓ -ความแตกต่างระหว่างสังขาร ในขันธ์ ๕ กับในไตรลักษณ์, ๓ อ., ๑๔-๒๑ -สัตว์บุคคลไม่มีสิ่งใดนอกเหนือขันธ์ ๕, ๕ -ที่ปฏิเสธขันธ์ ๕ เป็นอัตตานั้น จะให้ถือนิพพานเป็นอัตตาหรือ, ๗, ๑๘๗ -๑๙๐, ๑๙๒ -ขอบเขตที่ต่างกับไตรลักษณ์, ๒๕ -ขันธ์ ๕ กับขอบเขตความหมายของทุกข์, ๓๕ -เป็นสังขารทุกข์, ๓๘ -เป็นทุกข์รวบยอด, ๔๑, ๕๕ อ. -ประชุมเข้าเป็นสัตว์บุคคลดุจส่วนประกอบประชุมกันเป็นรถ, ๕๒ -เกิดดับตามเหตุ ดังเม็ดพืชงอกงามตามปัจจัย, ๕๓ -การยึดขันธ์ ๕ เป็นตัวตน, ๗๑ -เลิกยึดขันธ์ ๕ เป็นอัตตาแล้วก็จบแค่นั้น, ๗๖ -เกิดจากเหตุปัจจัยที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จะเที่ยง สุข เป็นอัตตาได้อย่างไร, ๑๔๑ -รู้ขันธ์ ๕ ตามจริงแล้วเป็นสุข =ถึงตหังคนิพพาน, ๑๔๔-๕ -พุทธพจน์อุปมาแสดงความไร้แก่นสาร, ๑๔๗ -พิจารณาขันธ์ ๕ ไร้แก่นสาร, ๑๔๗-๘ -ความสงสัยว่าขันธ์ ๕ เป็นอนัตตา กรรมที่ทำแล้วจะถูกต้องตัวได้อย่างไร, ๑๗๓-๔ -ใช้อธิบายความเป็นไปของกรรมและผลกรรม, ๑๘๔
ขันธปวัตติ, ๔๘
ขาดแคลน, ความ, ๑๖๘
ขาดสูญ, ๘๓, ๑๙๐, ๑๙๔-๗ ดู *อุจเฉท-ทิฏฐิ*
ขุ่นมัว, ๑๓๓, ๑๓๗
แข่งขัน, ๑๐๖, ๑๒๑, ๑๓๖

คงที่, ไม่ ดู *อนิจจัง, อนิจจตา, ไม่คงที่*
คน, ๙๘ -กับความแก่ เจ็บ ตาย, ๑๔๘

-๑๖๔
คนกวาดขยะ, ๑๕๒
คนเขลา, คนโง่, ๑๔๗, ๑๔๙, ๑๕๗, ๑๗๓
คนจน, ๑๖๒
คนฉลาด, ๑๔๙, ๑๕๐, ๑๕๒
คนที่มุ่งร้าย, ๑๕๖
คนที่รักใคร่, ๑๕๘
คนพาล, ๑๖๒
คนมี, ๑๖๒
คนร้าย (อุปมาเรื่องความตาย), ๑๕๒
คนวัด, ๑๖๙
คบเพลิงธรรม, ๑๖๒
ครรภ์, ๓๘, ๓๙, ๔๒, ๑๕๐
ครองเรือน, ๑๕๘
ครอบงำ, ๙๔, ๙๙, ๑๑๖, ๑๒๐, ๑๔๔, ๑๕๒, ๑๕๗
คราบ (ง-อุปมาความตาย), ๑๕๔
คราบเก่า (อุปมาผู้หมดศรีสง่า), ๑๖๗
คร่ำครวญ, ๑๔๓-๕, ๑๔๙, ๑๕๐, ๑๕๔-๖, ๑๕๘
คริสต์, ๗๘ ข.
คฤหบดี, ๔๔
คฤหัสถ์, ๘๙
คล่องใจ, ๑๒๒
คลอด, ๓๙ ดู *ครรภ์*
คลั่งไคล้ (ทิฏฐิ), ๑๒๐
คลุกคลี (อนาคตภัยอย่างหนึ่ง), ๑๖๙
ควบคุม (ตนเอง), ๑๑๕, ๑๓๑, ๑๓๒
ความคิด (กับตัวผู้คิด), ๕๗-๕๙
ความคิดปรุงแต่ง, ๑๙, ๒๑
ความคิดอ่าน, ๑๖๗
ความเห็นที่ถูกต้อง, ๖๔
คหบดี, ๑๔๓
คับแค้น, ๑๔๔-๕, ๑๖๐, ๑๖๓
คับแคบ, ๑๓๒-๓, ๑๓๗ ดู *ทุกข์*
คัพภปริหรณมูลกทุกข์, ๓๘
คัพภวิปัตติมูลกทุกข์, ๓๙
คัพภวุฏฐานมูลกทุกข์, ๔๒
คัพภเภฏฐิมูลกทุกข์, ๔๒
คัพโภกกันติมูลกทุกข์, ๓๘, ๔๒
คัมภีร์, ๙๑, ๑๑๖, ๑๘๒ข., ๑๙๒, ๑๙๗ข.
คาถา (แสดงนิพพานเป็นอนัตตา), ๑๙๒
ค่านิยม, ๑๑๔
คำตอบ (ว่ามีหรือไม่มีก็ใช้ไม่ได้), ๑๙๖
คำตัดสิน (ของเทพสูงสุด), ๖๑
คำถาม (ว่าอัตตาเป็นต้นมีหรือไม่), ๑๙๓ข., ๑๙๕-๖
คำนวณ (เวลาในชั่วชีวิต), ๑๖๔
คำศัพท์ -การใช้อัตตาสับสนกับมานะ, ๘๒ -คำศัพท์เดียวกันมีความหมายต่างกัน, ๑๔-๑๗
คำสอน, ๑๐๕, ๑๕๐, ๑๗๓, ๑๙๘ -เกี่ยวกับกิจด้านในและด้านนอก, ๑๐๓-๔
คิด, ความ -กับตัวผู้คิด, ๕๗-๕๙ -ความคิดสุดโต่ง, ๖๑
คืน, คืนวัน, ๑๕๓, ๑๖๐, ๑๖๔ ดู *วันคืน*
คุณ, ๑๑๒
คุณความดี, ๑๐๒ ข.

คุณค่า, ๑๑๘, ๑๖๗, ๑๙๔
คุณค่า (ทางจริยธรรมของไตรลักษณ์) -คุณค่าที่กล่าวรวม ๆ, ๘๗-๑๒๒ -คุณค่าด้านการทำจิต, ๘๘, ๙๑-๙๕ -คุณค่าระดับโลกุตตระ, ๘๘, ๑๐๙ -คุณค่าด้านการทำกิจ, ๘๘-๘๙, ๙๕-๑๐๔ -คุณค่าระดับโลกิยะ, ๘๙, ๑๐๙, -คุณค่าด้านทำจิตเมื่อพัฒนาสมบูรณ์แล้วมีผลข้างเคียง, ๒, ๙๓-๙๔ -คุณค่าด้านทำจิตที่ยังไม่สมบูรณ์ อาจเกิดโทษได้, ๙๔-๙๕ -คุณค่าด้านทำจิตและด้านทำกิจสัมพันธ์เสริมกัน, ๑๐๕-๑๑๐ -เป็นหลักประกันศีลธรรมที่สมบูรณ์, ๑๑๐-๑๑๑ -คุณค่าเนื่องด้วยความหลุดพ้น/เนื่องด้วยความบริสุทธิ์บริบูรณ์แห่งความดีงาม, ๑๑๙ -๑๒๒ -คุณค่าด้านการทำกิจและทำจิตมักอิงอนิจจตา แต่คุณค่าเนื่องด้วยความหลุดพ้นมากับการมนสิการอนัตตตา, ๑๑๙ -คุณค่าที่ครบถ้วนคือ ดีงาม งอกงาม สุข, ๑๒๒ -คุณค่าทางจิตใจของอนิจจตา, ๑๒๖-๗ -คุณค่าแยกตามลำดับข้อ, ๑๒๓-๑๔๐ (อนิจจตา, ๑๒๓-๘; ทุกขตา, ๑๒๘-๑๓๙; อนัตตตา, ๑๓๙-๑๔๐) -คุณค่าตามพุทธพจน์, ๑๔๗-๑๗๑
คุณธรรม, ๑๑, ๙๔, ๑๑๗, ๑๒๑, ๑๓๓ -ถ้าขาดความไม่ประมาท คุณธรรมอื่นเหมือนนอนตายหมด, ๑๑๖ -คุณธรรมที่ทำให้เปิดใจกว้าง ประสานกลมกลืน, ๑๓๘
คุณภาพ, ๑๙, ๑๘๔
คุณวิเศษ, ๑๐๐ -เป็นปัจจัยแก่ความประมาทได้, ๑๑๗
คุณสมบัติ, ๑๘, ๖๓, ๗๑, ๑๐๙ ข., ๑๖๒, ๑๘๔
คู่สัมพันธ์, ๑๓๔-๖
เคยยะ, ๑๖๙
เครียด, ๑๐๖
เครื่องปรุงของจิต, ๑๙
เครื่องยนต์ (อุปมาชีวิต), ๖๔
เครื่องเร่ง (ความไม่ประมาท), ๑๑๕
เครื่องวัด (ความไม่ประมาท), ๑๑๕
เครื่องหมาย (ชีวิตไม่มี), ๑๔๘
เคารพ, ๑๓๘
เคารพตน, ๑๑๔
โค (อุปมาคนจะตาย), ๑๔๙, ๑๖๗ ดู *ฝูงโค*
โคจร, ๑๕๔
โคถึก (อุปมาคนมีสุตะน้อย), ๑๖๕
โคตร, ๑๖๐, ๑๖๙
โคนไม้, ๑๖๔

ฆนะ (บังอนัตตลักษณะ), ๒๑, ๒๔-๒๕
ฆนสัญญา, ๒๔-๒๕
ฆ่า, ๑๔๙, ๑๘๕, ๑๙๕
ฆ่าตัวตาย, ๓๙
ฆาตกร, ๑๔๒

งมงาย, ๑๒๐

งอกงาม, ๑๒๒
งาน, ๑๐๖, ๑๖๕ -ความละวางกับความเอาจริงในงานไปกันได้, ๑๑๖-๗
งู (อุปมา), ๑๕๔, ๑๖๗
เงินทอง, ๑๖๖
เงื่อนไข, ๑๙๖
เงื่อนปม, ๑๒๒, ๑๙๕

จมูก, ๓๙
จริยธรรม, ๗, ๙๓, ๙๔, ๑๐๕, ๑๐๙, ๑๒๗, ๑๓๒, ๑๓๓ -คำสอนทางจริยธรรมมักอ้างอิงอนิจจตามากกว่าทุกขตาและอนัตตตา, ๘๗ -คุณค่าทางจริยธรรมของไตรลักษณ์โดยหลักใหญ่มี ๒ ด้าน, ๘๗ -ไตรลักษณ์เป็นจุดบรรจบของสภาวสัจจะกับจริยธรรม เป็นจุดกำเนิดจริยธรรมแต่ต้นถึงสุดท้าย, ๑๐๘-๙ -พระอรหันต์เป็นจุดสมบูรณ์ของการปฏิบัติจริยธรรมและการเข้าถึงสัจจธรรม, ๑๑๕ -ความไม่ประมาทเป็นศูนย์รวมและเป็นตัวเร่งของจริยธรรม, ๑๑๖ -มนสิการไตรลักษณ์ถูกต้องจะได้คุณค่าทางจริยธรรมครบสาม คือ ดีงาม งอกงาม และมีความสุข, ๑๒๒ -จริยธรรมต้องอิงความสุขจึงจะมั่นคง, ๑๒๒ -ปัญญาเป็นตัวประสานสัจจธรรมกับจริยธรรม, ๑๒๕ -การถือประโยชน์จากอนิจจตามี ๒ ขั้นตอน คือหายทุกข์ไม่เหลิงสุข และทำต่อไปให้ดีที่สุด, ๑๒๗ -หลักจริยธรรมต่าง ๆ อาศัยไตรลักษณ์เป็นเครื่องยืนยันความถูกต้อง, ๑๔๐ -พุทธพจน์เกี่ยวกับคุณค่าทางจริยธรรมของไตรลักษณ์, ๑๔๗ -๑๗๑ -พระพุทธเจ้าเป็นนักปฏิบัติตรัสสัจจธรรมต้องโยงถึงจริยธรรมเสมอ, ๑๙๗-๘ ดู *คุณค่า*
จักขุ, ๘๐
จัณฑาล, ๑๕๒
จัดการ, ๑๓๐, ๑๓๒-๓, ๑๓๖, ๑๓๙-๑๔๐
จัดการงาน, ๑๖๗
จันทร์, ๑๕๔ (อุปมา), ๑๕๙
จำเป็น (จึงทำกิจ), ๙๕-๙๖, ๙๙
จิต, ๑๖, ๑๘, ๓๔, ๗๒, ๘๕, ๙๒-๙๔, ๑๐๑, ๑๐๕, ๑๐๘-๙, ๑๑๒, ๑๑๔, ๑๑๖, ๑๑๘, ๑๒๑-๒, ๑๒๗, ๑๓๑, ๑๔๔, ๑๔๖, ๑๕๗-๘, ๑๖๐, ๑๖๘, ๑๗๑ ข., ๑๘๔ -ยึดจิตเป็นตัวตน, ๗๑, ๑๘๗ -พัฒนาการของจิตในการรู้ไตรลักษณ์, ๙๒ -พุทธพจน์แสดงคุณค่าของไตรลักษณ์ด้านทำจิตเป็นอิสระและไม่ประมาท, ๑๔๗-๑๗๑ -จงตามรักษาจิตของตน, ๑๖๓ ดู *จิตใจ, ใจ*
จิตใจ, ๑๐, ๑๒, ๑๘, ๑๙, ๖๓, ๘๙, ๙๑, ๙๙, ๑๐๐, ๑๐๕, ๑๒๗, ๑๓๑, ๑๓๔, ๑๓๙, ๑๔๗, ๑๔๙, ๑๘๑, ๑๘๓, ๑๙๑ ข., ๑๙๘ -ไตรลักษณ์สอนท่าทีที่ถูกต้องของจิตใจต่อโลกและชีวิต, ๘๘ -จิตใจที่ง่ายต่อการเกิดคุณธรรม, ๙๓ -คำสอนให้พัฒนาจิตใจ, ๑๐๓ -คุณค่าของไตรลักษณ์ด้านการ

ทำจิตและด้านการทำกิจ จะทำให้การพัฒนาจิตใจดำเนินไปพร้อมกับการพัฒนาวัตถุ, ๑๐๖ -ทำกิจด้วยจิตสบาย ถึงแม้สบายก็ยังทำกิจ, ๑๐๖-๗ -จิตไม่เอาเป็นหลักประกันของศีลธรรมที่สมบูรณ์, ๑๑๐-๑ -คุณค่าทางจิตใจของอนิจจตา, ๑๒๖-๗ ดู *จิต, ใจ*

จิตตนิยาม, ๓๐.

จิตที่พ้น, ๑๑๕

จิตปัญญา, ๑๗, ๙๗, ๑๑๘ -พัฒนาการของจิตปัญญาในการรู้ไตรลักษณ์, ๙๒-๙๓

จิตวิทยา, ๑๙๔

จิตสำนึก, ๑๑๗

จินตนาการ, ๗๖

จีวร, ๑๖๙

จุดบรรจบ (ของสภาวสัจจะกับจริยธรรม), ๑๐๘, ๑๑๕

จุดสุดยอด (ของจริยธรรมเป็นต้น), ๑๐๙, ๑๑๕

จุดมุ่งหมาย, ๑๐๕

จุดหมาย, ๖๗ (ของศาสนาต่าง ๆ), ๖๙, ๘๘, ๙๑, ๙๗, ๑๐๑, ๑๒๗, ๑๓๐, ๑๔๐, ๑๙๔, ๑๙๘

จุดหมายสูงสุด, ๙๑, ๑๑๐ -จุดต่างระหว่างพระพุทธศาสนากับศาสนาอื่น ๆ, ๑๙๑ข.

จุดอ่อน (ของพระอริยะ), ๑๑๗

จุติ, ๑๕๕-๖

เจตนา, ๑๘, ๕๗, ๕๘

เจตสิก, ๑๘

เจโตวิมุตติ, ๑๑๔

เจ็บไข้, ๑๕๒, ๑๕๕-๖, ๑๖๓, ๑๖๘

เจริญ, เจริญก้าวหน้า, เจริญงอกงาม, ๙๘, ๙๙, ๑๐๐, ๑๐๔, ๑๐๗, ๑๐๘, ๑๑๘, ๑๒๖, ๑๖๕, ๑๖๗, ๑๗๑ ข. -คือความเปลี่ยนแปลงด้านที่ต้องการ โดยทำให้ตรงเหตุปัจจัย โดยไม่ประมาท, ๑๒๔-๖ -ต้องมีการแก้ไขปรับปรุงตัวอยู่เสมอ, ๑๓๐ -ข้อปฏิบัติที่ให้เจริญอย่างเดียวไม่มีเสื่อมเลย, ๑๗๐-๑

เจ้าการ (อินทรีย์), ๑๗

เจ้าทฤษฎี, เจ้าลัทธิ, ๗๑-๗๓ (ชื้นพรหม), ๗๙, ๑๙๑ข.

เจ้าทัพใหญ่ (มัจจุราช), ๑๕๓

โจร, ๔๔, ๑๖๖

ใจ, ๓๗, ๔๐, ๔๔, ๗๒, ๘๐, ๙๔, ๑๕๐, ๑๕๒, ๑๗๓, ๑๙๔ -ยึดเป็นตัวตน, ๗๑, ๑๘๗ -ไตรลักษณ์สอนวิธีวางใจต่อโลกและชีวิต, ๘๘ -ป่วยทั้งกาย ป่วยทั้งใจ กับป่วยแต่กาย ใจไม่ป่วย, ๑๔๓ ดู *จิต, จิตใจ*

โลก, ๖๔, ๖๖, ๙๒, ๑๐๒, ๑๐๔, ๑๒๒, "ฉันคิด เพราะฉะนั้นฉันจึงมี", ๕๗

ฉันทะ -เป็นพลังดีที่สุดในการรักษาศีลธรรม เมื่อยังไม่หลุดพ้น, ๑๑๔-๕

เฉื่อยชา, ๑๓๘, ๑๖๕

ชนจำนวนมาก, ๑๑๘, ๑๗๐

ชนะ, ๑๕๑-๒

ชนบท, ๑๖๖-๗

ชรา, ๓๙, ๔๐อ., ๔๕อ., ๔๘, ๑๔๖, ๑๔๘, ๑๕๑-๓, ๑๕๘, ๑๖๘
ชราทุกข์, ๔๒
ช่องว่าง, ๑๙๔-๕
ชอบชัง, ชัง, ๙๔, ๑๑๔, ๑๕๙
ชั่ว -ไม่ได้ทำชั่ว ไม่ต้องกลัวความตาย, ๑๖๐
ช้าง, ๑๕๑, ๑๑๖ ดู *รอยเท้าช้าง*
ช่างหม้อ (อุปมา), ๑๔๘, ๑๖๒
ชาติสสปราเธยยกทุกข์, ๔๒
ชาติสสูปนิพันธิกทุกข์, ๔๒
ชาติ, ๓๘, ๔๕อ., ๑๕๑, ๑๖๙
ชาติทุกข์, ๔๒
ชาติสงสาร, ๑๖๓
ชาย (ก็ตาย), ๑๕๓
ชาวคริสต์, ๗๘อ.
ชาวบ้าน, ๑๕๗ (อุปมา), ๑๖๖
ชาวพุทธ, ๗๘อ.
ชาวโลก, ๑๓๔, ๑๕๒-๓, ๑๗๐, ๑๗๘
ชิงดีชิงเด่น, ๑๐๖
ชิวหาวิญญาณ, ๑๖
ชีวะ, ๖๑, ๑๔๒อ.
ชีวิต, ๑๘, ๒๓, ๒๖, ๓๕, ๔๓, ๔๖, ๖๑, ๖๒, ๙๒, ๑๐๔ (พัฒนา), ๑๐๖, ๑๐๘, ๑๒๒-๓, ๑๒๖, ๑๓๑, ๑๓๔-๕, ๑๔๗, ๑๘๗, ๑๙๔, ๑๙๖-๘ -ขอบเขตที่เกี่ยวข้องในหลักขันธ์ อายตนะ และไตรลักษณ์, ๒๕ -ไม่รู้ทันสมมติ ก็ถูกกิเลสบงการการดำเนินชีวิต, ๖๐ -ไม่มีผู้บันดาลชีวิตมนุษย์, ๖๖ -ธรรมดามนุษย์ย่อมคิดว่ามีผู้สร้างบันดาลโลกและชีวิต, ๗๙ -ไตรลักษณ์สอนการวางใจต่อโลกและชีวิต, ๘๘ -ชีวิตดีงามที่ดำเนินด้วยปัญญาที่รู้และการทำการด้วยรู้ไตรลักษณ์, ๘๘-๘๙ -การดำเนินชีวิตของปุถุชน คือ ทุกข์บีบก็ทำ สุขก็นอนเสพ, ๙๕-๙๖ -ชีวิตที่ดำเนินอย่างประมาทและไม่ประมาท, ๙๕-๙๖ -ควรดำเนินชีวิตให้ได้คุณค่าทั้งสองด้านของไตรลักษณ์, ๑๑๐ -ดำเนินชีวิตด้วยจิตอิสระ ด้วยปัญญารู้อนิจจตา, ๑๒๗ -อย่าเอาการปลอบใจตนเองมาเป็นหลักในการดำเนินชีวิต, ๑๒๗ -การเห็นว่าสิ่งทั้งหลายไม่เที่ยงแล้วปล่อยชีวิตแล้วแต่จะเป็นไป เป็นการปฏิบัติผิดต่อหลักอนิจจตาและขัดพุทธปัจฉิมวาจา, ๑๒๘ -การดำเนินชีวิตที่ดีและเจริญ ต้องแก้ไขปรับปรุงตัวตลอดเวลา เพราะความไม่สมบูรณ์ของสิ่งทั้งหลายถูกกาลเวลาเร่งเพิ่ม, ๑๓๐ -ชีวิตที่ฝืนที่อ ๆ ต่อกระบวนการธรรมชาติ กลายเป็นทาสในกระแสของมัน, ๑๓๗ -ชีวิตที่ประเสริฐและสุข คืออยู่ด้วยปัญญาที่ถือเอาประโยชน์จากกฎธรรมชาติได้ โดยไม่ให้สังขารทุกข์กลายมาเป็นทุกขทุกข์, ๑๓๗-๙ -พุทธพจน์แสดงอนิจจตาของชีวิต, ๑๔๗-๑๖๔ -ชีวิตกับความตายและวิธีปฏิบัติ, ๑๔๘ -๑๕๐, ๑๕๒-๓, ๑๕๘, ๑๖๒-๓ -ในชีวิตที่เหลือ ไม่พึงประมาท, ๑๖๕

ชีวิตประจำวัน, ๒๓, ๕๐, ๘๒, ๑๐๔
ชีวิตประเสริฐ, ๖๖, ๖๙, ๑๔๘, ๑๖๓
-จุดหมายของชีวิตประเสริฐ ลุได้ด้วยความไม่ประมาท, ๙๑ ดู *พรหมจรรย์*
ชีวิตภายนอก -หลีกเว้นความเสื่อม สร้างสรรค์ความเจริญ, ๑๒๓-๖
ชีวิตภายใน -อยู่อย่างรู้เท่าทันเป็นอิสระ, ๑๒๖-๘
ชื่อ, ๑๖๙ -ตายแล้วเหลือแต่ชื่อแช่, ๑๕๘, ๑๖๐
ชื่อเสียง, ๑๑๓
ชุมชน, ๑๑๘
เชื่อ, เชื่อถือ, ความ, ๑๑๔, ๑๒๐, ๑๘๗ ดู *ศรัทธา*
เชื้อเพลิง (อุปมา), ๖๕
โชคชะตา, ๖๖
ใช้ (รู้จักประมาณ), ๑๖๖

ซ้ำเติมตนเอง, ๑๓๗
ซูบโทรม, ซูบผอม, ๑๔๙, ๑๕๕-๖

ฌาน, ๑๐๗, ๑๑๑, ๑๘๘-๙

ญาณ, ๙๓, ๑๙๓
ญาติ, ๔๐, ๔๑, ๔๓, ๑๔๙, ๑๕๐, ๑๕๗-๘, ๑๖๗
ญาติมิตรสหาย, ๑๕๔

ฏีกา, ๓๐, ๓๓๒., ๑๘๒๒.

ฐานะ, ๑๕๔ (๕), ๑๕๗

ดลบันดาล, ๔๗, ๔๙
ดวงจันทร์, ๑๕๙
ดวงสุริยา, ๑๖๒
ดวงอาทิตย์, ๑๕๙
ดอกไม้ (อุปมาศาสนายั่งยืน), ๑๖๙
ตาบส, ๘๒
ต้าย (อุปมา), ๑๕๓, ๑๖๙
ติรัจฉาน, ๔๒
ตี (สมุฏฐานของโรค), ๔๓
ตีงาม, ความ, ๙๗, ๙๘, ๑๐๐, ๑๐๔-๕, ๑๑๔, ๑๑๘, ๑๔๘, ๑๖๓ -คุณค่าทางจริยธรรมของไตรลักษณ์ที่ช่วยให้การทำความดีงามบริสุทธิ์บริบูรณ์, ๑๑๙-๑๒๒
ตื้อรั้น, ความ, ๑๓๘
เด็ก, ๑๔๙, ๑๕๓, ๑๕๔ (อุปมา), ๑๖๒
เด็กชาย, เด็กหญิง (ความตาย), ๑๕๓
เดช, เดชศักดา, ๑๕๑, ๑๖๒
เดิน, ๒๓, ๑๕๒, ๑๕๔
เดียรถีย์, ๖๕
เดือดร้อน, ๙๙, ๑๐๑, ๑๓๔, ๑๓๗, ๑๕๒, ๑๕๕-๖, ๑๘๓
เดือดร้อนใจ, ๑๖๔
เดือน, ๑๖๓-๔
ได้ยิน (ไม่ติด), ๑๕๙

ตถตา, ๗๘
ตถาคต, ๓, ๘๒
ตถาคตภาษิต, ๑๖๘
ตทังคนิพพุตะ, ๑๔๕
ตน, ๑๗, ๘๘, ๙๐ ดู *อัตตา*

ต้นกล้วย (อุปมาสังขาร), ๑๔๗
ต้นเดิม, ๑๘๘
ต้น-ปลาย, ๖๔
ต้นไม้ (อุปมา), ๖๔, ๑๕๓
ตบะ, ๓๙
ตระกูล, ๑๖๖ (ตั้งอยู่ได้นาน), ๑๖๙
ตระหนี่, ๑๓๖, ๑๕๘-๙
ตรัสรู้, ๓, ๙๑, ๑๖๒, ๑๖๙ ดู *โพธิ*
ต่อสู้, ๔๔, ๔๕ ป., ๑๓๐, ๑๓๖, ๑๕๒
ตะวันตก, ๗
ตัณหา, ๔, ๓๖, ๖๐, ๖๕, ๑๐๒ ป., ๑๑๔, ๑๑๖, ๑๒๐, ๑๒๖, ๑๒๙, ๑๓๕, ๑๓๗ -๙, ๑๔๗, ๑๕๒, ๑๗๓, ๑๙๑, ๑๙๕-๗ -คนพยายามแสวงหาอัตตาเพื่อสนองตัณหา, ๑๘๘
ตัดไม้ทำลายป่า, ๑๑๓
ตัวการ, ๒, ๔๙, ๕๒, ๕๕, ๕๖, ๗๖, ๘๕, ๑๑๔, ๑๒๔, ๑๓๖ (ที่สาม), ๑๓๘, ๑๘๘
ตัวกู, ๘๖, ๑๒๐ ป.
ตัวแกน, ๔๙, ๖๘, ๗๖, ๙๘ ดู *แกน*
ตัวตน, ๑-๒, ๖, ๔๖-๘๖ ดู *อัตตา, อนัตตา*
ตัวตนซ้อน, -ซ้อนลอย, ๕๐, ๕๑, ๕๕, ๕๙
ตัวธรรม, ๑๔๐
ตัวบงการ, ๕๙
ตัวบุคคล (โครงร้าง), ๕๒
ตัวเหตุตัวผล, ๑๔๐
ตัวอื่น, ๖๖
ตา, ๓๙, ๑๕๔
ตาข่าย, ๑๖๑, ๑๙๑ อ. (ดักศาสดา)
ตามที่มันเป็น, ๑๓๔, ๑๓๖-๗, ๑๔๐-๒, ๑๔๔
ตามเป็นจริง, ๑๓๘
ตาย, ๒๗, ๔๓, ๔๔, ๑๑๖-๗, ๑๘๓ -เป็นธรรมดาของชีวิต รู้แล้วพึงไม่ประมาท เร่งทำกิจหน้าที่และประพฤติธรรม, ๑๔๘-๑๖๔
ตาวกาลิกโต, ๒๘
ติดข้อง, ๑๕๗
ติดใคร่, ๙๔, ๑๕๙, ๑๖๑
ติดเพลิน, ๑๐๖, ๑๑๖-๗
ติรัจฉานโยนิทุกข์, ๔๒
ตื่น (อุปมา), ๑๕๘
เตรียมการ, ๙๗ -พุทธพจน์ให้เตรียมการเพื่ออนาคต, ๑๖๔-๑๗๑
ไตรปิฎก, ๑๖, ๑๙๒
ไตรลักษณ์, ๑๐, ๑๐๑-๓, ๑๐๕-๙, ๑๑๑, ๑๘๙, ๑๙๒-๓ -ตัวกฎหรือตัวสภาวะ, ๑ -เป็นหลักธรรมใหญ่ ๑ ใน ๒ หมวดที่ตรัสในรูปของกฎธรรมชาติ/ความสัมพันธ์กับปฏิจจสมุปบาท, ๒ -พุทธพจน์แสดงหลัก, ๓ -เป็นธรรมนิยาม, ๓, ๙ -คำว่าสังขารที่ต่างกับในขันธ์ ๕, ๓อ. -เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าสามัญลักษณะ, ๔ -ความหมายโดยย่อรายข้อ, ๔, ๖๘ -พุทธพจน์แสดงขันธ์ ๕ โดยไตรลักษณ์, ๕, ๑๔๑ -คำอธิบายตามหลักวิชาในคัมภีร์, ๙-๘๒ -คำว่าธรรมในไตรลักษณ์มีความหมายกว้างเต็มที่,

๑๑ -ขอบเขตของอนัตตตาที่กว้างกว่าอนิจจตาและทุกขตา, ๑๓, ๖๙, ๑๙๒ -สิ่งที่ปิดบังไตรลักษณ์, ๒๑-๒๕ -วิเคราะห์ความหมายรายข้อ, ๒๕-๖๙ -ขอบเขตที่กว้างกว่าหลักขันธ์ ๕ และอายตนะ ๖, ๒๕ -ทุกข์ในไตรลักษณ์กับในอริยสัจ, ๓๓-๓๖ -ทุกขตา ๓ ครอบคลุมทุกข์ในไตรลักษณ์ด้วยข้อสังขารทุกขตา, ๓๘ -ความสัมพันธ์เนื่องอยู่ด้วยกันของลักษณะทั้งสาม, ๖๗-๖๙ -คุณค่าทางจริยธรรม, ๘๗-๑๔๐ -สอนการวางใจต่อโลกและชีวิต, ๘๘ -ความรู้ในไตรลักษณ์เป็นตัวเร่งโดยตรงของความไม่ประมาท, ๙๗-๙๘ -มีความสำคัญยิ่ง โดยเป็นจุดบรรจบของสภาวสัจจะกับจริยธรรม และเป็นจุดกำเนิดของจริยธรรม ตั้งแต่เริ่มต้นถึงสุดยอด, ๑๐๘-๙ -เป็นที่บรรจบของโลกียธรรมและโลกุตตรธรรม, ๑๐๙ -มีคุณค่าเป็นหลักประกันศีลธรรมที่สมบูรณ์, ๑๑๐-๑ -ถ้าประสบอย่างไม่รู้เท่าทัน ก็เป็นทุกข์, ๑๑๑ อ. -คุณค่าเนื่องด้วยความหลุดพ้นที่จะทำให้ความดีงามบริสุทธิ์บริบูรณ์, ๑๑๙-๑๒๒ -ถ้ามนสิการถูกต้องจะได้ผลทั้งความดีงาม ความงอกงาม และความสุข, ๑๒๒ -รู้ไตรลักษณ์แล้ว จะไม่หมกมุ่นหลงใหลสุข สุขแปรก็ไม่ทุกข์หนัก พร้อมจะเสวยสุขเต็มรส และไม่ติดสุขใด ๆ, ๑๒๒-๓ -คุณค่าทางจริยธรรมอย่างรวม ๆ, ๘๗-๑๒๒ -คุณค่ารายข้อ, ๑๒๓-๑๔๐ -รู้ขันธ์ ๕ ตามเป็นจริงแล้วอยู่สุข =ตทังคนิพพุตะ, ๑๔๔-๕ -พุทธพจน์ให้รู้เท่าทันสภาวะ, ๑๔๑-๗ -พุทธพจน์แสดงคุณค่าทางจริยธรรม, ๑๔๗-๑๗๑ ดู *อนิจจตา, ทุกขตา, อนัตตตา*

ถ้อยคำ, ๑๗๗-๘, ๑๘๔
ถือตัว, ๙๔, ๑๒๐ ดู *มานะ*
ถือผิด, ๑๙๘
ถือมั่น, ๑๒๐, ๑๙๗อ.-๑๙๘อ. -ไม่ถือมั่นขันธ์ ๕ ก็ไม่กระวนกระวาย, ๑๔๔
เถระ, ๑๑๘, ๑๖๘

ทรัพย์, ๘๙, ๑๕๗, ๑๖๕
ทรัพย์สมบัติ, ๑๕๙
ทรัพย์สิน, ๔๑, ๑๕๒, ๑๕๗, ๑๖๖
ทรุดโทรม, ๑๔๙, ๑๖๖
ทฤษฎี, ๒๗, ๑๒๐, ๑๘๗, ๑๙๔, ๑๙๘ -ทฤษฎีเกี่ยวกับอัตตา, ๑๘๗-๑๙๐
ทศทิศ, ๑๖๒
ทศพล, ๑๖๒
ท้อแท้, ๑๖๗
ทอง, ๑๖๑
ท้องฟ้า, ๑๕๒
ทอผ้า (อุปมาชีวิต), ๑๕๓
ทัศนะ, ๑๙๑ อ., ๑๙๒
ท่าที, ๘๘, ๙๓, ๑๓๙, ๑๙๔
ทาง (ของคนเกิดตาย), ๑๔๙
ทางดำเนิน (สู่นิพพาน), ๑๕๘
ทาน, ๑๒๑

ทาส, ๗, ๑๒๓, ๑๒๖-๗, ๑๓๑-๓, ๑๓๗
ทำกิจ, ๑๗๑ ข. คู *กิจ*
ทำงาน, ๑๐๖, ๑๑๖, ๑๖๕
ทำจริงจัง (มากับปล่อยวาง), ๑๑๖
ทำจิต, ๙๔, ๑๑๙, ๑๗๑ ข. คู *คุณค่า, จิต*, -ทำจิตได้แล้วมักประมาท, ๑๑๙
ทำใจ, ๑๕๐
ทำดี, ๑๐๙
ทิฏฐธัมมิกัตถะ, ๙๐
ทิฏฐิ, ๔๓, ๖๐, ๘๓-๘๕, ๑๒๐, ๑๓๙, ๑๔๗, ๑๘๘-๙, ๑๙๕-๗ -ทิฏฐิ ๖ เกี่ยวกับอัตตา เกิดจากอโยนิโสมนสิการ, ๕๙, ๑๔๕ -ทิฏฐิเกี่ยวกับอัตตามีมูลรากจากภวตัณหา, ๑๘๗ -ทิฏฐิ ๖๒, ๖๕ -ความเห็นผิดเนื่องจากเข้าใจพลาดในเรื่องอัตตาอนัตตา, ๖๑-๖๓ -เป็นพันธนาการ, ๖๕
ทิศ, ๑๕๒
ที่พึ่ง, ๑๒๖, ๑๔๙
ที่อยู่อาศัย, ๑๖๙
ทุกข์, ๑-๖, ๘-๑๐, ๑๗, ๒๔, ๒๘-๔๖, ๖๑, ๙๒, ๑๐๑, ๑๐๓, ๑๐๗, ๑๑๗, ๑๒๗, ๑๓๓, ๑๓๘, ๑๔๑-๘, ๑๕๗, ๑๕๙, ๑๖๒-๓, ๑๗๔, ๑๘๓ -ขอบเขตแคบกว่าอนัตตา, ๑๓, ๖๙, ๑๙๒ -ในไตรลักษณ์กับในอริยสัจ, ๓๓-๓๖ -สุขเวทนาเป็นทุกข์แฝง, ๓๗ -ทุกข์ประเภทต่าง ๆ, ๓๖-๔๖ -ทุกข์ ๓, ๓๗ -ทุกข์ ๑๒, ๓๘ -ทุกข์ ๒ สองหมวด, ๔๑ -ทุกข์มากมาย, ๔๒-๔๖ -ทุกข์ ๑๒ เป็นทุกข์ในอริยสัจ, ๓๘-๔๑ -บางแห่งหมายเฉพาะทุกข์กาย, ๔๐, ๔๒ -ทุกข์รวบยอด =อุปาทานขันธ์, ๔๑ -มีแต่ทุกข์นอกจากทุกข์ไม่มีอะไรเกิดดับ/มีแต่นามรูปซึ่งเป็นกองแห่งทุกข์, ๕๒, ๖๔, ๖๕, -มีแต่ทุกข์ ไม่มีผู้ทุกข์, ๖๔ -ถูกทิฏฐิมัด ไม่พ้นทุกข์, ๖๕ -ประพฤติพรหมจรรย์เพื่อสิ้นทุกข์, ๖๖ -ความสัมพันธ์เนื่องอยู่ด้วยกันของลักษณะทั้ง ๓, ๖๗-๖๙ -ความหมายโดยสรุปซึ่งสัมพันธ์กับอีก ๒ ลักษณะ, ๖๘ -มีปราชญ์เข้าใจก่อนพุทธกาล, ๗๙ -๘๐, ๘๒ -พระพุทธเจ้าทรงใช้ช่วยอธิบายอนัตตา, ๘๐-๘๒ -ปัญหาจากการระบายทุกข์, ๙๓ -ความปลอดทุกข์เป็นผลข้างเคียงอย่างหนึ่งของคุณค่าด้านทำจิตของไตรลักษณ์, ๙๓ -ปุถุชนมักแก้ปัญหาต่อเมื่อถูกทุกข์บีบคั้น, ๙๕-๙๖ -เป็นฐานให้เกิดแรงเร่งในการทำกิจ ๓ แบบ, ๙๘-๙๙ -ทุกข์ไม่ท่วมทับผู้รู้เท่าทันไตรลักษณ์, ๑๒๒ -รู้อนิจจตาช่วยไม่ให้ทุกข์เกินควรเมื่อเกิดความเสื่อมสูญเสีย, ๑๒๖-๗ -ปฏิบัติต่อสิ่งที่เป็นทุกข์ โดยไม่เป็นทุกข์ และเพื่อจะได้ไม่มีทุกข์, ๑๒๙ -กิจต่อทุกข์คือปริญญา/วิธีปฏิบัติต่อทุกข์ที่ถูกและผิด, ๑๒๙-๑๓๐ -ทุกข์เพราะปฏิบัติผิดต่อสุข, ๑๓๑ -สุขประณีตเรียกว่าความพ้นจากทุกข์ (พ้นจากความบกพร่องและแปรปรวน), ๑๓๓-๔ -การ

เป็นอยู่ให้มีทุกข์น้อยที่สุด, ๑๓๔ -ทุกข์มีอยู่ในคู่สัมพันธ์ที่หาความสุขจากกันอยู่แล้ว ต้องรู้เท่าทันความจริงนี้, ๑๓๔ -ทุกข์เกิดจากการปฏิบัติผิดในการแสวงหาความสุข, ๑๓๕-๖ -ทุกข์ในธรรมชาติกลายมาเป็นทุกข์ที่รู้สึกได้ในตัวคน (สังขารทุกข์กลายมาเป็นทุกขทุกข์) เพราะสร้างกิเลสที่ก่อความขัดแย้ง, ๑๓๖-๗ -ถ้ามีชีวิตอยู่ด้วยปัญญาทุกข์ในธรรมชาติก็เป็นเพียงสังขารทุกข์ ไม่เกิดทุกขทุกข์ มีชีวิตประเสริฐเป็นสุข, ๑๓๗-๙ -ชีวิตระคนด้วยทุกข์, ๑๔๘ -ยิ่งโศกเศร้าถึงคนตายก็ยิ่งทุกข์หนักขึ้น, ๑๔๙ -ไม่มีทฤษฎีอัตตาใดที่ยึดมั่นแล้วจะไม่ก่อให้เกิดทุกข์, ๑๙๘

ทุกขขันธ์, ๔๓, ๔๕อ.

ทุกข์จร, ๔๕อ.

ทุกข์เจ้าเรือน, ๔๕อ.

ทุกข์ใจ, ๔๐

ทุกขตา, ๙, ๓๐, ๘๗ ดู *ทุกข์* -ความหมายโดยย่อ, ๔, ๖๘ -ขอบเขตที่แคบกว่า อนัตตตา, ๑๓, ๖๙, ๑๙๒ -วิเคราะห์ความหมาย, ๒๘-๓๓ -ทุกขตา ๓, ๓๗ -ความสัมพันธ์เนื่องอยู่ด้วยกันกับอนิจจตาและอนัตตตา, ๖๗-๖๙ -มีปราชญ์เข้าใจก่อนพุทธกาล, ๗๙-๘๐, ๘๒ -พระพุทธเจ้าใช้ช่วยอธิบายอนัตตตา, ๘๐-๘๒ -เกณฑ์สำคัญ ๒ อย่างในการกำหนดคุณค่าทางจริยธรรม, ๑๒๘ -๑๓๐ -คุณค่าทางจริยธรรม, ๑๒๘ -๑๓๙ -ร่วมกับอนิจจตาและทุกขตาเป็นเครื่องยืนยันความถูกแท้ของหลักกรรมเป็นต้น, ๑๔๐

ทุกขทุกข์, ทุกขทุกขตา, ๓๗, ๔๒, ๑๓๗

ทุกข์เนืองนิตย์, ๔๕อ.

ทุกข์แฝง, ๓๗, ๑๓๔

ทุกข์ภัย (ของผู้ครองแผ่นดิน), ๑๖๖

ทุกฺขมโต, ๓๐

ทุกข์รวบยอด, ๔๕อ.

ทุกข์ร้อน, ๔๕อ., ๑๕๖

ทุกขลักษณะ, ๙, ๓๓, ๘๐-๘๒ ดู *ทุกข์, ทุกขตา* -ถูกอิริยาบถบัง, ๒๑, ๒๓-๒๔ -วิเคราะห์ความหมาย, ๒๘-๓๓ -มีความหมายกว้างที่สุดในบรรดาทุกข์ที่มาในหมวดธรรม ๓ หมวด, ๓๔

ทุกฺขวตฺถุตาย, ๒๙, ๓๖

ทุกฺขวตฺถุโต, ๒๙, ๓๐

ทุกขเวทนา, ๒๔, ๓๐-๓๔, ๓๗, ๔๑, ๔๒, ๔๕ อ., ๖๐, ๑๘๔ ดู *ทุกข์, ทุกขตา, ทุกขทุกข์* -มีความหมายแคบที่สุดในบรรดาคำว่าทุกข์ที่ใช้ ๓ แบบ, ๓๔ -ตรงกับนิปปริยายทุกข์, ๔๒ -การทำให้สังขารทุกข์กลายเป็นทุกขเวทนา, ๑๓๗

ทุกขสมุทัย, ๓๖

ทุกขอริยสัจ, ๓๓ ดู *ทุกข์, ทุกขตา* -ขอบเขตความหมาย, ๓๕-๓๖

ทุกขะ (=ทุกข์กาย), ๔๕ อ.

ทุกขัง, ๙, ๒๑, ๘๒, ๑๐๖ -คุณค่าเนื่องถึงกันหมดกับอนิจจังและทุกขัง, ๑๑๙ อ.

ทุกรกิริยา, ๑๖๒
ทุคติ, ๔๔, ๑๕๑
ทุจริต, ๔๔, ๑๑๓
เทพ, เทพเจ้า, ๖๕, ๑๑๓-๔, ๑๙๗ อ.
เทพสูงสุด, ๖๑, ๖๖, ๗๘ อ.
เทวดา, ๑๕๔ -ความคิดว่ามีเทวดาประจำคอยบันดาลสิ่งต่าง ๆ, ๗๙
เทวะ, ๑๗๐
เทศน์, ๑๘๕
เที่ยง, ๖๗, ๑๔๖, ๑๘๐, ๑๘๒, ๑๘๗-๘, ๑๙๕-๖, ๑๙๗ อ.
เที่ยง, เห็นว่า ดู *สัสสตทิฏฐิ*
โทมนัส, ๓๓, ๔๐, ๔๒, ๔๕ อ., ๑๔๓-๖, ๑๕๐, ๑๙๘
โทษ, ๙๔, ๑๑๒, ๑๒๒, ๑๒๗, ๑๓๑, ๑๖๖, ๑๙๔, ๑๙๘
โทสะ, ๑๘, ๔๑, ๑๑๒, ๑๓๖, ๑๔๗
ไทย, ภาษา, ๙๒

ธง, ๑๖๑
ธรรม, ๕๑, ๕๖, ๗๑, ๑๑๘-๙, ๑๔๐, ๑๕๒, ๑๕๗, ๑๖๒, ๑๖๙, ๑๗๔, ๑๘๔, ๑๘๙, ๑๙๖ -ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา, ๓, ๙-๑๐, ๑๙๓ อ. -ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตาหมายความแค่ไหน, ๗, ๑๙๒ -ความหมายที่กว้างกว่าสังขาร, ๑๐-๑๔, ๖๙ -ไม่มีสัตว์บุคคล มีแต่ธรรมล้วน ๆ เป็นไป, ๖๔-๖๕, ๑๘๑ อ., ๑๙๗ อ. -ธรรมก็เกิดจากธรรมโดยเป็นเหตุแก่กัน, ๖๖ -บรมธรรมของพระพุทธศาสนา, ๖๗ -ความไม่ประมาทเป็นเครื่องเร่งและเครื่องวัดความก้าวหน้าในธรรม, ๑๑๕-๗ -ธรรมที่ควรและไม่ควรมนสิการ, ๑๔๖ -ธรรม ๓ ที่พึงละ, ๑๔๗ -อานิสงส์การประพฤติธรรม, ๑๕๑ -คำนึงถึงความตาย ควรประพฤติบำเพ็ญธรรม, ๑๕๑ -ตั้งอยู่ในธรรมไม่ต้องกลัวปรโลก, ๑๖๐ -ตระหนักอนาคตภัย พึงไม่ประมาทเร่งเพียรเพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ, ๑๖๘ -ธรรม ๒ ที่พระพุทธเจ้าทรงประจักษ์คุณค่า, ๑๖๗ -พระสารีบุตรแนะนำให้สังคายนาธรรม, ๑๗๐ -ธรรมทั้งหมดเป็นอนัตตา แต่บางอย่างไม่เป็นอนิจจังทุกขัง, ๑๙๒
ธรรมเครื่องเนิ่นช้า (ปปัญจะ), ๑๒๑
ธรรมจักร, ๑๖๒
ธรรมชาติ, ๒, ๖๕, ๗๓, ๑๐๕, ๑๓๔ - ๑๔๐, ๑๗๙, ๑๘๓-๔ -ตัวการนอกเหนือธรรมชาติไม่มี, ๑๒๔
ธรรมฐิติ, ๒, ๓
ธรรมดา, ๒, ๓, ๒๑, ๓๕, ๕๐, ๕๖, ๗๑, ๗๙, ๘๗, ๙๒, ๙๕, ๑๑๑, ๑๑๗, ๑๒๒-๓, ๑๒๖, ๑๒๘, ๑๓๒, ๑๓๔, ๑๓๗-๘, ๑๔๕-๖, ๑๔๘ (ต้องตาย), ๑๕๕-๖, ๑๕๙-๑๖๑, ๑๗๑ อ., ๑๗๘-๙, ๑๙๘ อ.
ธรรมธาตุ, ๒
ธรรมนิยาม, ๒, ๓, ๓๑ อ., ๙
ธรรมเนียม, ๑๑๙

ธรรมปฏิบัติ, ๑๖
ธรรมปวัตติ, ๔๘
ธรรมวาที, ๑๗๐
ธรรมวินัย, ๙๕, ๑๖๓, ๑๗๓ -พระมหากัสสปะเชิญสงฆ์สังคายนา, ๑๗๐
ธรรมสมุปบาท, ๑๔๔
ธรรมเอก, ๙๐
ธรรมาธิปไตย, ๑๔๐
ธาตุ, ๓, ๕๓
ธารน้ำน้อย (อุปมาอายุสัตว์), ๑๔๘
ธิดา, ๔๓
ธีรชน, ๙๐, ๑๕๐, ๑๖๘
ธุระ, ๑๑๐ ข.

นกกะเรียนแก่ (อุปมา), ๑๖๕
นคร, ๑๖๑
นมมารดา, ๑๖๓
นระ, ๑๔๒ ข.
นรก, ๔๔, ๖๑, ๑๑๓, ๑๕๑
น อตฺตา...น อตฺตาตี, ๑๔๒ข.
นอน, ๒๓, ๑๕๒, ๑๕๔
นอนใจ, ๑๖๗
นักทำกิจ, ๑๐๖
นักปรัชญา, ๕๗, ๗๘ ข.
นักปราชญ์, ๕๗, ๗๑, ๗๙
นั่ง, ๒๓, ๑๕๒, ๑๕๔
นัตถิกทิฏฐิ, นัตถิกวาท, ๖๓, ๖๗
นตฺถิ อตฺตา กุโต นิรตฺตึ วา, ๗๔
นั่นไม่ใช่ของเรา ฯลฯ, ๖, ๖๗, ๘๑, ๑๒๐, ๑๔๑, ๑๗๔
นา (ในอุปมา), ๕๓
นาค (๓นัย), ๑๖
นาม, ๖๔ (และรูป)
นามธรรม, ๓ ข., ๑๑-๑๒, ๑๘, ๒๐, ๔๘, ๕๒, ๕๓, ๕๖, ๕๘, ๖๔, ๗๘ ข., ๑๒๓-๔
นามรูป, ๕๓
น้ำ (อุปมา), ๑๕๐, ๑๕๙
น้ำงวด (อุปมา), ๑๕๓
น้ำใจ, ๑๖๔
น้ำท่วม, ๗๙
นิกาย (๒นัย), ๑๖
นิครนถ์, ๖๖
นิ่ง, การ (ของพระพุทธเจ้า), ๑๙๓
นิจฺจปฏิกฺเขปโต, ๒๘
นิทาน (ประกอบเรื่องมีกรรมทั้งที่เป็นอนัตตา), ๑๘๔-๕
นินทา, ๑๕๙
นิปปริยายทุกข์, ๔๒
นิพพาน, ๑๘๙, ๑๙๖ -มีผู้พยายามตีความให้นิพพานเป็นอัตตา, ๗, ๑๘๗-๑๙๑ -นิพพานเป็นอนัตตาพร้อมทั้งหลักฐาน, ๑๒-๑๔, ๗๐-๗๖, ๑๙๒ -นิพพานเป็นวิสังขารหรืออสังขตธรรม, ๑๒-๑๔ -ต่างจากสังขารหรืออสังขตธรรมที่เป็นอนัตตาแต่ไม่เป็นอนิจจัง ทุกขัง, ๑๓, ๖๙ -จุดต่างกับ God, ๗๘-๗๙ -นิพพานในปัจจุบันทันตา, ๘๖, ๑๒๐ข. -นิพพานมี แต่ผู้นิพพานไม่มี, ๖๔ -นิพพานเฉพาะกรณี (ตทังคนิพพาน),

๑๔๕ -ปรารถนานิพพานพึงประพฤติเหมือนศีรษะถูกไฟไหม้, ๑๔๘ -เห็นสภาพของชาวโลกแล้ว พึงรีบดำเนินทางนิพพาน, ๑๕๘ -นิพพานที่ถูกยึดเป็นอัตตาคือภาพที่บิดเบือนของนิพพาน ถูกตัณหาเคลือบไม่ใช่นิพพานที่แท้จริง, ๑๙๑
นิพพานธรรม (ว่างจากอัตตา), ๑๔๑.
นิพัทธทุกข์, ๔๕๑.
นิมิต, ๑๖, ๔๐, ๑๒๐, ๑๖๒
นิยาม ๕, ๒๑.
นิรัตตัง, นิรัตตา, ๖๙-๗๐, ๗๔-๗๕, ๘๓, ๑๙๗
นิรามิสสุข, ๙๓, ๑๒๒, ๑๓๓ ดู *สุข*
นิโรธ, ๓๓
นิวาสี, ๔๗
นุ่น (อุปมา), ๑๕๐
เนกขัมมสุข, ๑๖๘
เนรยิกทุกข์, ๔๒
เนื้อ (อุปมา), ๑๖๕
เนื้อแท้ ดู *แก่น, แก่นแท้*

บงการ, ๕๔, ๕๖, ๕๙, ๖๑, ๖๘, ๙๔, ๑๒๑, ๑๔๕
บทบาท, ๑๗๗
บทเรียน (อดีต), ๙๙, ๑๐๔, ๑๐๘
บรมธรรม, ๖๗, ๗๑-๗๒, ๘๘
บรรพชิต, ๑๖๕
บริษัท, ๘๒
บริสุทธิ์, ๙๔, ๑๐๕-๗, ๑๒๑, ๑๓๓, ๑๕๙ -คุณค่าทางจริยธรรมของไตรลักษณ์ที่ทำให้ทำความดีงามโดยบริสุทธิ์, ๑๑๙-๑๒๒
บริหาร, ๑๕๗
บวงสรวง, ๑๕๑
บวช, ๑๖๒, ๑๖๙
บังคับควบคุมตน, ๑๑๕
บังเอิญ, ๖๓, ๖๗ ดู *อเหตุกทิฏฐิ*
บัญญัติ, ๑๔, ๕๑, ๗๑, ๘๑-๘๓, ๑๒๔, ๑๖๙ -บัญญัติแห่งอัตตา, ๗๒-๗๖, ๗๙ -กฎเป็นเพียงบัญญัติ, ๗๘ -ความสัมพันธระหว่างสิ่งนั้นกับบัญญัติแห่งสิ่งนั้นทำให้เข้าใจว่าสิ่งนั้น ๆ เที่ยง, ๑๘๑-๒ -บัญญัติเป็นกาลวินิมุต, ๑๘๒ อ. -กาลเป็นบัญญัติ, ๑๘๒ อ. -บัญญัติเป็นอนัตตา, ๑๙๒
บัณฑิต, ๙๐, ๑๕๐, ๑๕๒, ๑๕๖, ๑๕๘, ๑๖๒, ๑๖๗
บัดนี้, ๑๖๒, ๑๖๕, ๑๖๘-๙, ๑๗๓
บันดาล, ๔๗, ๕๒, ๕๓, ๗๖-๗๙, ๑๒๔-๕, ๑๓๙
บัว ดู *ใบบัว*
บ้าน, ๑๖๖
บ้านเมือง (ไม่สงบ), ๑๖๘
บาลี, พระ, ๔๔, ๕๒, ๑๔๗ อ., ๑๗๔, ๑๗๙, ๑๙๒
บาลี, ภาษา, ๙, ๑๕, ๑๗, ๘๒, ๘๔, -ศัพท์เดียวกันความหมายต่างกัน, ๑๕-๑๗
บาปกรรม, ๔๐

บำรุงเลี้ยง, ๑๕๗
บิดา, ๔๓, ๔๔, ๑๔๙, ๑๕๗
บีบคั้น, ๒๓, ๒๙-๓๒, ๖๐, ๖๑, ๖๘, ๘๑, ๘๘, ๘๙, ๙๓-๙๖, ๑๐๐, ๑๐๓, ๑๐๖, ๑๑๓, ๑๑๗, ๑๑๙, ๑๓๐, ๑๓๑, ๑๓๕-๖, ๑๓๘, ๑๖๘, ๑๗๙ ดู *ทุกข์, ทุกขตา*
บุคคล, ๕๓, ๑๓๐, ๑๓๔, ๑๓๖ ดู *สัตว์*
บุคลิกภาพ, ๖๓, ๑๓๗, ๑๘๓
บุญ, ๑๑
บุตร, ๔๓, ๔๔, ๑๔๙, ๑๕๓, ๑๕๔, ๑๕๗
บุรุษ, ๑๔๒ ข., ๑๖๖
เบญจขันธ์, ๓๕, ๑๔๗ ดู *ขันธ์ ๕*
เบิกบาน, ๘๘, ๙๓, ๑๐๖, ๑๑๑, ๑๒๒, ๑๓๓
เบียดเบียน, ๑๑๓, ๑๑๘, ๑๒๒, ๑๔๙ (ตนเอง), ๑๕๑
เบื่อหน่าย, ๙๒, ๙๓, ๑๖๑
โบราณ, ๗๙
ใบบัว (อุปมาไม่ติดน้ำ), ๑๕๙

ปกครอง, ๑๑๘, ๑๖๖
ปกิรณกทุกข์, ๔๕ ข.
ปฏิกิริยา, ๙๒, ๑๓๖
ปฏิจจสมุปบาท, ๘ -ความสัมพันธ์กับไตรลักษณ์, ๒ -ต้องรู้ปฏิจจสมุปบาทจึงจะรู้อนัตตาแจ่มแจ้ง, ๑๔๐
ปฏิจจสมุปบันธรรม, ๑๙๖
ปฏิจฉันนทุกข์, ๔๑
ปฏิบัติ, ๑๗๙, ๑๙๗ -การปฏิบัติที่ผิดในการหาความสุข, ๑๓๕
ปฏิบัติการ, ๕๐, ๑๑๖
ปฏิบัติธรรม, ๑๙๖
ปฏิปทา, ๑๔๗
ปฏิสังขรณ์, ๑๖๖
ปทุม (อุปมามุนีไม่ติดสิ่งที่ประสบ), ๑๕๙
ปปัญจะ, ปปัญจธรรม, ๑๒๑
ปมกลัวขาดสูญ, ๑๙๕-๖
ปมปัญหา, ๑๐๐, ๑๙๔
ปรมัตถ์, ๑๗๙, ๑๘๑, ๑๘๓ ดู *สภาวะ*
ปรมัตถธรรม, ๗๒
ปรมาณู, ๒๗
ปรมาตมัน, ๗๑
ปรโลก, ๑๔๙, ๑๕๔ -ตั้งอยู่ในธรรม ไม่ต้องกลัวปรโลก, ๑๖๐
ประจักษ์, ๑๖๗
ประจักษ์แจ้ง, ๑๐๑, ๑๒๑, ๑๖๘
ประชา, ๑๕๗
ประชาชน, ๑๑๘, ๑๕๑, ๑๖๒, ๑๗๔
ประชุมกันเนืองนิตย์, ๑๗๐
ประมาณ, รู้จัก, ๑๖๖
ประมาท, ๑๐๐ -ลักษณะการอยู่ด้วยความประมาท, ๙๕ -ความหมาย, ๙๖ -ลักษณะการทำกิจของคนประมาท, ๙๘-๙๙ -พระอริยะก็ยังประมาทได้และเหตุให้ประมาท, ๙๕, ๑๐๐ -ความยึดมั่นในความไม่ยึดมั่นเป็นเหตุอย่างหนึ่งของความประมาท, ๑๐๑-๓ -พระอรหันต์เป็นผู้ไม่อาจที่จะประมาท,

๑๐๙ ขิ. -ถ้าประมาทเสียอย่างเดียว คุณธรรมอื่นก็เหมือนนอนตายหมด, ๑๑๖ -ประมาทเพราะติดเพลินสุข หรืออิ่มพอในผลสำเร็จ, ๑๑๗ -ทุกคนมีเชื้อที่จะประมาท, ๑๑๗ -มนุษย์สุขสบายแล้วมักประมาท, ๑๑๙ -อายุสังขารไม่ประมาทไปตามสัตว์, ๑๕๔ -พุทธพจน์แสดงโทษของความประมาท, ๑๖๔-๗ เทียบ *ไม่ประมาท*
ประมาท, ไม่ ดู *ไม่ประมาท*
ประโยชน์, ๘๙, ๙๑, ๙๗, ๙๘, ๑๐๔-๕, ๑๑๐, ๑๑๖, ๑๑๘-๙, ๑๒๑, ๑๒๓, ๑๒๖-๗, ๑๓๘-๙, ๑๔๒, ๑๔๙, ๑๕๒, ๑๕๔, ๑๕๖, ๑๖๔-๖, ๑๗๙, ๑๘๕, ๑๙๔ -พึงทำการให้บรรลุประโยชน์ที่มุ่งหมายโดยไม่ยอมหยุดเพราะพลาด, ๑๕๗ -ประโยชน์แก่ชนมาก, ๑๗๐ -พระพุทธเจ้าเป็นนักปฏิบัติทรงสอนสิ่งที่จะนำไปใช้ประโยชน์ได้, ๑๙๗-๘
ประโยชน์ตน, ๙๐, ๑๑๘, ๑๒๘ ขิ., ๑๓๙ -ให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท, ๑๖๔
ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย, ๙๐, ๑๖๔
ประโยชน์บัดนี้-เบื้องหน้า, ๙๐
ประโยชน์ผู้อื่น, ๙๐, ๑๑๘, ๑๒๘ ขิ., ๑๖๔
ประโยชน์สุข, ๘๘, ๙๗, ๑๐๔
ประวัติศาสตร์, ๗๙
ประสบการณ์, ๙๙, ๑๐๔, ๑๘๘-๙
ประสาท (ทั้ง ๕), ๑๓๑
ประหัตประหาร, ๑๕๒-๓
ปรัชญา, ๑๙๔ ขิ.
ปรัตถะ, ๙๐, ๑๖๔
ปรับใจ, ๑๐๓
ปรับตัว, ๑๓๐
ปรับใน, ๑๑๙
ปรับปรุง, ๙๙, ๑๐๑, ๑๐๓-๕, ๑๒๗, ๑๓๐, ๑๗๑ ขิ.
ปรับภายนอก, ๑๐๔
ปรับภายใน, ๑๐๑, ๑๐๔
ปรากฏการณ์, ๗, ๒๓, ๑๐๔, ๑๘๒ ขิ.
ปราชญ์, ๑๔๙, ๑๕๗
ปรารถนา, ๔๗-๕๐, ๕๔-๕๘, ๖๙, ๘๑, ๘๘, ๘๙, ๙๔, ๙๙, ๑๑๐, ๑๒๗-๘, ๑๓๕, ๑๔๘, ๑๕๒, ๑๕๙, ๑๖๐, ๑๖๗, ๑๗๙, ๑๘๗, ๑๙๑ ขิ.
ปราสาท, ๑๖๑-๒
ปริญญา, ปริญญากิจ, ๓๖, ๔๖, ๑๒๙
ปริเทวะ, ๔๐, ๔๒, ๔๕ ขิ., ๑๔๖, ๑๙๘
ปรินิพพาน, ๑๖๒
ปริพาชก, ๘๒, ๑๙๓ ขิ.
ปริมาณ, ๑๓๔
ปริยัติ, ๑๑
ปริยายทุกข์, ๔๑
ปรึกษา, ๑๕๗
ปรุปักกมมูลกทุกข์, ๓๙
ปรุงแต่ง, ๑๒, ๑๘, ๑๙, ๒๑, ๒๔, ๓๓, ๔๙, ๕๙, ๖๔, ๗๓, ๗๘, ๘๘, ๑๓๙, ๑๔๒, ๑๘๔ ดู *สังขาร, สังขตธรรม*
ปรุปักกมทุกข์, ๔๒

ปลงใจ, ๑๐๐, ๑๑๙
ปลงอนิจจัง, ๑๐๖
ปล้นทรัพย์, ๔๔
ปลอดกิเลส, ๙๔, ๑๑๙
ปลอดทุกข์, ๙๓, ๑๐๐
ปลอดโปร่ง, ๘๕, ๘๘, ๙๓, ๑๐๐, ๑๐๙, ๑๑๑, ๑๒๒, ๑๓๑
ปลอดภัย, ๒๙, ๑๑๘
ปลอบใจ, ๑๒๗
ปล่อยชีวิต, ๑๒๘ ดู *ชีวิต*
ปล่อยตัว, ๑๓๗
ปล่อยวาง, ๑๐๗ -ในการปฏิบัติที่ถูก จะมาด้วยกันกับความเอาจริงในงาน, ๑๑๖-๗
ปลุก, ปลุกใจ, ๑๑๙, ๑๖๒
ป่วย -ป่วยทั้งกาย ป่วยทั้งใจ กับ ป่วยแต่กาย ใจไม่ป่วย, ๑๔๓
ป่วยไข้, ๑๓๗
ป้องกัน, ๙๘, ๙๙, ๑๐๔, ๑๐๘, ๑๔๙, ๑๖๘-๙
ปัจจัย, ๒, ๓ ข., ๔, ๘, ๑๒, ๑๖ (๒นัย), ๓๓, ๓๘, ๔๙-๕๑, **๕๖**, ๕๘, ๖๐, ๖๑, ๖๔-๖๖, ๖๘, ๗๗, ๙๔, ๑๐๑, ๑๑๗, ๑๓๖, ๑๔๑, ๑๘๐, ๑๘๓-๔, ๑๙๗ ข. ดู *เหตุปัจจัย* -ปัจจัยภายนอก, ๑๓๒, ๑๓๔
ปัจจุบัน, ๑๐๔, ๑๑๓, ๑๒๐, ๑๔๕, ๑๖๓ -นิพพานในปัจจุบัน, ๑๒๐ ข.
ปัจจิมวาจา, ๘๘ ข.. ๑๒๘
ปัจจิมาชนตา, ๑๑๘
ปัญญา, ๖, ๑๘, ๗๑, ๙๑, ๑๐๐, ๑๐๓-๔, ๑๐๘, ๑๑๔, ๑๑๙, ๑๒๑-๒, ๑๒๖, ๑๓๓, ๑๓๖, ๑๔๗, ๑๕๐, ๑๕๙, ๑๖๕, ๑๖๗-๘, ๑๗๑ -มีชีวิตอยู่ด้วยปัญญาที่รู้เท่าทันสมมติ, ๖๑ -การค้นพบอนัตตาเป็นวิวัฒนาการทางปัญญาอย่างยิ่งใหญ่ของมนุษยชาติ, ๗๙-๘๐ -อัตตา อนัตตาเป็นเรื่องสำหรับปัญญาที่จะรู้ตามเป็นจริงเท่านั้น, ๘๕ -ชีวิตที่เป็นอยู่และทำการด้วยปัญญา, ๘๘-๘๙ -พัฒนาการของปัญญาในการรู้ไตรลักษณ์, ๙๒ -ความปลอดกิเลสช่วยให้ใช้ปัญญาอย่างบริสุทธิ์, ๙๔ -จัดการกับทุกข์ด้วยปัญญา, ๙๙ -เป็นองค์ธรรมสำคัญที่สุดที่ประสานสัจจธรรมกับจริยธรรม, ๑๒๕-๖ -เป็นหลักสำคัญของจริยธรรมที่จะช่วยให้ได้ประโยชน์จากทุกข์ด้วยการแก้ไขปรับปรุงให้จริญขึ้นหรือดำรงสภาพที่ดีไว้ได้, ๑๓๐ -มีชีวิตอยู่ด้วยปัญญาก็ถือเอาประโยชน์จากธรรมชาติได้ ทำให้ชีวิตประเสริฐและสุขจริง, ๑๓๗-๙
ปญฺญาชีวี ชีวิตมาหุ เสฏฺฐ์, ๑๓๙
ปัญหา, ๓๕, ๓๖, ๔๓, **๔๕**, ๔๖, ๕๙, ๙๓, ๙๖, ๙๗, ๙๙-๑๐๑, ๑๐๔, ๑๐๖, ๑๑๘, ๑๒๑, ๑๓๒-๔, ๑๓๖, ๑๓๙, ๑๗๓, ๑๗๙, ๑๘๘, ๑๙๔-๕ -อัตตาจะเป็นปัญหาก็ต่อเมื่อยึดถือจริงจังขึ้นมาอย่างมิใช่รู้เท่าทัน, ๘๓ -ศนประมาทไม่แก้ปัญหา เพราะติดเพลินความสุข, ๙๕ -ปุถุชนมักแก้ปัญหาต่อ

เมื่อถูกทุกข์บีบ, ๙๕ -ทำการด้วยใจมีทุกข์ และสบายแล้วหยุด, ๑๐๗ -คุณค่าทางจริยธรรมทั้งสองด้านของไตรลักษณ์มีแกนร่วมที่ปัญญา, ๑๐๗-๘ -วิธีแก้ที่ถูกต้อง, ๑๒๙-๑๓๐ -ในขั้นสุดท้าย นิพพานเป็นอัตตาหรือไม่, ๑๘๗-๑๙๘
ปั่น (กิเลสตัวปั่น), ๑๒๑
ปัสสาวะ, ๔๓, ๔๕ ข.
ป่า, ๑๑๓
ปาฏิโมกข์, ๑๖๙
ปิตติวิสยิกทุกข์, ๔๒
ปิยวิปโยค, ๔๑, ๔๕ ข.
ปีศาจ, ๑๕๑
ปุถุชน, ๗, ๑๗, ๕๗, ๕๙, ๗๑, ๙๕, ๑๐๐, ๑๑๐, ๑๒๔, ๑๖๘, ๑๙๔, ๑๙๗ -เครื่องพรางตา ๒ อย่างที่ติดตัวไปในการค้นหาสัจจธรรม ๗๒ -ป่วยทั้งกาย ป่วยทั้งใจ, ๑๔๓ -มนสิการสิ่งไม่ควรคิด ทำให้เกิดทิฏฐิ ๖ มัดตัวไว้กับสังสารทุกข์, ๑๔๕-๖ -ความต่างจากอริยสาวกในเรื่องคติธรรมดา, ๑๕๕-๖
ปุพเพกตวาท, ๖๖
ปุยนุ่น (อุปมาดับโศก), ๑๕๐
เป็นกลาง, ๙๓
เป็นเช่นนั้นเอง (ตถตา), ๗๘
เปรต, ๔๒, ๑๕๑
เปลี่ยนแปลง, ๔๗, ๘๘, ๘๙, ๙๒, ๙๗, ๙๙, ๑๐๐, ๑๐๔, ๑๐๘, ๑๒๓-๔, ๑๒๗-๘, ๑๓๐, ๑๘๑-๒
เปือกตม (อุปมา), ๑๖๕
แปรปรวน, ๑๕๒ ดู *อนิจจัง, ทุกขัง*
โปร่งใจ, ๑๖๑
โปร่งเบา, ๑๓๓
โปร่งโล่ง, ๙๔

ผล, ๑๕๑, ๑๗๕-๖, ๑๗๘, ๑๘๐-๕, ๑๙๕-๗ -ผลของกรรมหรือการกระทำ, ๔๓, ๔๕ ข., ๖๒-๖๕, ๑๒๖, ๑๗๓ -ผลกรรมร่วมกัน, ๑๓๗ ดู *วิบาก*
ผลข้างเคียง, ๙๓
ผลดี, ๑๙๗
ผลตอบแทน, ๑๑๓
ผลที่หมาย, ๑๕๗
ผลประโยชน์, ๙๔, ๑๐๒ ข., ๑๐๓, ๑๒๐, ๑๖๖
ผลไม้สุก (อุปมาชีวิต), ๑๔๘, ๑๕๓
ผลสำเร็จ, ๑๑๗, ๑๓๙
ผ่องใส, ๘๕, ๘๘, ๙๓, ๑๐๐, ๑๐๖, ๑๑๑, ๑๑๘, ๑๒๒, ๑๓๒
ผ่อนคลาย, ๑๓๓
ผัดเพี้ยน, ๙๖, ๑๐๓-๔, ๑๕๓
ผันแปร, ๑๕๙, ๑๖๑
ผัสสะ, ๕๘
ผิวพรรณ, ๓๙, ๑๔๙
ผู้ครองแผ่นดิน, ๑๖๖
ผู้คิด, ๕๗-๕๙
ผู้จงใจ, ๕๗
ผู้เดินทาง, ผู้ทุกข์, ผู้นิพพาน, ๖๔
ผู้ต้องหา, ๑๕๑

ผู้ถูกทำ, ๑๗๘
ผู้ถูกเสวย, ๑๓๕
ผู้ทำ, ผู้ทำกรรม, ๕๗, ๖๔, ๑๗๖, ๑๗๘, ๑๘๐-๑, ๑๘๔-๕, ๑๙๕, ๑๙๗ ข.
ผู้นำ, ๑๑๙, ๑๖๗-๘
ผู้บริหาร, ผู้ปกครอง, ๑๑๘-๙
ผู้บันดาล ดู *ผู้สร้าง ผู้บันดาล*
ผู้รับผล, ผู้เสวยผล, ๖๔, ๑๗๖, ๑๗๘, ๑๘๐-๑, ๑๘๔-๕, ๑๙๕, ๑๙๗ ข.
ผู้ร้าย, ๑๕๑
ผู้รู้, ๑๕๗
ผู้ล่าสังหาร, ๑๔๗
ผู้วางกฎ, ๗๗
ผู้ศึกษา, ๑๙๒, ๑๙๖
ผู้สร้าง, ผู้บันดาล, ๒-๓, ๔๗, ๕๓, ๖๕, ๖๖, ๗๖-๗๙, ๑๙๗ ข.
ผู้เสวย, ๔๗, ๕๔, ๕๙, ๑๓๕, ๑๔๖
ผู้เสวยผล ดู *ผู้รับผล*
ผู้เสวยเวทนา, ผู้เสพเวทนา, ๕๗, ๑๘๕
เผยแผ่, ๑๑๘
แผ่นดิน, ๑๖๖ -ไหว, ๗๙

ฝั่ง, ฟากฝั่ง, ๑๖๐
ฝัน (อุปมาคนตายจากกัน), ๑๕๘
ฝึกอบรม, ๑๔๒
ฝูงโค (อุปมาคนมีผู้นำดี), ๑๖๗
ฝูงปลา (อุปมาอายุ), ๑๕๓
แฝง (ทุกข์แฝง), ๓๗, ๑๓๔
ไฝ่ดี, ๑๑๔
ไฝ่เด่น, ๑๒๐

พญามัจจุราช ดู *มัจจุราช*
พ้น ดู *หลุดพ้น*
พยับแดด (อุปมาสัญญา), ๑๔๗
พยาธิ, ๔๐ ข.
พยาธิทุกข์, ๔๒, ๔๕ ข.
พยาบาท, ๑๓๖, ๑๓๘
พรหม, ๖๕, ๑๕๔, ๑๙๑ ข., ๑๙๗ ข.
พรหมจรรย์, ๖๖, ๑๔๘, ๑๖๓, ๑๖๕, ๑๗๐ -จุดหมายของพรหมจรรย์อยู่ได้ด้วยความไม่ประมาท, ๙๑
พรหมชาล, ๑๙๑ ข.
พรหมัน, ๗๑
พร้อมเพรียง, ๑๗๐-๑
พระคลัง (นิทานอธิบายอนัตตาถือธรรม), ๑๘๔-๕
พระเจ้า, พระผู้เป็นเจ้า, ๗๑ -เกิดจากจินตนาการเกี่ยวกับอัตตาในขั้นละเอียดลึกซึ้ง, ๗๖-๗๙ -การคิดให้มีพระเจ้าไม่มีความจำเป็นเพราะมีสภาวธรรมอยู่แล้ว, ๗๖ -การคิดให้มีพระเจ้าเป็นการขัดแย้งแทรกแซงกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย จึงไม่สมจริง, ๗๗ -การคิดให้มีพระเจ้าเป็นความคิดลัดสั้นหรือวิวัฒนาการขั้นต้นในการสืบค้นเหตุปัจจัยแห่งสภาวธรรม, ๗๙ -เป็นคำที่มีความหมายไม่ลงตัว, ๗๘ ข.
พระธรรม, ๙๕, ๑๕๒
พระผู้ทรงปัญญาดังผืนแผ่นดิน, ๑๔๗
พระผู้มีพระภาค, ๑๖๙, ๑๗๐, ๑๗๓
พระผู้สร้าง, ๗๖, ๗๙

พระพุทธเจ้า, ๔๓, ๙๕, ๑๔๗, ๑๕๒, ๑๘๕ -ปฏิเสธเฉพาะขันธ์ ๕ หรือปฏิเสธสิ่งใดเป็นอัตตา/จะให้ถือนิพพานเป็นอัตตาแทนขันธ์ ๕ หรือ/ถ้าจะให้ยึดอะไรเป็นอัตตาก็ย่อมต้องตรัสบอกไว้, ๗, ๑๘๗-๑๙๑ -กับคำถามว่าใครหนอผัสสะ, ๕๗-๕๘ -ทรงแสดงธรรมเพื่อดับเหตุ, ๖๖ -ทรงสอนให้ถอนความยึดมั่นในอัตตาแล้วก็จบเรื่องเท่านั้น ไม่มีภาระที่จะต้องสอนให้หาอะไรเป็นอัตตาอีก/เหตุที่ทรงนิ่งไม่ตอบเมื่อมีผู้ถามว่าอัตตามีหรือไม่, ๗๕-๗๖, ๑๙๒-๖ -ชาวพุทธสมัยก่อนเรียกพระพุทธเจ้าว่าพระเจ้า, ๗๘ ข. -ไม่ติดอยู่ในกรอบความคิดเกี่ยวกับอัตตาและพระผู้เป็นเจ้า แต่ค้นพบอนัตตา ซึ่งเป็นวิวัฒนาการขั้นยิ่งใหญ่แห่งปัญญาของมนุษยชาติ, ๗๙ -มักทรงอธิบายอนัตตา โดยใช้อนิจจลักษณะและทุกขลักษณะเป็นเครื่องชี้, ๘๐-๘๒ -อนัตตลักษณะไม่ปรากฏนอกจากพุทธอุบัติ/การแสดงอนัตตาเป็นพุทธวิสัยเท่านั้น, ๘๒ -ปัจฉิมวาจา, ๘๘ ข. -โพธิญาณสำเร็จด้วยความไม่ประมาท, ๘๙, ๙๑ -เหตุที่คำสอนด้านทำกิจน้อยกว่าด้านทำจิต, ๑๐๔-๕ -พระพุทธเจ้าและพระครหันต์ทั้งหลายเป็นผู้บำเพ็ญความไม่ประมาทได้บริบูรณ์, ๑๐๙ -คำสอนเกี่ยวกับการทำกิจมี ๒ ด้าน คือด้านในและด้านนอก, ๑๐๓-๔ -ทรงเล่าพุทธประวัติย่อ, ๑๖๑-๒ -ทรงทำกิจของพระศาสดาเสร็จแล้ว, ๑๖๔ -เหตุให้ศาสนาของบางพระองค์ยั่งยืน, ๑๖๙ -ลักษณะทั่วไปในการตรัสเรื่องอัตตา-อนัตตา ซึ่งตรัสอย่างระมัดระวัง, ๑๙๒ -๓ -ตรัสถึงภาวะผู้หลุดพ้นว่าไม่มีทั้งอัตตาและนิรัตตา, ๑๙๗ -ทรงเป็นนักปฏิบัติ เมื่อแสดงสัจจธรรมจะต้องโยงถึงจริยธรรมเสมอ, ๑๙๗-๘

พระพุทธศาสนา, ๑๘๙

พระวินัย, ๑๖

พระสงฆ์, ๙๕, ๑๕๒

พระสูตร, ๑๖, ๕๓, ๘๐-๘๑, ๑๖๘

พราหมณ์, ๑๕๑-๒, ๑๕๔

พฤติกรรม, ๓ ข., ๖๑, ๑๒๑

พล ๔ เหล่า (ช้าง-ม้า-รถ-ราบ), ๑๕๑-๒, ๑๖๗

พลัง (ที่ใช้ในการรักษาศีลธรรม), ๑๑๓-๕

พลังงาน, ๑๒๘-๙

พลัดพราก, ๑๕๐, ๑๕๔, ๑๕๘

พหินิกขมนมูลกทุกข์, ๓๙

พหูชน, ๑๑๐

พหูสูต, ๑๗๑

พอใจ (สันโดษ), ๙๕, ๑๐๐

พัฒนา, ๑๗, ๙๒, ๙๔, ๙๗, ๑๐๓ (จิตใจ), ๑๐๔ (ชีวิต), ๑๐๘, ๑๑๒, ๑๑๕, ๑๑๘, ๑๘๙ -พัฒนาการทางจิตปัญญาในการรู้ไตรลักษณ์, ๙๓ -คุณค่า ๒ ด้านของไตรลักษณ์ทำให้การพัฒนาวัตถุ

ดำเนินไปพร้อมกับการพัฒนาปัญญา, ๑๐๖ -ความไม่ประมาทในการพัฒนาตนต้องดำเนินควบคู่ไปกับความไม่ประมาทในการทำกิจเพื่อส่วนรวม, ๑๗๑ อ.
พันธนาการ, ๖๕
พันธุกรรม, ๓ อ.
พากเพียร, ๑๕๗, ดู *เพียร*
พาล, ๑๖๒
พาลปุถุชน, ๑๕๙
พิจารณาโดยแยบคาย, ๑๔๗
พินาศ, ๙๖, ๙๙, ๑๕๕-๖, ๑๖๖, ๑๘๒, ๑๙๐
พิโรธ, ๑๕๑
พิษ, ๑๓๘, ๑๕๕-๖, ๑๗๕
พิษภัย, ๑๓๑
พืชนิยาม, ๓ อ.
พี่น้อง, ๔๓, ๔๔
พึ่งตน, ๑๑๘
พุทธกาล, ๕๘, ๑๗๓
พุทธเจ้า ดู *พระพุทธเจ้า*
พุทธธรรม, ๗, ๖๖, ๗๓, ๘๒, ๙๑, ๑๒๗, ๑๒๙ -จุดหมายของพุทธธรรมคืออิสรภาพ, ๑๔๐
พุทธบิดา, ๑๖๑
พุทธประวัติย่อ, ๑๖๑-๒
พุทธพจน์, ๑๙๔ อ. -แสดงหลักไตรลักษณ์, ๓ -แสดงไตรลักษณ์ในกรณีของขันธ์ ๕, ๕ -เป็นความหมายหนึ่งของคำว่าธรรม, ๑๑ -แสดงสังขตและอสังขตลักษณะ, ๑๓ -ทุกข์ ๓ ประเภทที่มาในพุทธพจน์, ๓๗ -แสดงเหตุผลที่รูปเป็นต้นไม่เป็นอัตตา, ๔๗-๔๘, ๘๐-๘๑ -แสดงทิฏฐิ ๖ เกี่ยวกับอัตตาที่เกิดจากอโยนิโสมนสิการ, ๕๙ -แสดงไตรลักษณ์สัมพันธ์ต่อเนื่องกัน, ๖๗ -ตรัสว่าพระอรหันต์ไม่มีทั้งอัตตาและนิรัตตา, ๖๙-๗๐, ๗๔ -ตรัสว่ารู้อนัตตาแล้วละมานะได้, ๘๖ -ชี้คุณค่าทางจริยธรรม ๒ ด้านของไตรลักษณ์, ๘๗-๘๘ -ชี้คุณค่าความสำคัญของความไม่ประมาท, ๙๐-๙๑ -แสดงผลเสียของการติดเพลินในคุณค่าทางจิตซึ่งทำให้เกิดความประมาท, ๙๕ -ตรัสว่าพระอรหันต์เป็นผู้ไม่อาจที่จะประมาท, ๑๐๙ อ. -ตรัสเรียกความไม่ประมาทว่าเป็นดุจรอยเท้าช้าง, ๑๑๖ -แสดงความสัมพันธ์ที่ความรู้อนิจจังส่งถึงความรู้อนัตตา โดยความรู้อนัตตาเป็นตัวชี้ขาด, ๑๑๙ อ. -แสดงการละกิเลสพันตัวทั้ง ๓, ๑๒๐ ตรัสว่าชีวิตที่อยู่ด้วยปัญญาประเสริฐสุด, ๑๓๙ -ความรู้เท่าทันสภาวะของไตรลักษณ์, ๑๔๑-๗ -รู้ขันธ์ ๕ ตามที่มันเป็นตามไตรลักษณ์, ๑๔๑ -อุปาทานขันธ์ ๕ ที่ไม่ยึดติดถือมั่น จะเป็นไปเพื่อประโยชน์สุข, ๑๔๒ -เมื่อยึดมั่นอัตตา ถือขันธ์ ๕ เป็นเราเป็นของเรา ขันธ์ ๕ แปรปรวนไปก็เกิดทุกข์ ชื่อว่าป่วยทั้งกาย ป่วยทั้งใจ ไม่ยึดมั่นอย่างนั้น ก็ไม่เกิดทุกข์ ชื่อว่าป่วยแต่

กาย ใจไม่ป่วย, ๑๔๓-๔ -ไม่ยึดมั่นอัตตา ถึงขันธ์ ๕ แปรปรวนไป ก็ไม่กระวนกระวาย, ๑๔๔ -รู้จักขันธ์ ๕ ตามที่มันเป็นแล้ว อยู่เป็นสุข เรียกว่านิพพานในกรณีนั้น, ๑๔๔ -ปุถุชนอโยนิโสมนสิการ จึงเกิดความเห็นผิด ๖ อย่างเกี่ยวกับอัตตาผูกมัดตัวไว้ไม่พ้นทุกข์ ส่วนอริยสาวกโยนิโสมนสิการในอริยสัจ จึงตัดสังโยชน์ได้, ๑๔๕-๗ -คุณค่าทางจริยธรรม, ๑๔๗-๑๗๑ -เบญจขันธ์ไร้แก่นสารจะเพ้ออยู่ไย ควรรีบสร้างที่พึ่งให้แก่ตน, ๑๔๗-๘ -อายุของมนุษย์นั้นสั้นนัก ชีวิตจะต้องแตกดับเป็นธรรมดา ควรใช้ปัญญารีบเร่งทำดีมีชีวิตที่ประเสริฐอย่ามัวทุกข์โศกถึงการพลัดพราก ควรทำใจให้สงบเย็น, ๑๔๘-๑๕๐ -ชีวิตบ่ายหน้าไปหาความตายใครจะยิ่งใหญ่เพียงใดก็ไม่สามารถเอาชนะพญามัจจุราช ควรคิดประพฤติธรรมอันจะนำให้มีสุข, ๑๕๐-๑ -ทุกชีวิต ไม่เลือกชาติชั้น ผู้ดี มีจน ไม่พ้นความตาย ไม่มีพลังหรือวิธีวิเศษใดที่จะต่อกรได้ ควรเป็นอยู่ให้ดีมีศรัทธาและประพฤติธรรม, ๑๕๒ -ความแก่และความตายคอยไล่ตามเราอยู่ ควรใช้เวลาอย่างไม่ประมาท, ๑๕๒ -ชีวิตเหลือน้อยเข้าทุกทีและไม่แน่นอนว่าจะแตกดับลงเมื่อใด อย่านอนใจ จงรีบเพียร, ๑๕๓ -การโศกเศร้าถึงผู้ที่จากไปแล้วไม่เกิดประโยชน์ คนที่ยังอยู่นี้แหละควรสามัคคีมีเมตตาต่อกัน, ๑๕๔ -ปุถุชนไม่รู้เท่าทันธรรมดา เมื่อประสบความสูญเสียก็เศร้าโศก แต่อริยสาวกรู้เท่าทันจึงบำราศทุกข์, ๑๕๕-๖ -การโศกเศร้าอยู่ไม่มีประโยชน์ ถึงจะพลาดก็พึงคิดถึงสิ่งที่จะทำต่อไปอย่างมั่นคง, ๑๕๖-๗ -นักปราชญ์รู้ธรรมไม่มัวทุกข์ถึงเรื่องเกิดตาย แต่ตั้งใจทำกิจหน้าที่ดูแลคนที่ยังอยู่ให้มีชีวิตที่ดี, ๑๕๗ -คนเขลาประมาทชีวิตมัวแต่ติดข้องห่วงใยโน่นนี่ ถึงคราวตาย ก็ต้องจากไปไม่มีใครกั้นไว้ได้ บัณฑิตรู้เช่นนี้ พึงดำเนินวิถีแห่งนิพพาน, ๑๕๗ -ชีวิตนี้น้อยจะต้องจากไปแน่แท้ ไม่อาจยึดถือหวงแหนสิ่งใดไว้ได้จริง นอกจากจะทำให้เศร้าโศก มุนีจึงดำเนินชีวิตอิสระ ไม่ติดใคร่ ไม่หน่ายชังสิ่งใด เหมือนใบบัวไม่ติดน้ำ, ๑๕๘-๙ ผู้ที่รู้เท่าทันความผันแปรของโลกธรรมย่อมไม่ฟูยุบไปตามความขึ้น ๆ ลง ๆ มีใจมั่นคงปลอดโปร่งทุกเวลา, ๑๕๙-๑๖๐ -ตัวตาย เหลือไว้แต่ชื่อแช่, ๑๕๘, ๑๖๐ -ผู้คนล้มหายไปกับเวลาที่ล่วงหมด, ๑๖๐ -ผ่านคืนวันผ่านวัย ใกล้ความตายเข้าไปทุกที ถ้าหวังสันติ ก็อย่ามัวติดเหยื่อล่อของโลก, ๑๖๐ -ไม่ได้ทำความชั่ว ไม่ต้องกลัวความตาย, ๑๖๐ -โภคสมบัติเมื่อครั้งทรงเป็นพระเจ้ามหาสุทัศน์ ยิ่งใหญ่แสนโอฬาร แต่ก็เป็นอดีตสูญสลายไปหมดแล้ว ควรจะ

สงบวางกันเสียทีกับประดาสังขาร, ๑๖๐-๑ -พระพุทธองค์ประสูติเป็นโอรสกษัตริย์ ได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า บำเพ็ญประโยชน์ยิ่งใหญ่แก่สรรพสัตว์ เป็นมหาบุรุษ แต่ก็ต้องปรินิพพาน พร้อมด้วยหมู่พระสาวก ลับหายไปสิ้น สรรพสังขารล้วนไร้แก่นสาร ทุกชีวิตต้องตาย แต่พระองค์บรรลุจุดหมายแล้ว ขอให้ภิกษุทั้งหลายจงไม่ประมาท เร่งบำเพ็ญสมณธรรม ให้ถึงความปราศจากทุกข์, ๑๖๑-๓ -ชีวิตนี้น้อย แม้จะอยู่ได้ถึงร้อยปี ก็นับเป็นฤดู ปี เดือน คืน วัน และมื้ออาหารได้ไม่มากมายเท่าใด กิจของพระศาสดาพระองค์ก็ได้ทรงกระทำแล้ว ภิกษุทั้งหลายจงบำเพ็ญธรรมด้วยความไม่ประมาท, ๑๖๓-๔ -ควรยังประโยชน์ทุกอย่างให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท, ๑๖๔ -คุณของความไม่ประมาทและโทษของความประมาท ควรไม่ประมาท ไม่ปล่อยเวลาและโอกาสเร่งทำกิจหน้าที่และสิ่งที่เป็นประโยชน์, ๑๖๔-๕ -โทษของการปล่อยเวลาและโอกาสให้ผ่านไปเปล่า, ๑๖๕-๖ -เหตุให้ตระกูลที่มั่งคั่งตั้งอยู่ได้นาน, ๑๖๖ -ความประมาททำให้สูญเสียทุกสิ่งทุกอย่าง แม้แต่รัฐก็ต้องพินาศ ผู้นำรัฐจึงควรจัดดำเนินสรรพกิจ และตรวจตราสรรพการณ์ด้วยความไม่ประมาท, ๑๖๖-๗ -ความไม่ระย่อท้อแท้ไม่อิ่มไม่พอ ไม่นอนใจ จะช่วยให้บรรลุจุดหมายสูงสุด, ๑๖๗-๘ -พึงเตรียมการเพื่ออนาคตให้พร้อมไว้ก่อน, ๑๖๘ -พึงป้องกันภัยที่ยังไม่มาถึง, ๑๖๘ -เมื่อมองเห็นภัยที่ยังไม่มาถึง พึงรีบเพียรเสียก่อน, ๑๖๘ -พึงพยายามป้องกันอนาคตภัยของพระศาสนา, ๑๖๙ -เหตุให้ศาสนาของพระพุทธเจ้าบางพระองค์ดำรงอยู่ได้นาน, ๑๖๙ -พระสารีบุตรแนะนำให้ทำสังคายนา, ๑๗๐ -พระมหากัสสปะเชิญชวนสงฆ์สังคายนาพระธรรมวินัย, ๑๗๐ -ธรรม (หลักการ, หลักปฏิบัติ) อย่างหนึ่งที่จะทำให้รัฐวัชชีมีแต่ความเจริญไม่มีเสื่อม, ๑๗๐ -ธรรมบางประการที่จะทำให้ภิกษุทั้งหลายมีแต่ความเจริญ ไม่มีเสื่อม, ๑๗๐-๑ -ควรศึกษาว่า พุทธพจน์ที่ว่าสิ่งทั้งหลายเสื่อมสลายเป็นธรรมดา กับที่ว่าถ้าปฏิบัติถูกต้อง จะไม่เสื่อมเลยนั้น ไปกันได้อย่างไร, ๑๗๑๐. -ตรัสตอบข้อสงสัยว่ากรรมที่อนัตตาทำจะถูกต้องตัวได้อย่างไร, ๑๗๓-๔ -ไม่มีความยึดมั่นในทฤษฎีอัตตาอันใดที่จะไม่ก่อให้เกิดทุกข์, ๑๙๘

พุทธภาษิต, ๑๓๙

พุทธมามกะ, ๑๕๘

พุทธศาสนา, ๑๐๑, ๑๙๒ -บรมธรรมของพระพุทธศาสนามีลักษณะเป็นอนัตตา, ๖๗ -การค้นพบอนัตตาไม่ปรากฏก่อนหรือนอกพระพุทธศาสนา,

๘๐-๘๒ -คุณค่าด้านการทำจิตของไตรลักษณ์เกี่ยวด้วยจุดหมายสูงสุด, ๙๑ -ยอมรับในขั้นสุดท้ายหรือไม่ว่ามีอัตตาคือนิพพาน, ๑๘๗-๘ -จุดต่างกับศาสนามีอัตตาคือจุดหมายสูงสุดไม่เป็นอัตตา, ๑๙๑ อ. -ไม่ไขทั้งสัสสตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิ, ๑๙๖
พุทธสาวก, ๖๕
พุทธองค์, ๑๙๒ ดู *พระพุทธเจ้า*
พุทธโอวาท, ๑๒๘
พูด (ตามสมมติกับตามสภาวะ), ๑๘๔
เพลิดเพลิน, ๙๒, ๙๔, ๙๖, ๙๘, ๙๙
เพียร, ๑๔๘, ๑๕๓, ๑๖๒, ๑๖๗-๘, ๑๗๑ ดู *กิจ*
เพียรทางจิต, ๑๐๓
เพียรพยายาม, ๙๔-๙๖, ๙๘, ๑๐๑, ๑๐๔, ๑๔๘ ดู *กิจ*
เพื่อน, ๔๔
แพศย์, ๑๕๒
โพธิ (ได้ด้วยความไม่ประมาท), ๙๑, ๑๖๗
โพธิญาณ, ๘๙
ไพบูลย์, ๑๖๔

ฟองน้ำฝน (อุปมาเวทนา), ๑๔๗
ฟ้าร้อง, ๗๙
ฟืน, ๖๔
ฟุ้งซ่าน, ๑๙๕-๖, ๑๙๘
ฟูมฟองแม่น้ำ (อุปมารูป), ๑๔๗
ไฟ (อุปมา), ๖๕, ๑๕๐, ๑๕๒
ไฟกิเลส, ๔๕ อ.
ไฟดับ (อุปมาปรินิพพาน), ๑๖๒
ไฟราคะ โทสะ, ๔๑
ไฟไหม้, ๔๔, ๑๔๘

ภพ, ๑๗, ๑๕๘, ๑๖๐ -ภพหน้า, ๑๔๘
ภยฏเฐน, ๒๙, ๓๒
ภรรยา, ๑๕๗
ภวตัณหา, ๑๘๙-๑๙๑, ๑๙๕, ๑๙๗-๘ -เป็นมูลรากของการถืออัตตา, ๑๘๗-๘ -สิ่งที่ต้องจัดการที่แท้จริงในเรื่องการถืออัตตา, ๑๙๓-๔
ภวทิฏฐิ, ๑๙๗
ภวาสวะ, ๑๔๖
ภัย, ๒๘, ๒๙, ๙๕, ๙๖, ๙๙, ๑๒๗, ๑๓๘, ๑๔๘, ๑๕๓, ๑๖๐, ๑๖๘, ๑๘๓, ๑๙๖
ภาชนะดิน (อุปมาชีวิต), ๑๔๘, ๑๖๒
ภาพ, ภาพเก่า, ภาพรวม (ของอัตตา), ๔๙, ๕๙, ๗๒-๗๕, ๘๓, ๑๒๓, ๑๘๓-๔, ๑๘๗-๘, ๑๙๐-๑, ๑๙๓-๔, ๑๙๖-๘ -ภาพสัญญา, ๑๙๑
ภาระ, ๑๖๖
ภาวนา, ๑๗
ภาวะต้นเดิม, ๑๘๘
ภาษา (เป็นเรื่องของสมมติ), ๑๘๓-๔
ภาษาไทย -คำว่ามานะ, ๘๔ อ. -คำว่าธรรมชาติ, ๑๒๔ อ.
ภิกษุ, ๖๕, ๑๑๘, ๑๒๐, ๑๔๗-๘, ๑๕๘, ๑๗๓, ๑๗๙ -ชาวพุทธสมัยก่อนเรียก

พระภิกษุว่าพระผู้เป็นเจ้า, ๗๘ ข. -ยังไม่สิ้นอาสวะอย่านอนใจ ไม่ว่าจะได้บรรลุคุณวิเศษอะไร, ๑๖๗-๘ -ควรไม่ประมาทเมื่อตระหนักอนาคตภัย, ๑๖๘
ภิกษุณี, ๑๖๙
ภิกษุทั้งหลาย, ๘๐-๘๑, ๑๖๓-๔, ๑๖๖ -๑๗๐ -ธรรมที่จะทำให้เจริญอย่างเดียว ไม่เสื่อมเลย, ๑๗๐-๑
ภูเขาใหญ่ (อุปมาชรามรณะ), ๑๕๒
ภูมิ, ๓-๔, ๑๒ ข.
ภูมิธรรม, ๑๐๓, ๑๐๗, ๑๙๑ ข.
โภคะ, ๔๓-๔๔ -ผู้มีศีลจะได้โภคะด้วยความไม่ประมาท, ๙๐
โภคทรัพย์, โภคสมบัติ, ๑๕๗, ๑๖๖-๗

มนสิการ, ๒๑, ๒๓-๒๕, ๕๙, ๑๑๙, ๑๒๒, ๑๔๕-๗
มนุษย์, ๔๓, ๔๖, ๔๙, ๕๐, ๘๒, ๑๐๕, ๑๑๓, ๑๑๙, ๑๒๓-๖, ๑๒๙, ๑๓๓-๔, ๑๗๐, ๑๗๙, ๑๘๑, ๑๘๓, ๑๘๙, ๑๙๐, ๑๙๖ -ทุกข์ที่เกี่ยวกับมนุษย์โดยตรงคือทุกข์ในอริยสัจ, ๓๕-๓๖ -ทุกข์ของมนุษย์, ๔๒ -ไม่มีผู้บันดาลชีวิต, ๖๖ -เป็นธรรมดาที่มนุษย์จะคิดว่ามีตัวตน มีพระเจ้าผู้สร้างโลกและชีวิต, ๗๙ -เป็นสามัญวิสัยที่ว่าสุขสบายแล้วจะประมาท, ๑๑๘-๙ -ตัวบงการพฤติกรรมของมนุษย์ให้เกิดปัญหาคือกิเลสตัวปั่น ๓, ๑๒๓ -มนุษย์เป็นปัจจัยตัวสำคัญในการเปลี่ยนแปลง, ๑๒๔ -อายุของมนุษย์นี้น้อย, ๑๔๘ -มนุษย์กับความแก่ความตายและความพลัดพรากสูญเสีย, ๑๔๘-๑๖๔
มนุษยชาติ -การค้นพบอนัตตาเป็นวิวัฒนาการทางปัญญาขั้นตอนใหญ่, ๗๙
มโนธรรม, ๑๑๔-๕
มโนภาพ, ๗๒
มมังการ, ๑๒๐
มรณะ, ๔๐, ๔๕ ข., ๑๔๖, ๑๕๒ ดู *ตาย*
มรณทุกข์, ๔๒
มรรค, ๓๓ -เป็นทุกข์ในไตรลักษณ์, ๓๕ -จะรู้แจ้งอนัตตาต้องเข้าใจปฏิจจสมุปบาทและต้องปฏิบัติตามมรรค, ๑๔๐
มรรคผล, ๘๒
มฤตยู, ๑๔๙
มหากิริยาจิต, ๑๑๐ ข.
มหาชน, ๗๙
มหาปพิตร, ๙๐
มเหสี, ๑๖๒
มั่งคั่ง, ๑๖๖
มัจจุราช (ห้ำหั่นชาวโลก-ไม่มีใครหนีพ้นหรือเอาชนะได้), ๑๔๘-๑๕๔, ๑๕๗
มันก็เป็นเช่นนั้นเอง (ตถตา), ๗๘
มั่นคง, ๑๕๗, ๑๖๓
มัวเมา, ๙๒, ๙๖, ๙๗, ๙๙, ๑๒๗, ๑๓๘, ๑๖๖
ม้า, ๑๕๑

มาณวะ, ๑๔๒ ข.
มานะ, ๖๐, ๘๒, ๘๔-๘๖, ๑๒๐, ๑๔๗ -ปัจจุบันใช้อัตตาในความหมายของมานะ พึงระวังจะสับสน (อัตตาต้องรู้ มานะต้องละ), ๘๒, ๘๕-๘๖ -ไทยใช้มานะเป็นเพียร, ๘๔ ข. -รู้อนัตตาแล้วละมานะได้, ๘๖
มานานุสัย, ๑๒๐
มานุสกทุกข์, ๔๒
มายากล (อุปมาวิญญาณ), ๑๔๗
มาร, ๕๒, ๑๕๔
มารดา, ๔๓, ๔๔, ๑๖๑, ๑๖๓
มิตรภาพ, ๙๔
มิตรสหาย, ๑๕๔-๖, ๑๖๗
มื้อ (อาหารที่กินตลอดชีวิต), ๑๖๓-๔
มุทิตา, ๑๓๓, ๑๓๘
มุนี (ไม่ติดใคร่ ไม่หน่ายแหนงอะไร), ๑๕๘-๙
มูลโคแห้ง (อุปมา), ๖๕
มูลราก, ๑๘๗, ๑๙๑
มูลเหตุ, ๑๘๘
เม็ดพืช (อุปมา) ดู *เมล็ดพืช*
เมตตา, ๑๘, ๑๓๓, ๑๓๘, ๑๕๔
เมตตากรุณา, ๙๔
เมล็ดพืช (อุปมา), ๕๓, ๖๔
เมือง (ตัวอย่างแสดงอนัตตา), ๕๓
แม่น้ำ (อุปมาอายุไม่หวนกลับ), ๑๕๓
แม่น้ำท่าวัง (อุปมากระบวนการแห่งกรรม), ๑๗๔-๗, ๑๘๑
โมหะ, ๑๘, ๑๑๒, ๑๓๖, ๑๔๗
ไม่คงตัว, ๖๘, ๙๗ ดู *ทุกขตา*
ไม่คงที่, ๖๘, ๙๗, ๑๘๑, ฯลฯ ดู *อนิจจตา*
ไมตรี, ๑๒๑
ไมตรีจิต, ๙๔
ไม่เที่ยง, ๑-๖, ๘-๑๐, ๓๔, ๖๖-๖๗, ๖๙, ๘๐, ๘๑, ๘๗-๘๙, ๙๒, ๙๗, ๙๘, ๑๐๗, ๑๒๓, ๑๒๘, ๑๔๑-๒, ๑๔๕, ๑๕๘-๙, ๑๖๑, ๑๗๑ ข., ๑๗๓, ๑๘๑-๒, ๑๙๒ ดู *อนิจจตา, อนิจจัง*
ไม่ประมาท, -ความหมาย, ๙๗ -เกี่ยวกับกาลทั้งสาม, ๑๐๔ -สังขารจะต้องเสื่อมสลาย พึงบำเพ็ญกิจโดยไม่ประมาท, ๘๘ -พุทธพจน์ชี้คุณค่าของไตรลักษณ์ด้านบำเพ็ญกิจโดยไม่ประมาท, ๙๐-๙๑ -ทรงบรรลุโพธิญาณด้วยความไม่ประมาท, ๙๑, ๑๖๗ -เป็นธรรมเอกที่จะให้ยึดเอาประโยชน์ได้ทั้งสองระดับ, ๙๐ -ทำให้ผู้มีศีลได้โภคะ, ๙๐ -คุณค่าของไตรลักษณ์เพื่อความไม่ประมาท, ๙๕-๑๐๔ -ชีวิตที่ดำเนินอย่างประมาทและไม่ประมาท, ๙๖-๙๗ -ลักษณะการทำกิจโดยไม่ประมาท ๒ แบบ (อาศัยกิเลสมีทุกข์กับอาศัยปัญญาไร้ทุกข์), ๙๙-๑๐๐ -การกระทำและไม่กระทำด้วยความไม่ประมาท, ๑๐๒-๓ -ลักษณะความไม่ประมาทที่ถูกต้อง, ๑๐๓ -คุณค่าด้านทำจิตกับไม่ประมาทช่วยเสริมกัน, ๑๐๕-๖ -คุณค่าด้านไม่ประมาทก็ต้องอาศัยปัญญา, ๑๐๘ -จริยธรรมเป็นสิ่งที่ต้องประพฤติด้วย

ความไม่ประมาท, ๑๐๘ -คุณค่าด้านทำกิจด้วยความไม่ประมาทเป็นคุณค่าระดับโลกิยะ, ๑๐๙ -พระอรหันต์บำเพ็ญความไม่ประมาทสมบูรณ์, ๑๐๙ -เป็นทั้งเครื่องเร่งและเครื่องวัดความก้าวหน้า, ๑๑๕-๗ -เป็นศูนย์รวมของจริยธรรม/คุมคุณธรรมอื่น ๆ ออกทำงาน/เป็นดุจรอยเท้าช้าง, ๑๑๖ -มีกัลยาณมิตรตาเป็นคู่เสริม, ๑๑๗ -ผู้นำเป็นต้นจะต้องคอยปลุกเร้าคนให้ไม่ประมาท, ๑๑๘-๙ -ป้องกันความเสื่อมและสร้างสรรค์ความเจริญ, ๑๒๕-๖ -รู้อนิจจตาช่วยให้ไม่ประมาทยามสุขเจริญ, ๑๒๗ -ในปัจฉิมวาจา, ๘๘, ๑๒๘ -พุทธพจน์ให้ทำจิตอิสระและทำกิจโดยไม่ประมาท, ๑๔๗-๑๗๑ -ไม่ควรประมาทเวลา, ๑๕๒ -ตรัสเตือนภิกษุให้ไม่ประมาท, ๑๖๓-๔ -ให้บำเพ็ญประโยชน์ ๓ โดยไม่ประมาท, ๑๖๔ -ตรัสแสดงโทษของความประมาทและคุณของความไม่ประมาทและให้ไม่ประมาท, ๑๖๔-๘ -เมื่อตระหนักอนาคตภัย พึงไม่ประมาท, ๑๖๘ -แม้สิ่งทั้งหลายจะต้องเสื่อมเป็นธรรมดา แต่ผู้ทำกิจโดยไม่ประมาทจะไม่มีเสื่อมเลย, ๑๗๑ อ. -ไม่ประมาทในการพัฒนาตน ต้องควบคู่ไปกับการทำกิจเพื่อส่วนรวมโดยไม่ประมาท, ๑๗๑ อ. เทียบ *ประมาท*

ไม่สันโดษ -ลุโพธิด้วยไม่สันโดษในกุศลธรรม, ๑๖๗

ยถากรรม, ๑๒๔

ยถาปจฺจยปวตฺติโต, ๕๖

ยทนิจฺจํ ตำ ทุกฺขํ, ๓๔, ๓๖, ๖๗

ยนต์ (อุปมาตัวคน), ๖๔

ยศ, ๑๕๗, ๑๕๙

ยักษ์, ๑๕๑

ยำ ทุกฺขำ ตทนตฺตา, ๖๗

ยาง (ในเม็ดพืช), ๕๓

ยินดียินร้าย, ๑๖๐

ยึดติด, ๙๒, ๑๑๑, ๑๓๒-๓, ๑๔๒

ยึดติดความเห็น, ๑๒๐

ยึดติดถือมั่น, ๗๓-๗๖, ๘๘, ๙๓, ๑๐๑, ๑๐๗, ๑๘๑, ๑๙๐ ดู *อุปาทาน*

ยึดถือ, ๘๓, ๑๕๘, ๑๘๘-๑๙๑, ๑๙๓-๔, ๑๙๖-๘ ความยึดถือมีอิทธิพล แม้ว่าตัวตนที่ยึดถือจะไม่มีจริง, ๕๙-๖๑

ยึดถือตัวตน -พระพุทธเจ้าค้นพบอนัตตา หลุดพ้นจากการยึดถือตัวตน, ๗๙

ยึดถือมั่น, ๑๓๘

ยึดมั่น, ๑๙๕, ๑๙๗, ๑๙๘ อ. -ความไม่ยึดมั่นมาด้วยกันได้กับการกระทำจริงจัง, ๑๑๖

ยึดมั่นถือมั่น, ๑๒๓, ๑๒๖-๗, ๑๒๔, ๑๓๔, ๑๓๗, ๑๓๙, ๑๔๐

ยึดมั่นในความไม่ยึดมั่น (เหตุหนึ่งของความประมาท), ๑๐๑-๓

ยึดอยาก, ๑๓๒, ๑๓๕-๖

ยืน, ๑๕๒, ๑๕๔

ยุคสมัย, ๑๖๒
ยุคอรรถกถา, ๑๙๒
ยุทธภูมิ, ๑๕๒
แย่งชิง, ๑๒๑, ๑๓๖
แยบคาย, ไม่, ๑๔๕
โยคะ (๒ นัย), ๑๗
โยคเกษม, ๑๖๗
โยนิโสมนสิการ, ๑๔๗

รกชัฏ (แห่งทิฏฐิ), ๑๔๖
รถ, ๕๒ (อุปมาแสดงอนัตตา), ๑๕๑, ๑๖๑
ร่มเย็น, ๑๑๘
ร่วงหล่น, ๑๔๘, ๑๕๓
ร่วมมือ, ๑๓๘
รส, ๑๖-๑๗ (๒ นัย), ๕๓ (ในแผ่นดิน), ๙๒
ร้องไห้, ๑๔๙, ๑๕๔-๖
ร้อน, ๔๓, ๔๕ ฯ.
รอบคอบ, ๙๗
รอยเท้าช้าง (อุปมาความไม่ประมาท), ๑๑๖
ระดมเพียร, ๑๔๘
ระบบ, ๗๗, ๙๑, ๙๓, ๑๑๒-๓
ระเบียบ (การจัด), ๑๒๘-๙
ระมัดระวัง ดู *ไม่ประมาท*
ระย่อ, ไม่, ๑๖๗
ระแวง, ๑๖๘
รัก, รักปรารถนาดี, ๑๓๓, ๑๓๘, ๑๕๙
รักษา, ๑๖๖
รังเกียจ, ๙๒-๙๔
รัฏฐาธิบดี, ๑๕๑
รัฐ, ๑๑๘, ๑๖๖
รับประทาน, ๑๕๕-๖
รับผิดชอบ, ๑๗๑ ฯ.
รับรู้, ๕๘, ๗๑
รัศมี, ๖, ๑๖๒
รากเหง้า, ๑๘๘
ราคะ, ๔๑
ร่าง, ร่างกาย, ๑๘, ๒๓, ๔๐, ๔๓, ๕๒, ๗๑ (ยึดเป็นตัวตน), ๗๒, ๑๓๓, ๑๓๗, ๑๔๗, ๑๔๙ (ไทรมเพราะเศร้า), ๑๕๔-๖, ๑๖๒, ๑๘๒-๓
รางวัล, ๑๑๓
ราชกิจ, ๑๖๗
ราชสมบัติ, ๑๕๑
ราชา, ๔๔, ๑๕๑, ๑๖๑
ราตรี, ๑๖๓
ราบ (พลราบ), ๑๕๑
ราบเรียบ (จิต), ๑๓๓, ๑๓๘
ร่ำรวย, ๑๕๑
ร่ำไห้, ๑๕๙ ดู *ร้องไห้*
ริษยา, ๙๔, ๑๓๖, ๑๓๘
รุ่งเช้า, ๑๕๓
รุ่นสาว, ๑๕๓
รู้, ความ, ๙๒, ๙๙, ๑๑๔, ๑๗๙
รู้คิด, ๑๔๘, ๑๖๓
รู้จักประมาณ, ๑๖๖
รู้ทันสมมติ, ๘๓ ดู *รู้เท่าทัน*
รู้เท่าทัน, ๘๓, ๘๘, ๙๒, ๑๐๐-๑, ๑๐๖

-๘, ๑๑๑, ๑๒๒, ๑๒๓ (ไม่), ๑๒๖-๗, ๑๓๐-๑, ๑๓๔-๕, ๑๓๗, ๑๔๑, ๑๔๙, ๑๕๙, ๑๗๑ ขิ., ๑๗๘-๙, ๑๘๑
รูป, ๕-๖, ๑๒ ขิ., ๑๗-๑๘, ๒๐, ๔๘, ๖๔, ๖๗, ๗๑, ๘๐-๘๑, ๘๒ (ภาษา), ๙๒, ๑๒๐, ๑๒๘, ๑๓๙, ๑๔๑-๔, ๑๔๗, ๑๗๓-๔, ๑๘๙
รูปกาย, ๑๖๐
รูปธรรม, ๓ ขิ., ๑๑-๑๒, ๑๘, ๒๐, ๒๖, ๔๘, ๕๒-๕๓, ๕๖, ๕๘, ๖๔, ๑๒๓, ๑๘๑-๒
รู้สึก, ๙๒
เรียนรู้, ๑๕๕-๗, ๑๖๕
เรียนสดับ, ๑๔๒-๓, ๑๔๖
เรียบร้อย, ๑๑๘
เรือน (อุปมาแสดงอนัตตา), ๕๒
เรือนว่าง, ๑๖๔
แรงจูงใจ, ๑๐๒, ๑๑๑
แรงดัน, ๙๘
แรงเร็ว, ๑๕๒
โรค, ๔๐, ๔๒, ๔๓, ๑๓๓, ๑๓๗
ฤดู, ๑๕๗, ๑๖๓-๔
ฤทธิ์, ๘๒, ๑๖๒
ลงโทษ, ๑๑๓, ๑๓๖, ๑๕๒, ๑๗๖, ๑๘๓,
ลม, ๔๓ (สมุฏฐานของโรค), ๗๙, ๑๕๐ (อุปมาขจัดโศก), ๑๖๙ (อุปมาเรื่องศาสนาที่ดำรงอยู่ได้นาน),
ลวงตนเอง, ๑๒๓
ล่วงลับ, ๑๕๐
ลอกคราบ (อุปมาคนตาย), ๑๕๔
ละอายแก่ใจ, ๑๑๔
ลักษณะ ๓ คู่ *ไตรลักษณ์*
ลัทธิ, ๖๖-๖๗ (ที่ถูกปฏิเสธโดยอนัตตา), ๑๙๓ขิ., ๑๙๘
ลัทธินิยม, ๑๒๐
ลัทธิศาสนา, ๖๗, ๑๙๑ขิ.
ลาภ, ๔๕ขิ., ๑๕๙
ลำน้ำ, ๑๗๕
ลิ้น, ๑๖, ๓๙
ลุ่มหลง, ๑๑๖, ๑๓๘
ลุใล่งโปร่งใจ, ๑๖๗
ลูกศร, ๑๕๐ (ความโศก), ๑๕๒ (ตัณหา), ๑๕๕-๖, (โศก), ๑๖๕ (โศก), ๑๖๖ (อุปมาคนประมาท)
ลูกหลาน, ๑๕๗
เลนส์นูน (ในอุปมา), ๖๕
เล่าเรียนมาก, ๑๖๗, ๑๗๑
เลี้ยงชีพ, เลี้ยงชีวิต, ๔๓, ๔๕ ขิ.
เลื่อมใส, ๙๕
วิญญาณ, ๑๒๗, ๑๓๑, ๑๓๔, ๑๓๘, ๑๔๙, ๑๕๐, ๑๕๔, ๑๖๐, ๑๙๔ -อยู่ในขอบเขตของไตรลักษณ์, ๒๖ -ความคิดว่ามีผู้สร้างผู้บันดาล, ๗๘ ขิ., ๗๙ -ไตรลักษณ์สอนการวางใจต่อโลกและชีวิต, ๘๘ -๘๙ -มองโลกในแง่ร้าย, ๑๓๐
โลกทั้งสอง, ๑๖๘
โลกธรรม, ๔๕ ขิ., ๙๓, ๑๕๙

โลกนี้, ๑๕๒, ๑๕๔, ๑๕๗
โลกหน้า, ๑๕๗
โลกียะ, ๑๒, ๑๑๑ -พระอรหันต์ทำงานด้วยจิตโลกิยะ, ๑๑๐ ข.
โลกียธรรม, ๑๑ -อิงอาศัยกันกับโลกุตตรธรรม, ๑๐๙ -จุดเด่มร่วมกับโลกุตตรธรรมคือความไม่ประมาท, ๑๑๖
โลกุตตระ, ๑๒, ๘๘, ๑๑๒
โลกุตตรธรรม, ๑๑, ๑๐๙, ๑๑๐ข., ๑๑๖ ดู *โลกียธรรม*
โลภ, ๑๘, ๙๔, ๑๑๒, ๑๓๖, ๑๔๗

วงจร, ๖๖, ๙๖
วรรณะ, ๖๖
วรลักษณะ, ๑๖๒
วัฏฏะ, ๖๖
วัฏฏมูลกทุกข์, ๔๕
วัฒนธรรม, ๑๓๐
วัตถุ, ๑๐, ๑๒, ๑๙, ๑๐๖, ๑๑๘, ๑๒๔, ๑๓๒, ๑๓๔, ๑๘๑-๒
วัตร, ๑๖๗
วัน, ๑๖๐, ๑๖๔
วันคืน, ๑๔๘, ๑๕๒-๓, ๑๖๕ ดู *เวลา*
วันพรุ่ง, ๑๕๓
วัย, ๑๕๓-๔, ๑๖๐, ๑๖๒
ว่าง (*กรรมกับวิบากว่างจากกัน*), ๖๕
วางจิต, ๑๔๐
วางใจ (ประมาท), ๑๐๓
วางใจเป็นกลาง, ๑๓๘
ว่างเปล่า, ๕๓-๕๔, ๖๔, ๑๔๗, ๑๖๒
วาจา, ๑๘, ๔๔, ๑๕๒
วาทะ, ๑๙๘
วาระสุดท้าย, ๑๕๒
วารี (อุปมา), ๑๕๙ ดู *น้ำ*
วิเคราะห์, ๒๕, ๔๘, ๕๓, ๕๕, ๑๐๘
วิจารณ์, ๑๗๔
วิจารณญาณ, ๑๓๘, ๑๔๙
วิจิกิจฉา, ๑๔๗
วิจิตร, ๑๖๒
วิชชา, ๑๖๕
วิชายนมูลกทุกข์, ๓๙
วิญญาณ, ๕-๖, ๑๗, ๑๘, ๒๐, ๑๒๐, ๑๔๑-๕, ๑๔๗, ๑๗๓-๔, ๑๘๙ -ในความหมายพิเศษอย่างหนึ่ง, ๑๔๔
วิตก, ๑๓๒, ๑๓๖
วิทยาศาสตร์, ๒๗
วิธี, ๑๕๗, ๑๙๕
วิธีการ, ๑๑๓ (*รักษาศีลธรรม*), ๑๒๘, ๑๓๐, ๑๕๙, ๑๘๓
วิธีปฏิบัติ (ต่อทุกข์/ต่อสิ่งที่ไม่เที่ยงเป็นทุกข์), ๑๒๙
วินัย, ๑๖๙, ๑๗๐ ดู *ธรรมวินัย*
วินัยปิฎก, ๑๔, ๑๙๒
วินัยวาที, ๑๗๐
วินิจฉัย, ๑๔๘, ๑๕๖, ๑๙๒
วินิบาต, ๔๔
วิบาก, ๑๒ ข., ๕๙, ๖๔-๖๕, ๑๔๖, ๑๗๘, ๑๘๐ ดู *กรรม*
วิปฏิสาร, ๔๕ ข.

วิปริณามโต, ๒๘
วิปริณามทุกข์, -ทุกขตา, ๓๗, ๔๒
วิปริณามฏฐ, ๓๒-๓๓
วิปัสสนา, ๙๓, ๑๐๗
วิปากทุกข์, ๔๕ ข.
วิภวตัณหา, ๑๙๕
วิวัฒนาการทางปัญญา, ๗๙
วิวาท, ๔๔, ๔๕ข., ๑๗๐, ๑๘๓
วิวาทมูลกทุกข์, ๔๕ ข.
วิเวก, ๑๖๗
วิสังขาร, ๑๒-๑๔ (=อสังขตธรรม), ๖๙, ๑๙๒ ดู *นิพพาน*
วิสัย, ๘๒, ๑๐๐, ๑๑๐, ๑๒๔, ๑๓๙
เวทกะ, ๔๗
เวทนา, ๓, ๕-๖, ๑๗, ๑๘, ๒๐, ๓๓, ๓๔, ๕๘, ๑๒๐, ๑๔๑-๕, ๑๔๗, ๑๗๓-๔, ๑๘๕, ๑๘๙
เวทมนต์, ๑๕๒
เวทัลละ, ๑๖๙
เวทัลลกถา, ๑๖๘
เว้นชั่ว, ๑๐๙
เวลา, ๙๗, ๙๘, ๑๐๔, ๑๐๘, ๑๕๒, ๑๖๕, ๑๖๘
เวียนว่ายตายเกิด, ๖๑, ๖๒
แว่นแก้ว (ในอุปมา), ๖๕
แว่นแคว้น, ๑๖๗
ไวพจน์, ๒๐

ศร, ๑๕๐, ๑๕๒, ๑๕๕-๖, ๑๖๕ ดู *ลูกศร*
ศรัทธา, ๑๖, ๑๘, ๑๑๔-๕, ๑๕๒, ๑๖๗, ๑๗๑
ศักดิ์สิทธิ์, ๑๑๓-๔
ศัตรู, ๑๕๕-๖
ศาสดา, ๓, ๑๑๙, ๑๖๔, ๑๗๓
ศาสดาจารย์ (ติดในตาข่ายแห่งทิฏฐิ), ๑๙๑ ข.
ศาสนา, ๓, ๑๖๙, ๑๗๐, ๑๙๑ ข. (ที่เชื่อในอัตตา)
ศาสนิก, ๑๖
ศีรษะถูกไฟไหม้ (อุปมาไม่ประมาท), ๑๔๘
ศีล, ๔๓, ๙๕, ๑๒๑, ๑๕๘, ๑๖๖-๘ -มีศีลแล้วไม่ประมาทก็จะได้โภคะ, ๙๐ -จะสมบูรณ์เมื่อมีหลักประกัน ๒, ๑๑๐ -มีศีลสมบูรณ์ตั้งแต่เป็นโสดาบัน, ๑๑๒ -การละเมิดศีลของคนที่แม้เล่าเรียนมากแล้ว, ๑๑๒-๓ ดู *ศีลธรรม*
ศีลธรรม, -หลักประกันสองอย่างของศีลธรรมที่สมบูรณ์, ๑๑๐-๑, ๑๑๕ -พระโสดาบันมีหลักประกันศีลธรรมที่สมบูรณ์, ๑๑๒ -วิธีการต่าง ๆ ของมนุษย์ในการรักษาส่งเสริมศีลธรรม, ๑๑๓-๕ -เมื่อยังไม่หลุดพ้น พลังฉันทะดีที่สุดในการรักษาศีลธรรม, ๑๑๔-๕ -ไม่ว่าจะใช้พลังใด ก็ต้องอาศัยสัญญมะ, ๑๑๕ ดู *ศีล*
ศึกษา, ๙๘, ๙๙, ๑๒๙, ๑๕๘, ๑๗๑ ข., ๑๘๒ -หลักอนิจจตาเน้นความสำคัญของการศึกษาอบรม, ๑๒๖
ศึกษามาก, ๑๖๗, ๑๗๑

ศูทร, ๑๕๒
เศร้าโศก, โศก, โศกเศร้า, ๔๐, ๔๓ -๔๔, ๙๓, ๑๐๐, ๑๒๗, ๑๔๓-๕, ๑๔๙, ๑๕๐, ๑๕๔-๘, ๑๖๐ -ไม่ควรโศกเศร้าถึงคนตาย เพราะมีแต่จะเบียดเบียนตนให้เดือดร้อน ควรตั้งใจทำกิจหน้าที่ต่อไป, ๑๔๙-๑๕๐, ๑๕๔-๑๖๐

สงคราม, ๔๔, ๑๒๑
สงฆ์, ๑๑๐, ๑๕๒, ๑๖๘, (แตกแยก), ๑๗๑
สงบ, ๙๔, ๑๑๓, ๑๑๘, ๑๔๙-๑๕๑, ๑๖๐-๑, ๑๖๘
สงบวาง, ๘๗
สงบสุข, ๑๐๖
สงสัย, ๑๔๕, ๑๕๔, ๑๗๓, ๑๗๙
สงัด, ๑๕๙
สตรี, ๑๔๒ข., ๑๖๖
สติ, ๑๘, ๙๗, ๑๐๓, ๑๒๒, ๑๒๗, ๑๓๑, ๑๔๘, ๑๕๙, ๑๖๓, ๑๗๑
สติสัมปชัญญะ, ๑๑๔, ๑๓๑
สถานการณ์, ๑๑๙
สถาบัน, ๑๓๐
สนอง, ๑๓๑-๒
สบทราบ, ๑๕๙
สบาย, ๒๔, ๓๑, ๗๔, ๙๔, ๑๐๒ ข., ๑๐๗, ๑๔๙
สบายใจ, ๑๐๖, ๑๕๔, ๑๗๘
สภาพแวดล้อม, ๔๖, ๑๑๘
สภาวะ, ๑๒-๑๔, ๑๘, ๑๙, ๒๓, ๒๘, ๓๐-๓๒, ๓๗, ๓๘, ๔๘, ๕๐, ๕๕, ๕๘, ๕๙, ๖๓, ๗๑, ๗๓, ๗๘, ๙๙, ๑๐๕, ๑๑๙, ๑๒๓, ๑๓๘, ๑๔๑, ๑๔๕-๗ -สมมติกับสภาวะ, ๑๗๗-๑๘๔
สภาวะจริงแท้สูงสุด, ๗๑-๘๐, ๑๘๘, ๑๙๑ ดู *บรมธรรม*
สภาวทุกข์, ๔๕ ข.
สภาวธรรม (มีอยู่โดยไม่ต้องเกี่ยวกับพระเจ้าผู้สร้าง), ๗๖-๗๘
สภาวะไร้โศก, ๑๖๐
สภาววิสัย, ๑๓๓
สภาวสัจจะ, ๑๐๘
สมณะ, ๑๕๔
สมณธรรม, ๑๑๘
สมณพราหมณ์ผู้ประเสริฐ, ๗๑-๗๓, ๗๙
สมบัติ ดู *ทรัพย์*
สมบูรณ์ -ทุกข์คือภาวะที่ไม่สมบูรณ์, ๑๓๐-๑ -ในการเข้าสู่ความสมบูรณ์จะต้องมีการแก้ไข ปรับปรุงตนอยู่เรื่อย ๆ (คติจากทุกข์), ๑๓๐ -ภาวะจิตที่สมบูรณ์, ๑๓๓
สมมติ, ๕๐-๕๒, ๕๔, ๕๙, ๖๑, ๖๓, ๖๘, ๗๓-๗๕, ๘๒, ๘๓, ๑๗๔ -โทษจากการไม่รู้ทันสมมติและการรู้จักใช้สมมติให้เป็นประโยชน์, ๖๐ สมมติกับสภาวะ, ๑๗๗-๑๘๔
สมรภูมิ, ๔๔
สมัยโบราณ, ๗๙
สมาธิ, ๑๑๑, ๑๑๔, ๑๖๗

สมุฏฐาน, ๘, ๔๒-๔๓
สมุทัย, ๓๓ -เป็นทุกข์ตามหลักไตรลักษณ์, ๓๕
สร้าง, ผู้, ๕๒ ดู *ผู้สร้าง, พระเจ้า*
สร้างสรรค์, ๘๙, ๙๗, ๑๐๔, ๑๐๖, ๑๐๘-๙, ๑๑๔, ๑๒๑, ๑๒๔, ๑๒๖,
ส่วนเกิน, ๑๗๗
ส่วนตัว-ส่วนรวม, ๑๗๑ ข.
ส่วนประกอบ, ๑-๒, ๓ ข., ๒๔, ๔๐, ๕๐-๕๓, ๕๖, ๕๙, ๖๓, ๑๓๓, ๑๓๕ -๖, ๑๓๙, ๑๘๗
สวยงาม, ๑๕๓, ๑๖๒
สยังวสี, ๔๗
สรณะ, ๑๖๒-๓
สรรพสัตว์, ๑๖๒
สรรเสริญ, ๑๕๒, ๑๕๙
ส่วนรวม, ๑๐๔, ๑๓๖
สวรรค์, ๖๑ (นิรันดร), ๑๑๔, ๑๕๒
สว่าง, ๑๓๓
สหคตทุกข์, ๔๕ ข.
สฬายตนะ ดู *อายตนะ*
สะอาด (ภาวะจิต), ๑๓๒
สักกายทิฏฐิ, ๑๔๗
สังขตะ, ๓๒, ๗๘
สังขตธรรม, ๑๑, ๑๗, ๑๙-๒๑, ๕๗, ๖๙, ๗๓, ๑๘๘, ๑๙๒ -มีความหมายเท่ากับสังขาร, ๑๒-๑๔ ดู *สังขาร*
สังขตลักษณะ, ๑๓
สังขตสังขาร, ๒๑
สงฺขตฏฺฐ, ๓๒-๓๓
สังขาร, ๕-๖, ๑๗, ๑๘, ๒๐, ๒๘ ข., ๓๐, ข., ๓๑, ๔๕ ข., ๔๘, ๕๖, ๗๓, ๙๒-๙๓, ๑๐๐-๑, ๑๐๗-๘, ๑๑๑,๑๒๐, ๑๓๗-๘, ๑๔๑-๕, ๑๔๗, ๑๗๓-๔, ๑๘๙ -ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ (และเป็นอนัตตา), ๓, ๙, ๑๙๒ -ในไตรลักษณ์กับในขันธ์ ๕, ๓ ข., ๑๔-๒๑ -เท่ากับสังขตธรรม, ๑๒-๑๓ -มีจำนวน ๕๐, ๑๘ -กับขอบเขตของทุกข์ (เป็นทุกข์ในไตรลักษณ์), ๓๕, ๓๘ -สัตว์บุคคลเป็นเพียงกองแห่งสังขาร, ๕๒ -ความเป็นอนัตตาของสังขาร, ๔๖-๕๗ -ความต่างจากอสังขตธรรมในแง่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์, ๑๓, ๖๙ -ไม่เที่ยง ควรพอกันที สงบวางได้เป็นสุข, ๘๗-๘๘, ๑๖๑ ไม่เที่ยง เสื่อมสลาย จึงต้องไม่ประมาท, ๘๘, ๑๒๘ -ไตรลักษณ์สอนการวางใจต่อสังขารคือโลกและชีวิต, ๘๘ -ไร้แก่นสาร, ๑๖๒
สังขารขันธ์, ๒๐
สังขารทุกข์, ๓๘, ๔๒, ๑๓๖-๘
สังขารทุกขตา, ๓๘
สงฺขารทุกฺขํ, ๔๕ข.
สังขารธรรม, ๔๘, ๕๑, ๕๔
สังขารุเปกฺขาญาณ, ๙๓
สังคม, ๘๙, ๙๓, ๑๑๒-๓, ๑๑๕, ๑๑๘, ๑๓๗, ๑๘๓ -หนทางที่จะทำให้สังคมมีศีลธรรม, ๑๑๒-๕
สังคายนา (พระสารีบุตรแนะไว้ พระมหากัสสปดำเนินการ), ๑๗๐

สังโยชน์, ๓, ๑๔๗
สังเวควัตถุ, ๔๕ ข.
สังเวช, ๔๕ ข., ๑๑๗
สั่งสอน, ๑๑๙, ๑๙๗-๘
สังสาระ, ๖๔, ๖๕
สังสารทุกข์, ๓๐, ๔๕
สังสารวัฏ, สังสารวัฏฏ์, ๖๒, ๑๙๗ ข.
สัจจะ, ๖๔, ๙๓
สัจธรรม, สัจจธรรม, ๗๑, ๑๙๗ -พระอรหันต์เป็นจุดสมบูรณ์ของสัจธรรมและจริยธรรม, ๑๑๕ -ปัญญาเป็นตัวประสานสัจธรรมกับจริยธรรม, ๑๒๕ เทียบ *จริยธรรม*
สัญญมะ, ๑๑๕
สัญญา, ๕-๖, ๑๗, ๑๘, ๒๐, ๑๒๐, ๑๔๑ -๕, ๑๔๗, ๑๗๓-๔, ๑๘๑-๒, ๑๘๙ -ยึดมั่นด้วยสัญญาในความไม่ยึดมั่น, ๑๐๒ -สัญญาของ/เกี่ยวกับอัตตา, ๑๘๘, ๑๙๑
สัตตสัญญา, ๖๕
สัตบุรุษ, ๑๔๒, ๑๔๘
สัตว์, สัตว์บุคคล, ๕, ๕๔, ๕๖, ๖๑, ๖๕, ๑๓๓, ๑๔๒ ข., ๑๔๕, ๑๔๗ -ไม่มีโครงสร้าง เป็นเพียงกองแห่งสังขาร, ๕๒ -พระสูตรไม่กล่าวถึง กล่าวแต่นามรูป, ๕๓ -ความเห็นสุดโต่งว่าสัตว์บุคคลเที่ยงและขาดสูญ, ๖๑-๖๓ ไม่มีตัวสัตว์ ก็ไม่มีทั้งเที่ยงทั้งขาดสูญ, ๖๖, ๑๙๗ ข. -กับความแก่และความตาย, ๑๔๘-๑๕๑, ๑๕๓-๔, ๑๖๒ -ถึงสัตว์จะประมาท แต่อายุสังขารไม่ประมาทด้วย, ๑๕๔
สัตว์นรก, ๔๒
สัตว์น้ำ, ๑๗๕
สัตว์บก, ๑๑๖
สัตว์เลี้ยง, ๑๕๗
สัททัตถะ, ๑๙
สัทธรรม, ๑๑๘
สันโดษ, ๙๕ -เป็นเหตุให้ประมาทได้, ๙๕, ๑๐๐ -ไม่สันโดษในกุศลธรรมจึงบรรลุโพธิ, ๑๖๗
สันตติ (บังอนิจจลักษณะ), ๒๑-๒๓
สนฺตาป, ๓๐ ข.
สันตาปทุกข์, ๔๕ ข.
สนฺตาปฏฺฐ, ๓๒-๓๓
สันติ, ๑๗๐
สันสกฤต, ๘๒
สัปปุริสธรรม, ๑๔๒
สัพพัญญูพุทธเจ้า, ๘๒
สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา, ๓๔, ๓๕
สัมปชัญญะ, ๑๔๘
สัมปรายิกัตถะ, ๙๐
สัมพันธ์, ๒, ๔, ๗, ๔๘, ๔๙, ๕๑, ๕๕, ๕๖, ๕๘, ๕๙, ๖๓, ๖๖-๖๘, ๗๓, ๘๖, ๙๑, ๙๘, ๑๐๕, ๑๓๐, ๑๓๔, ๑๓๖, ๑๓๙, ๑๔๐, ๑๕๗, ๑๗๘, ๑๘๐, ๑๘๒-๔, ๑๘๗, ๑๙๓
สัมพุทธเจ้า, ๑๖๒
สัมมาทัศนะ, ๑๘๑ ข.
สัมมาปัญญา, ๖๗, ๘๑, ๑๒๐, ๑๔๑,

๑๔๔, ๑๖๐
สัมมาสัมพุทธเจ้า, พระ, ๘๐-๘๑, ๑๗๐
สัสสต, ๖๕
สัสสตทิฏฐิ, ๖๑-๖๓, ๖๕, ๖๖, ๗๐, ๘๓-๘๔, ๑๘๐, ๑๙๕-๖
สัสสตวาท, ๖๑-๖๓, ๖๕, ๖๖, ๑๙๓ ข.
สาธุชน, ๑๕๐
สามเณร, ๑๖๙
สามัญลักษณะ, ๔, ๙
สามัญวิสัย, ๑๑, ๗๙, ๑๑๘
สามัคคี, ๑๓๘
สามารถ, ความ, ๑๒๕
สามิสสุข, ๑๓๒
สาระ, ๔๖, ๔๗, ๕๓, ๖๓, ๗๙, ๑๙๑
สาว, ๑๕๓
สาวก, ๑๖๒, ๑๖๔, ๑๖๙
สำคัญหมายว่าเป็นอัตตา, ๑๙๓
สำนึก, ๑๑๗, ๑๒๗
สำรวม, ๑๖, ๑๓๘, ๑๕๘
สำเร็จอย่างยับเยิน, ๙๖
สิกขาบท, ๑๖๙
สิ่งแวดล้อม, ๓ ข.
สิ่งสนองความต้องการ, ๑๓๔
สิ่งสนองความอยาก, ๑๓๒
สิ่งศักดิ์สิทธิ์, ๑๑๓
สีลัพพตปรามาส, ๑๔๗
สืบต่อ, สืบต่อกัน, ๕, ๘, ๖๘, ๑๔๐, ๑๔๗ (ชีวิต), ๑๗๘
สืบทอด, ๗๗, ๑๘๓-๔
สืบพันธุ์, ๓ ข.
สื่อสาร, ๕๐, ๗๕, ๘๒, ๑๗๗-๘, ๑๘๓
สุข, ๒๔, ๓๓-๓๔ (เวทนา), ๖๗, ๑๑๘, ๑๓๓, ๑๓๘, ๑๕๐-๑, ๑๕๖, ๑๕๙, ๑๗๐, ๑๗๔, ๑๘๓ -ขันธ์ ๕ เป็นทุกข์หรือเป็นสุข, ๖ -โดยสภาวะ สุขไม่มี มีแต่ความรู้สึกสุข, ๓๐-๓๒ -ความสงบวางสังขารเป็นสุข, ๘๗, ๑๖๑ -สุขที่ไม่อิงอามิส, ๙๓ ดู สุขประณีต -ทำให้ติดเพลินประมาทได้, ๙๔-๙๕ -ปุถุชนยามสุขสบายมักเพลินประมาท, ๙๖ -ลักษณะการทำกิจของคนประมาท, ๙๘-๙๙ -คุณค่าสองด้านของไตรลักษณ์คือ ช่วยให้ทำกิจด้วยความสุขและสุขแล้วก็ยังทำกิจ/ทำกิจด้วยจิตสบายและถึงแม้สบายก็ยังทำกิจ, ๑๐๖-๗ -ไม่ติดในสุข/เสวยสุขเต็มอิ่มแต่ไม่ติดในสุขใดเลย, ๑๐๗, ๑๒๒-๓ -มนสีการไตรลักษณ์ทำให้ความสุขมาพร้อมด้วยความดีงามและความงอกงาม, ๑๒๒ -เป็นที่อิงอาศัยให้จริยธรรมมั่นคง, ๑๒๒ -ถึงสุขแปรไป ผู้รู้เท่าทันไตรลักษณ์ก็ไม่ทุกข์มาก, ๑๒๒ -วิธีปฏิบัติต่อทุกข์ให้มีสุข, ๑๒๙ -สุขขั้นสูงสุด (นิรามิสสุข) เรียกว่าความพ้นทุกข์ (ปลอดทุกข์) เพราะพ้นจากความบกพร่องแปรปรวน, ๑๓๓-๔ -สุขและสิ่งที่ให้ความสุข ล้วนแต่ไม่มีความสมบูรณ์ในตัวจึงต้องรู้เท่าทัน หาและเสวยอย่างมีสติสัมปชัญญะ โดยมีอิสรภาพของจิต จึงจะไม่มีพิษภัย,

๑๓๑ -สุขโดยคุณค่ามีสองประเภท: สนองความต้องการกับภาวะจิตไปร่วงใส /ขึ้นต่ออามิส กับไม่ขึ้นต่ออามิส, ๑๓๑ -๓ -วิธีแสวงหาความสุขโดยการปฏิบัติที่ผิดและที่ถูก, ๑๓๔-๙ -ขันธ์ ๕ เกิดจากเหตุปัจจัยที่เป็นทุกข์ จะเป็นสุขได้ที่ไหน, ๑๔๑ -อุปาทานขันธ์ ๕ ที่ไม่ยึดมั่น เป็นไปเพื่อประโยชน์สุข, ๑๔๒ -อยู่สุข=ตทังคนิพพุตะ, ๑๔๕ -ไม่ประมาทจะสบสุขอันไพบูลย์, ๑๖๔

สุขประณีต, ๑๑๕ -เป็นหลักประกันศีลธรรมที่สมบูรณ์, ๑๑๐-๒ ดู *นิรามิสสุข, สุข*

สุขภาพ, ๑๓๓

สุขภาพจิต, ๑๒๗, ๑๓๔

สุขเวทนา, ๓๑-๓๒, ๓๔, ๖๓ -เป็นวิปริณามทุกข์, ๓๗-๓๘

สุขสบาย, ๑๓๔ -ติดเพลินแล้วมักประมาท, ๑๐๐-๑, ๑๐๓, ๑๑๗, ๑๑๙

สุคติ, ๑๕๑

สุญญโต, ๕๓

สุดโต่ง, ๖๑

สุตะ, ๑๖๕

สุตตะ, ๑๖๙

สุทฺธธมฺมปุญฺโญ, ๕๖

สุทฺธสงฺขารปุญฺโญ, ๕๖

สุรา, ๑๑๓

สุริยา, ๑๖๒

สูญเสีย, ๔๐-๔๑, ๔๓, ๙๓, ๑๐๑, ๑๒๗, ๑๓๙, ๑๖๖

สูญหาย, ๑๖๖

เสขะ, ๑๕๙

เสนาสนะ, ๑๕๙

เสพ, ๙๖, ๑๒๒, ๑๕๙

เสมหะ, ๔๓

เสรี, ๔๐, ๑๐๙, ๑๑๑, ๑๓๓

เสียง, ๙๒

เสียสละ, ๑๓๘

เสื่อม, ๑๒๖, ๑๖๖-๗ -คือความเปลี่ยนแปลงด้านที่ไม่ต้องการ พึงกันและแก้ด้วยทำให้ตรงตามเหตุปัจจัยโดยไม่ประมาท, ๑๒๔-๖ -ข้อปฏิบัติที่ทำให้เจริญอย่างเดียว ไม่มีเสื่อม, ๑๗๐-๑ -หลักว่าสิ่งทั้งหลายจะต้องเสื่อมไปเป็นธรรมดากับหลักว่าทำกิจโดยไม่ประมาทจะไม่มีความเสื่อมเลยนั้น ไม่ขัดกันเลย, ๑๗๑ ข.

เสื่อมยศ, ๑๕๙

เสื่อมลาภ, ๑๕๙

เสื่อมสลาย, ๘๗-๘๘, ๑๗๑ ข.

เสื่อมสิ้น, ๑๒๘

แสงแดด (อุปมากรรมและวิบาก), ๖๕

แสวงหาที่ผิดวินัย, การ, ๑๖๙

แส่หา, ๑๓๒

โสกะ, ๔๐, ๔๒, ๔๕ ข., ๑๔๖, ๑๙๘ ดู *เศร้าโศก*

โสดาบัน, ๑๑๒

โสมนัส, ๓๓

หง่อม, ๑๖๒
หญ้า, ๖๔
หญิง, ๑๕๓
หดหู่, ๑๓๘
หน่วยรวม, ๑๒๘
หน่อไม้ไผ่อ่อน (อุปมาตายแต่ยังสาว), ๑๕๓
หน้าที่, ๘๘, ๙๕, ๙๗, ๑๐๒ ข., ๑๐๔ ๑๑๗, ๑๒๙, **๑๕๗**, **๑๖๕**, ๑๗๐-๑ ดู *กิจ*
หน่าย, ๙๓ ดู *เบื่อหน่าย*
หน่ายแหนง, ๑๕๙
หนาว, ๔๓, ๔๕ ข.
หนุ่ม, ๑๕๓, ๑๖๕
หมกมุ่น, ๑๑๑, ๑๒๒, ๑๖๙
หมัด (อุปมาแสดงอนัตตา), ๕๓
หมายมั่น, ๑๙๔
หมู่ชน, ๑๑๗, **๑๖๒**
หยาดน้ำ (อุปมาไม่ติดโลก), ๑๕๙ ดู *น้ำ*
หลง, ๙๔
หลงผิด, ๘๓, ๑๐๒ ข., ๑๒๓ -เรื่องมีตัวผู้คิดต่างหากจากความคิด, ๕๗-๕๙ -การแล่นไปสู่สุดโต่งแห่งความคิด, ๖๑-๖๓ -หลงผิดว่ามีอัตตา, ๗๓-๗๔
หลงม้วเมา, ๑๑๒
หลงระเริง, ๙๗
หลงละเลิง, ๑๒๕, ๑๒๗
หลงใหล, ๙๒, ๙๖, ๙๘, ๑๒๒, ๑๒๗, ๑๓๘, ๑๔๙, ๑๕๕-๗
หลักการ, ๑๑, ๑๐๕
หลักประกัน, ๑๑๐-๓, ๑๑๕
หลับไหล, ๑๕๗
หลีกเร้น, ๑๕๘
หลุดพ้น, ๗๓, ๗๙, ๘๘, ๙๑, ๙๓, ๙๔, ๑๐๑-๓, ๑๐๕-๑๑๑, ๑๑๔-๖, ๑๑๘ -๑๒๒, ๑๔๐, ๑๕๑, ๑๖๑, ๑๗๐, ๑๗๔, ๑๙๗-๘ -คุณค่าทางจริยธรรมที่เนื่องด้วยความหลุดพ้น, ๑๑๙-๑๒๒, -ไตรลักษณ์เป็นเครื่องยืนยันความถูกแท้ของหลักปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้น, ๑๔๐
หลุมดักศาสดาจารย์ (อัตตา-พระเจ้า), ๗๙
ห่วงกังวล, ๑๑๖
ห้วงน้ำใหญ่ (อุปมามัจจุราชพาคนไป), ๑๕๗
หวงแหน, ๑๓๒, ๑๓๕, ๑๕๘
หวัง, ๑๓๑, ๑๖๗, ๑๗๐-๑
หวั่นไหว, ไม่, ๙๓, ๙๕, ๑๓๓, ๑๓๘, ๑๕๖
หิริ, ๑๘, ๑๗๑
หิว, ๔๓, ๔๕ ข.
หุตฺวา อภาวโต, ๒๘
หุตฺวา อภาวฏฺเฐน, ๒๗
หู, ๓๙
เหตุ, ๑๑, ๕๒-๕๓, ๖๓-๖๖, ๖๘, ๑๑๙, ๑๒๒, ๑๔๑, ๑๔๗, ๑๗๕-๖, ๑๗๘, ๑๘๐-๒, ๑๘๗, ๑๙๗ข. -เหตุและผล, ๖๓-๖๔
เหตุการณ์, ๑๐๔, ๑๓๘, **๑๕๖**

เหตุปัจจัย, ๒, ๕, ๓๘, ๔๘-๕๑, ๕๔-๕๖, ๕๘, ๖๐-๖๑, ๖๓-๖๔, ๖๗-๖๙, ๗๙, ๘๘-๘๙, ๙๓, ๙๘-๙๙, ๑๐๔-๕, ๑๐๘, ๑๒๔-๖, ๑๒๘-๑๓๑, ๑๓๘-๑๔๐, ๑๖๙, ๑๗๗-๘, ๑๘๐-๓, ๑๘๘ -ความคิดเรื่องพระเจ้าผู้สร้างผู้บันดาล เป็นการแทรกแซงขัดแย้งกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย, ๗๖-๗๘ -จะเจริญหรือเสื่อมย่อมแล้วแต่เหตุปัจจัย/ต้องศึกษาและทำที่ตัวเหตุปัจจัย, ๑๒๔-๖, ๑๒๘-๙
เหตุผล, ๙๓-๙๔, ๑๐๒-๓, ๑๑๓, ๑๓๓, ๑๕๖, ๑๕๘, ๑๗๔, ๑๘๑-๒, ๑๙๓-๔, ๑๙๖
เห็น, ๑๕๙
เห็นแก่ตัว, ๑๑๐, ๑๒๐, ๑๓๒, ๑๓๖-๗, ๑๘๕, ๑๙๘
เหยื่อล่อ, ๑๖๐

อกามการิยโต, ๕๔
อกิริยทิฏฐิ, อกิริยวาท, ๖๓-๖๔, ๖๖
อกุศล, ๑๒ ฯ., ๖๐, ๙๔, ๑๒๒
อกุศลธรรม, ๑๑, ๑๗
องค์ธรรม, ๑๙, ๑๘๔
องค์ประกอบ, ๔๘-๕๑, ๕๔-๕๖, ๕๘, ๖๐, ๖๓, ๖๘, ๗๗, ๘๙, ๑๒๘, ๑๓๒, ๑๗๕-๙, ๑๘๑
องคาพยพ, ๒๓
อดทน, ๑๓๘
อดีต, ๑๐๔, ๑๒๐, ๑๖๑ -เป็นบทเรียน, ๙๙
อดีตกาล, ๑๔๕
อทุกขมสุข (เวทนา), ๓๓, ๓๔
อธรรม, ๑๑, ๑๕๑, ๑๗๐
อธรรมวาที, ๑๗๐
อนจฺจนฺติกตาย, ๒๗
อนัตตตา -ความหมายโดยย่อ, ๔, ๖๘ -ความหมายของ "ธรรม" ในอนัตตตา กว้างเต็มที่, ๑๑ -ความต่างกับอนิจจตาและทุกขตา โดยขอบเขต, ๑๓-๑๔, ๖๙, ๑๙๒ -วิเคราะห์ความหมายตามหลักวิชา (ประมวลอรรถ ๔ นัย), ๔๖-๕๖ -อนัตตตาของสังขารหรือสังขตธรรม, ๔๖-๕๗ -อนัตตตาของอสังขตธรรม, ๗๐-๗๖ -ความหลงผิดว่ามีตัวผู้คิดต่างหากจากความคิด, ๕๗-๕๘ -แม้ว่าอัตตาไม่มีจริงแต่การยึดถืออัตตาก็ก่อปัญหา, ๕๙-๖๑ -ถ้าเข้าใจผิดในอนัตตตา อาจเห็นผิดเป็น นัตถิกทิฏฐิ อกิริยทิฏฐิ อเหตุกทิฏฐิ, ๖๒-๖๓ -อนัตตตา (พร้อมทั้งอนิจจตาและทุกขตา) เป็นเครื่องยืนยันความถูกต้องของหลักการต่าง ๆ เช่นหลักกรรมเป็นต้น, ๖๖-๖๗, ๑๔๐ -อนัตตตามองเห็นได้ยากกว่าอนิจจตาและทุกขตา (เป็นพุทธวิสัย), ๘๐-๘๒, ๘๗ -คุณค่าข้อที่ ๓ ของไตรลักษณ์ (เนื่องด้วยความหลุดพ้น) มักมากับการมนสิการอนัตตตา, ๑๑๙ -คุณค่าทางจริยธรรมเฉพาะข้อทั้งขั้นตัณหา ทิฏฐิและการบรรลุจุดหมายของพระพุทธศาสนา, ๑๓๙-๑๔๐ -จะ

รู้แจ่มแจ้งต้องเข้าใจปฏิจจสมุปบาท และปฏิบัติตามมรรค, ๑๔๐ ดู *อนัตตา, ไตรลักษณ์*
อนัตตลักษณะ, ๑๐ -ฆนะบังอนัตตลักษณะ, ๒๑, ๒๔-๒๕, ๘๐-๘๒ ดู *อนัตตตา, ไตรลักษณ์*
อนัตตสัญญา, ๔๖ -ต้องอาศัยอนิจจสัญญา, ๑๑๙ ข.
อนัตตา, ๕-๖, ๘-๑๐, ๒๑, ๒๕, ๓๓, ๑๐๖-๗, ๑๒๐ข., ๑๓๔, ๑๔๑-๒ -ความสัมพันธ์เนื่องอยู่ด้วยกันกับอีก ๒ ลักษณะ, ๖๗-๖๙ -สิ่งที่เป็นอนัตตาไม่จำเป็นต้องไม่เที่ยงเป็นทุกข์ (ขอบเขตที่กว้างกว่าอีก ๒ ลักษณะ), ๑๓, ๖๙ -อนัตตากับอัตตา และนิรัตตา, ๖๙-๗๐, ๗๔ -อนัตตาไม่เกี่ยวอะไรกับอัตตา ไม่ใช่แม้แต่นิรัตตา, ๗๖ -การที่พระพุทธเจ้าค้นพบ เป็นวิวัฒนาการทางปัญญาครั้งยิ่งใหญ่, ๗๙-๘๐ -การรู้อนัตตาไม่มีมาก่อนหรือนอกพระพุทธศาสนา (เป็นพุทธวิสัย), ๘๐-๘๒ -รู้อนัตตาแล้วละมานะได้, ๘๖ -อำนวยโอกาสในการแก้ไขปัญหา, ๙๙ -อนิจจังและทุกขัง ช่วยให้เข้าใจอนัตตา, ๘๐-๘๑, ๑๑๙-๑๒๐ ข., ๑๒๗ -คุณค่าเนื่องกับอนิจจังและทุกขัง แต่อนัตตาชี้ขาด, ๑๑๙ ข. -ชำระกิเลสพันตัวทั้งสาม, ๑๒๐-๑ -อนัตตาขัดกับหลักกรรมหรือไม่, ๑๗๓-๑๘๕ -ยึดมั่นในอนัตตาก็เท่ากับยึดมั่นในอัตตา, ๑๘๕ -ว่าขันธ์ ๕ เป็นอนัตตาจะให้หาอัตตาต่อไปคือนิพพานหรือ, ๗, ๑๘๗-๑๙๘ -หลักฐานว่านิพพานเป็นอนัตตา, ๑๙๒ ดู *อนัตตตา, อัตตา, ไตรลักษณ์*
อนาคต, ๖๔, ๑๐๔, ๑๒๐ -พุทธพจน์ให้เร่งทำกิจเตรียมการเพื่ออนาคต, ๑๖๔ -๑๗๑
อนาคตกาล, ๑๔๕
อนาคตภัย, ๑๐๔, ๑๖๘-๙
อนาคาริก, ๑๖๖
อนิจจ์, อนิจจะ, ๙ ดู *อนิจจัง*
อนิจจตา, ๙ -ความหมายโดยย่อ, ๔, ๖๘ -ความต่างกับอนัตตตาโดยขอบเขต, ๑๓-๑๔, ๖๙, ๑๙๒ -วิเคราะห์ความหมายตามหลักวิชาในคัมภีร์, ๒๖-๒๘ -ความสัมพันธ์เนื่องอยู่ด้วยกันกับอีกสองลักษณะ, ๖๗-๖๙ -มีปราชญ์รู้เข้าใจมาก่อนพุทธกาล, ๗๙-๘๐, ๘๒ -พระพุทธเจ้าทรงใช้ช่วยอธิบายอนัตตตา, ๘๐-๘๒ -คำสอนทางจริยธรรมมักอ้างอิงอนิจจตามากกว่าลักษณะอื่น, ๘๗ -ใช้ความรู้ในอนิจจตาแก้ปัญหา, ๙๙ -คุณค่าทางจริยธรรมสองข้อแรกของไตรลักษณ์ มักอิงอนิจจตา แต่ข้อที่สาม อิงอนัตตตา, ๑๑๙ -อนิจจตาช่วยให้เข้าใจอนัตตตา, ๘๐-๘๑, ๑๑๙-๑๒๐ ข., ๑๒๗ -เป็นกลาง ๆ ไม่ดีไม่ชั่ว ทำให้มีความหวัง จะหลีกเลี่ยงและทำให้เจริญก็ศึกษาและทำเองที่เหตุปัจจัย, ๑๒๓-๖ -คุณค่าทางจริยธรรมเฉพาะ

ข้ออนิจจตา, ๑๒๓-๘ -เป็นเครื่องยืนยันความถูกแท้ของหลักกรรมเป็นต้น และความสำคัญของการศึกษาอบรม, ๑๒๖, ๑๔๐ -ช่วยให้จิตใจเป็นอิสระไม่ทุกข์หนักเมื่อเสื่อมสูญ ไม่ประมาทยามเจริญและช่วยปลอบใจยามวิบัติ, ๑๒๖-๗ -ประโยชน์สองขั้นตอนคือกำจัดโศกพร้อมทั้งเร่งทำกิจต่อไปด้วยปัญญาที่ศึกษารู้เหตุปัจจัย, ๑๒๗-๘ -ระวังปฏิบัติผิดโดยปล่อยชีวิตเลื่อนลอยขัดพุทธปัจฉิมวาจา, ๑๒๘ -ความเนื่องกันกับทุกขตาและอนัตตตา, ๖๘, ๑๒๘ -พุทธพจน์แสดงอนิจจตาแห่งชีวิตและการเห็นคุณค่าของกาลเวลา, ๑๔๗-๑๖๔ ดู *อนิจจัง, ไตรลักษณ์*

อนิจจลักษณะ, ๙, ๘๐-๘๒ -สันตติบังอนิจจลักษณะ, ๒๑-๒๓ วิเคราะห์ความหมายตามคัมภีร์, ๒๖-๒๘ ดู *อนิจจตา, อนิจจัง, ไตรลักษณ์*

อนิจจสัญญา, ๑๑๙ ข.

อนิจจัง, ๒๑, ๒๓, ๒๖-๒๘, ๓๓, ๘๑, ๘๒, ๑๐๖, ๑๑๙ ข., ๑๒๓, ๑๔๔, ๑๘๑ -คุณค่าทางจริยธรรมเนื่องกันทั้งสามลักษณะ, ๑๑๙ -ขอบเขตแคบกว่าอนัตตา, ๑๓, ๖๙, ๑๙๒, ดู *อนิจจตา, ไตรลักษณ์*

อนินทริยพัทธ์, ๓๕

อนิสสรโต, ๕๔

อนุเคราะห์, ๑๖๔, ๑๗๐

อนุญาต, ๑๕๔

อนุโลม, ๑๒๔

อนุศาสนี, ๑๖๔

อบรม, ๑๖๘

อบาย, ๔๔, ๔๕ ข.

อบายทุกข์, ๔๕

อภัยโทษ, ๑๕๑

อภิณหสมุปปีฬนโต, ๓๐

อภิธรรม, ๑๒ ข., ๑๘, ๑๑๐ ข., ๑๘๒ ข.

อภิธรรมกถา, ๑๖๘

อภิปรัชญา, ๑๙๓, ๑๙๕

อมตบท (นิพพาน), ๑๔ ข.

อมิตร, ๑๕๖

อยาก, ๑๑๒-๔ -ใครอยาก, ๕๗-๕๘

อโยนิโสมนสิการ, ๕๙, ๑๔๕

อรรถ, ๑๑ -ทั่วไปของอนิจจตา, ๒๖-๒๘ -โดยสรุป ๔ นัยของอนิจจตา, ๒๘ -๔ นัยของทุกขตา, ๒๘-๓๑ -ทั่วไปของอนัตตตา, ๔๖-๕๗ -โดยประมวล ๔ นัยของอนัตตตา, ๕๓-๕๕

อรรถกถา, ๒๖-๓๐, ๓๓ ข., ๔๔, ๔๗, ๕๓, ๑๘๒ ข., ๑๙๒

อรรถกถาจารย์, ๘๐

อรหัตตผล, ๑๑๗

อรหันต์, ๗๔, ๑๒๔, ๑๕๐, ๑๕๘-๙ -ไม่มีทั้งอัตตาและนิรัตตา, ๖๙-๗๐ -เป็นบุคคลพวกเดียวที่บำเพ็ญความไม่ประมาทอย่างถูกต้องสมบูรณ์, ๑๐๐, ๑๐๙, -ทำงานด้วยโลกียจิต, ๑๑๐ ข. -เป็นจุดบรรจบของความหลุดพ้นและความไม่ประมาทที่สมบูรณ์, ๑๑๕

อริยะ, ๙๕ -ยังมีจุดอ่อนคืออาจติดเพลินสุขแล้วประมาทได้, ๑๑๗, ๙๕, ๑๐๐
อริยชน, ๑๔๒
อริยธรรม, ๑๔๒
อริยบุคคล, ๑๑๒ -ก็ยังประมาทได้และเหตุให้ประมาท, ๙๕, ๑๐๐, ๑๑๗
อริยสัจ, อริยสัจจ์ -อรรถ ๔ ของทุกข์, ๓๒ -ทุกข์ในไตรลักษณ์กับในอริยสัจ, ๓๓-๓๖ -ทุกข์ในอริยสัจ, ๓๕-๓๗ -กิจในอริยสัจ, ๑๒๙ -โยนิโสมนสิการแล้วตัดสังโยชน์ ๓ ได้, ๑๔๗
อริยสาวก, ๑๗๔ -ก็ยังประมาทได้, ๙๕ -ความต่างจากปุถุชนคือไม่ยึดติดขันธ์ ๕, ๑๔๒ -ป่วยแต่กาย ใจไม่ป่วย, ๑๔๓ -๔ -รู้จักมนสิการสิ่งที่ควรมนสิการ/โยนิโสมนสิการอริยสัจ ละสังโยชน์ ๓ ได้, ๑๔๖-๗ -ความต่างจากปุถุชนในเรื่องรู้สึกต่อธรรมดา, ๑๕๕-๖
อลังการ, ๑๖๑
อวสวัตตนฏเจน, ๔๗
อวสวัตตนโต, ๔๗, ๕๔
อวิชชา, ๖๐, ๑๓๖-๗, ๑๗๓
อวิชชาสวะ, ๑๔๖
อวิตถตา, ๗๘
อวินัย, ๑๗๐
อวินยวาที, ๑๗๐
อสยัวสี, ๖๕
อสังขตธรรม, ๑๑, ๖๙, ๗๓, ๑๙๒ -ตรงกับวิสังขาร, ๑๒-๑๔ -ความเป็นอนัตตา, ๗๐-๗๖ -สภาวะจริงแท้ซึ่งไม่เป็นเรื่องของอัตตา, ๗๖ -มีอยู่ตามสภาวะ ไม่ต้องเป็นอัตตา ไม่ต้องเป็นผู้สร้างผู้บันดาล เป็นจุดที่ต่างจาก God, ๗๘ -๗๙ ดู *นิพพาน*
อสังขตลักษณะ, ๑๔
อสารกฏเจน, ๔๖
อหังการ, ๑๒๐
อเหตุกทิฏฐิ, อเหตุกวาท, ๖๓, ๖๖
อ่อนน้อม, ๑๓๘
อ้อนวอน, ๕๗
องฺคสมฺภารโต, ๕๖
อัจจุตบท (นิพพาน), ๑๔๘
อัตตทิฏฐิ, ๗๐, ๘๓, ๘๔, ๑๘๙, ๑๙๐, ๑๙๗
อัตตนิยะ, ๑๔๒ ข.
อตฺตปฏิกฺเขปโต, ๕๕
อัตตวาทะ, ๑๘๙, ๑๙๑
อัตตวาทุปาทาน, ๑๙๐, ๑๙๘ ข.
อัตตวิสัย, ๕๗
อัตตสัญญา, ๑๙๐
อัตตสาระ, ๔๖, ๕๓
อตฺตสุญฺญมตปทำ, ๑๔๑ข.
อตฺตสุญฺโญ, ๑๔๑ข.
อัตตัง (อัตตา), ๑๙๗
อตฺตำ ปหาย, ๘๔
อตฺตญฺชโห, ๘๔
อัตตัตตะ, ๙๐, ๑๖๔
อัตตา -ขันธ์ ๕ ไม่เป็นอัตตา, ๕, ๑๔๑ -ที่ปฏิเสธขันธ์ ๕ เป็นอัตตานั้น ยังจะมีอัตตาในขั้นสูงขึ้นไปอีกหรือ/จะ

ให้ยึดถืออนิพพานเป็นอัตตาหรือ, ๗, ๑๘๗-๑๙๘ -นิพพานว่างจากอัตตา, ๑๔ อ. -ความหมายและเหตุผลที่ว่าไม่มีอัตตา, ๔๖-๕๙ -พุทธพจน์แสดงว่าอัตตาเกิดจากอโยนิโสมนสิการ, ๕๙, ๑๔๕ -แม้ว่าอัตตาจะไม่มีจริง แต่ความยึดถืออัตตาก็ก่อปัญหาได้, ๕๙ -๖๑ -ความหลงผิดว่ามีตัวผู้คิดต่างหากจากความคิด, ๕๗-๕๘ -ความหลงผิดที่เป็นสุดโต่งแห่งความคิดว่าอัตตามี/อัตตาไม่มี, ๖๑-๖๒ -พระอรหันต์ไม่มีทั้งอัตตาและนิรัตตา, ๖๙ -๗๐, ๗๔ -การคิดค้นหาอัตตาขั้นลึกซึ้งของนักปราชญ์, ๗๑-๘๐ -ในบางแห่ง อัตตาแปลได้ ๒ นัย, ๗๐, ๗๔, ๘๓-๘๔ -ไม่มีอัตตาที่จะยึดถือหรือละได้, ๗๕, ๘๓ -ความคิดละเอียดลึกซึ้งในเรื่องอัตตา ทำให้เกิดจินตนาการว่ามีพระเป็นเจ้าผู้สร้างผู้บันดาล, ๗๖-๗๙ -การใช้อัตตาสับสนกับมานะ, ๘๒, ๘๕-๘๖ -อัตตาจะก่อปัญหาต่อเมื่อหลงสมมติ, ๘๓ -ขันธ์ ๕ เกิดจากเหตุปัจจัยที่ไม่เป็นอัตตา จะเป็นอัตตาได้อย่างไร, ๑๔๑ -ถือมั่นขันธ์ ๕ เป็นอัตตา จึงทุกข์โศก =ป่วยใจ/ไม่ถือมั่นก็ไม่ทุกข์ ป่วยแต่กาย ใจไม่ป่วย, ๑๔๓-๔ -ขันธ์ ๕ ที่ไม่ยึดเป็นอัตตา จะเป็นไปเพื่อประโยชน์สุข, ๑๔๒ -ลักษณะการถือขันธ์ ๕ เป็นอัตตาและไม่ถือ, ๑๔๒ -๔ -ทิฏฐิ ๖ เกี่ยวกับอัตตา, ๑๔๕ -กรรมที่อนัตตาทำจะถูกอัตตาได้อย่างไร, ๑๗๙ -ถ้ามีอัตตา กรรมก็ไม่มี, ๑๘๐ -ยึดมั่นอนัตตา ก็เท่ากับยึดมั่นอัตตา, ๑๘๕ -สิ่งที่ต้องละ ไม่ใช่อัตตา แต่เป็นภาพอัตตา/สัญญาในอัตตา/ทิฏฐิในอัตตา จนถึงรากคือภวตัณหาหรือตัวความอยากมีอัตตา, ๑๘๙-๑๙๑, ๑๙๘ อ. -สิ่งที่สำคัญยิ่งกว่าอัตตาก็คือตัวความอยากมีอัตตา, ๑๙๑ อ. -อัตตัง นิรัตตัง/อัตตา นิรัตตา, ๑๙๗ -อัตตาในความหมายของสำนวนพูดที่เกิดขึ้นใหม่ (=มานะ), ๑๙๗ อ. -๑๙๘ อ., ๘๒, ๘๕-๘๖ -ไม่มีทฤษฎีอัตตาใดที่ยึดมั่นแล้วจะไม่ก่อทุกข์, ๑๙๘ ดู *อนัตตา, อนัตตา*

อัตตาธิปไตย, ๑๔๐

อัตตานุทิฏฐิ, ๘๓, ๘๔, ๑๘๙-๑๙๑, ๑๙๔

อัตตุปักกมมูลกทุกข์, ๓๙

อัตตูปักกมทุกข์, ๔๒

อัตถะ, ๑๑, ๙๐

อัตถจริยา, ๑๒๑

อัตโนมติ, ๓๓ อ.

อัตโนวัติ, ๑๑๑, ๑๑๕

อัตรา, ๑๓๕

อันตรธาน, ๑๖๒

อันตราย, ๑๕๗, ๑๖๓, ๑๙๕

อัปปฏิจฉันนทุกข์, ๔๑

อัปปมาท, อัปปมาทะ, ๙๐, ๙๗, ๑๐๐ ดู *ไม่ประมาท*

อัปปิยสัมปโยค, ๔๐, ๔๕ ข.
อัพยากฤตธรรม, ๑๑
อัศวราชยาน, ๑๖๒
อัสมิมานะ, ๘๖, ๑๑๙ ข., ๑๒๐ ข.
อสุสามิกโต, ๕๔
อากาศ, ๑๕๔
อาคารสถาน, ๑๖๒
อาจารย์, ๑๖๘
อาชญา, ๔๕ ข.
อาชญากรรม, ๔๔
อาชีพ, ๔๓, ๘๙, ๑๐๔
อาชีวทุกข์, ๔๕ ข.
อาตมวาท, ๖๗
อาตมัน, ๗, ๔๖, ๕๗, ๖๑, ๖๖, ๖๗, ๗๑, ๗๖ (ใหญ่สากล), ๗๙, ๘๒, ๑๘๗-๘, ๑๙๑ ข. ดู *อัตตา*
อาทิตย์, ๑๕๙
อาทิตยพันธุ์ (พระพุทธเจ้า), ๑๔๗
อาทิอนุตวานุตตาย, ๒๗
อานิสงส์, ๑๕๑
อานุภาพ, ๘๒
อาพาธ, ๕, ๔๒, ๔๗, ๘๑
อามิส, ๙๓, ๑๑๐, ๑๑๕-๖, ๑๒๒, ๑๓๒
อายตนะ, ๑๖, ๑๙๓ -ขอบเขตที่ต่างจากไตรลักษณ์, ๒๕ -เกิดดับตามเหตุปัจจัย, ๕๓ -ถูกยกเป็นเป้าในการปฏิเสธอัตตา บ่อย, ๑๘๙
อายุ, ๑๔๗, ๑๕๓, ๑๕๘, ๑๖๒-๔ -เป็นของน้อย ควรประพฤติดังคนที่ศีรษะถูกไฟไหม้, ๑๔๘
อายุสังขาร, ๑๕๔
อารมณ์ (บาลี-สิ่งที่ถูกรับรู้), ๑๖, ๕๙, ๑๑๖, ๑๓๒
อารมณ์ (ไทย-ความรู้สึก), ๗๗, ๙๒
อารยชน, ๑๑๒
อารักขา, ๔๓-๔๔
อาวุธ, ๔๔
อาสวะ, ๑๖๗ -ละได้เมื่อมนสิการอริยสัจ, ๑๔๖
อาหาร, ๑๔๗, ๑๕๕-๖, ๑๖๓-๔, ๑๖๙
อาหารปริเยฏฐิทุกข์, ๔๕ + ข.
อำนาจ, ๕, ๔๐, ๔๗-๔๘, ๕๐, ๕๔-๕๕, ๖๑, ๖๕, ๗๖, ๘๙, ๙๔, ๑๐๒ ข., ๑๑๒-๓, ๑๒๐, ๑๔๙, ๑๕๐, ๑๕๔, ๑๘๓
อำนาจเร้นลับ, ๑๑๓-๔
อิจฉิตาลาภ, ๔๑, ๔๕ ข.
อิฏฐารมณ์, ๔๕ ข.
อิทธิพล, ๑๕๑
อินทรีย์, ๑๖, ๓๕, ๓๙
อินทรียพัทธ์, ๓๕
อิ่ม, อิ่มพอ, ๑๑๗ ดู *สันโดษ*
อิริยาบถ (บังทุกขลักษณะ), ๒๑, ๒๓-๒๔
อิศวรนิรมิตวาท, ๖๖
อิสระ, ๑, ๕, ๗, ๖๕, ๗๔, ๘๕, ๘๘, ๙๑, ๙๓, ๙๔, ๑๐๑, ๑๐๓, ๑๐๕-๑๑๒, ๑๑๔-๘, ๑๒๑-๓, ๑๒๖-๗, ๑๒๙, ๑๓๓, ๑๓๙, ๑๔๗, ๑๕๐, ๑๙๔, ๑๙๘
อิสรภาพ, ๑๐๗, ๑๐๙, ๑๓๑, ๑๓๙, ๑๔๐

อุจจาระ, ๔๓, ๔๕ ข.
อุจเฉท, ๖๕
อุจเฉททิฏฐิ, ๖๒-๖๓, ๖๕-๖๖, ๗๐, ๑๙๕-๘
อุจเฉทวาท, ๖๒-๖๓, ๖๕-๖๖, ๑๙๓ ข.
อุณหภูมิ, ๓ ข., ๕๑
อุดมการณ์, ๑๑๔, ๑๒๐
อุดมคติ, ๑๑๔
อุตุ, ๔๓
อุตุนิยม, ๓๑ข.
อุตุนิยาม, ๓๑ข.
อุทยพฺพยปฏิปีฬนตฺถาย, ๓๖
อุทิศตัว, ๑๖๘
อุบัติ, ๑๕๕-๖
อุบัติกาล (ของพระพุทธเจ้า), ๘๒
อุบาย (ให้คนไม่ประมาท), ๑๑๙
อุเบกขา (เวทนา), ๓๓-๓๔
อุเบกขา (ตัตรมัชฌัตตตา), ๑๓๓, ๑๓๘, ๑๔๐
อุโบสถ, ๑๖๓
อุปฺปาทวยปฏิปีฬนตฺเถน, ~ปีฬนตาย, ๒๙
อุปฺปาทวยญฺญถตฺตภาวา, ๒๘
อุปฺปาทวยปฺปวตฺติโต, ๒๘
อุปกรณ์, ๑๑๘
อุปมา -ตัวคนเป็นอนัตตาดุจดังเรือน, ๕๒ -สัตว์เกิดจากขันธ์ประชุมดุจดังรถ, ๕๒ -ขันธ์ ๕ ดังเมล็ดพืชมีเหตุปัจจัยพร้อมก็งอกงาม, ๕๓ -มีแต่นาม-รูปที่เป็นไปตามเหตุปัจจัยดังเครื่องยนต์, ๖๔ -ต้นปลายของกรรมและวิบาก เหมือนเมล็ดพืชกับต้นไม้ ไม่รู้ได้ว่าอย่างไหนก่อนหลัง, ๖๔ -วิบากไม่อยู่ในหรือนอกกรรม เหมือนไฟไม่อยู่ในหรือนอกจากแดด แว่น และเชื้อเพลิง, ๖๕ -ความไม่ประมาทเป็นดุจรอยเท้าช้าง, ๑๑๖ -ขันธ์ ๕ แต่ละอย่างเปรียบกับสิ่งต่าง ๆ ที่ไร้แก่นสาร, ๑๔๗ -อายุสัตว์นิดหน่อยดังธารน้ำน้อย, ๑๔๘ -คนปรารถนานิพพาน/ทุกคนมีอายุน้อย ควรประพฤติตนดังคนศีรษะถูกไฟไหม้, ๑๔๘ -ชีวิตจะต้องตายเหมือนผลไม้สุกที่จะร่วง, ๑๔๘, ๑๕๓ -ชีวิตดังภาชนะดินที่จะต้องแตกสลาย, ๑๔๘, ๑๖๒ -คนจะตายไปคนเดียวเหมือนโคที่เขาเอาไปฆ่า, ๑๔๙ -บัณฑิตดับโศกได้พลันดังน้ำดับไฟ หรือลมพัดปุยนุ่น, ๑๕๐ -ความแก่และความตายครอบงำสัตว์ดังเขาหินจากสี่ทิศกลิ้งมาบดขยี้, ๑๕๒ -ชาวโลกถูกชราล้อมมัจจุห้ำหั่น ดังผู้ร้ายถูกลงโทษ, ๑๕๒ -ความแก่ เจ็บ และตายดังไฟ ๓ กองที่ไล่ตามคน, ๑๕๒ -ตายแต่ยังเด็กหนุ่มสาว ดุจหน่อไม้ไผ่อ่อนถูกถอนเอาไป, ๑๕๓ -อายุน้อยลง ๆ ดังปลาในที่น้ำงวด, ๑๕๓ -ชีวิตเหลือน้อยลงเรื่อยดังทอผ้าจนหมดไป, ๑๕๓ -อายุคนมีแต่น้อยลง เหมือนแม่น้ำไม่ไหลทวนขึ้นที่สูง, ๑๕๓ -ความตายพัดพาประดาสัตว์ ดุจแม่น้ำพัดพาต้นไม้ริมฝั่งไป, ๑๕๓ -ตายทิ้งร่างไปดังงูลอก

คราบ ๑๕๔ -ร้องให้ถึงคนตายดัง เด็กร้องให้ขอดวงจันทร์, ๑๕๔ -ความตายพาเอาคนที่ลุ่มหลงอยู่ในโลกไป เหมือนห้วงน้ำใหญ่พัดพาชาวบ้านที่หลับไหล, ๑๕๗ -ตายแล้วไม่พบเห็นกันอีก เหมือนตื่นจากฝัน, ๑๕๘ -มุนีไม่ติดสิ่งใด เหมือนใบบัวไม่ติดน้ำ, ๑๕๙ -โลกธรรมที่ประสบดุจเดือนตะวันที่ขึ้นลง, ๑๕๙ -ปรินิพพานเหมือนไฟดับเมื่อสิ้นเชื้อ, ๑๖๒ -คนเรียนรู้น้อยโตแต่ตัวเหมือนวัวถึก, ๑๖๕ -เมื่อหนุ่มสาวประมาทเสีย แก่ลงก็ซบเซาทอดถอนเหมือนนกกะเรียนหงอยและลูกศรที่สิ้นแรงหล่น, ๑๖๕-๖ -ผู้นำที่หมดศรีสง่าก็เหมือนคราบเก่าที่ถูกทิ้ง, ๑๖๗ -ผู้นำจัดการงานดี เหมือนฝูงโคมีผู้นำ, ๑๖๗ -ศาสนาที่ยั่งยืนเพราะจัดระเบียบดี ดุจดอกไม้มีด้ายร้อยไว้, ๑๖๙ -กระบวนการก่อผลกรรม เหมือนความเป็นไปของกระแสน้ำ, ๑๗๔-๗

อุปสมบท, ๑๖๘
อุปัชฌาย์, ๑๖๘
อุปาทาน, ๔, ๔๑, ๗๓, ๑๒๖, ๑๒๙, ๑๓๕, ๑๓๗-๙
อุปาทานขันธ์, ๓๕, ๔๕ ฯ. -เป็นทุกข์รวบยอด, ๔๑ -ที่ไม่ยึดติด เป็นไปเพื่อประโยชน์สุข, ๑๔๒ -ที่ยึดแล้ว เมื่อแปรปรวนไป ก็ก่อทุกข์โศก ทำให้ป่วยใจ ถ้าไม่ยึด ก็ไม่กระวนกระวาย, ๑๔๓-๔
อุปายาส, ๔๐, ๔๒, ๔๕ ฯ., ๑๔๖, ๑๙๘
อุภยัตถะ, ๙๐, ๑๖๔
เอนเอียง, ๙๒, ๙๔
เอื้อเอ็นดู, ๑๕๔
โอกาส, ๙๗, ๙๙, ๑๐๔, ๑๒๗, ๑๖๕
โอตตัปปะ, ๑๘, ๑๗๑
โอรส, ๑๖๒, ๑๖๖
ไออุ่น, ๑๔๗

ฮินดู, ๗, ๖๖, ๖๗

ดัชนี

๒. อสาธารณนาม

กกุสันธะ (พระพุทธเจ้า), ๑๖๙
กบิลพัสดุ์, พระนคร, ๑๖๑
กัสสปะ (พระพุทธเจ้า), ๑๖๙
กุสาวดีราชธานี, ๑๖๑
โกกนุท (ปราสาท), ๑๖๒
โกญจะ (ปราสาท), ๑๖๒
โกนาคมน์ (พระพุทธเจ้า), ๑๖๙
โคตมะ (พระพุทธเจ้าปัจจุบัน), ๑๖๒
จูฬทุกขักขันธสูตร, ๔๓-๔๔
จูฬนิทเทส, ๔๒, ๔๕๑., ๘๓
ท่าวัง, แม่น้ำ, ๑๗๔-๗, ๑๘๑
ทิดผ่อง, ๑๘๔-๕
ธรรมปราสาท, ๑๖๑
ธรรมวิจารณ์, ๔๕๑.
นันทิยะ (เจ้าศากยะ), ๙๕
ปฏิสัมภิทามรรค, ๒๖, ๒๘, ๓๒, ๔๖
ปริวาร, ๑๙๒
ฝรั่งเศส, ๕๗
พรหมชาลสูตร, ๑๙๑๑.
พาราณสี, พระนคร, ๑๖๒
มหากัสสปะ, พระ, ๑๗๐
มหาทุกขักขันธสูตร, ๔๓-๔๔
มหานิทเทส, ๔๒, ๗๐, ๘๓
มหาสุทัศน์, พระเจ้า, ๑๖๐
มายาเทวี, พระนาง, ๑๖๑
เมฆิยะ, พระ, ๑๑๙๑.
ยโสธรา, พระนาง, ๑๖๒
ราหุล, (พุทธโอรส), ๑๖๒
เรวตะ, พระ, ๘๘๑.
วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา, ๔๕๑.
วชิรา (ภิกษุณี), ๕๒
วัจฉโคตต์ (ปริพาชก), ๑๙๓๑.
วัชชี, เจ้า, ๑๗๐
วิสุทธิมรรค, วิสุทธิมัคค์, ๖๔, ๙๑, ๑๔๒๑., ๑๘๑๑., ๑๙๗๑.
เวชยันต์ (ราชรถ), ๑๖๑
สรภังคศาสดา, ๘๒
สารีบุตร, พระ, ๘๘๑., ๑๔๒๑., ๑๖๙
-แนะนำให้ทำสังคายนา, ๑๗๐
สุจันทะ (ปราสาท), ๑๖๒
สุตตนิบาต, ๖๙, ๗๔, ๘๓-๘๔, ๑๙๗
สุทโธทนะ, พระเจ้า, ๑๖๑
เสลา (ภิกษุณี), ๕๒
อนัตตลักขณสูตร, ๔๘๑.
อรรถกถาวิภังค์ (คัมภีร์สัมโมหวิโนทนี), ๑๙๗๑.
อานนท์, พระ, ๑๖๐-๑, ๑๗๐, ๑๙๓๑.
อิสิปตนมฤคทายวัน (ป่า), ๑๖๒